

Colloquium politicum

Revistă semestrială de analiză pluridisciplinară a politicului

anul II, nr. 2 (4)

iulie-decembrie 2011

În acest număr:

Politici culturale – politici urbane

Dezbattere

Recenzii, note

Semnează:

Cristiana Budac ■ Denis Cerclet ■ Dana Chetrinescu Percec
Ioana Duță ■ Alina Hughes ■ Tom Hughes ■ Andreea Lazea
Sabina Loriga ■ Horia-Roman Patapievic ■ Sînziana Preda
Radu Radoslav ■ Francois Ruegg ■ Octavia Sandu
Lucian-Vasile Szabo ■ Vladimir Tîsmăneanu ■ Ilinca Ilan Țăranu
Dan Ungureanu ■ Smaranda Vultur

Timișoara
Editura Universității de Vest

UNIVERSITATEA DE VEST DIN TIMIȘOARA
CENTRUL INTERDISCIPLINAR DE STUDII REGIONALE

Colloquium politicum

Revistă semestrială de analiză pluridisciplinară a politicului

Colegiul științific:

Prof. dr. Nikolai Genov (Freie Universität Berlin)
Prof. dr. Gail Kligman (University of California, Los Angeles)
Prof. dr. Mircea Mihăieș (Universitatea de Vest din Timișoara)
Prof. dr. Ralf Rytlewski (Freie Universität Berlin)
Prof. dr. Reinhold Stipsits (Universität Wien)
Prof. dr. Vladimir Tismăneanu (University of Maryland, College Park)

Editori:

Vasile Docea
Robert Reisz
Smaranda Vultur

ISSN 2065 - 8664

Adresa redacției:

Universitatea de Vest din Timișoara
Centrul Interdisciplinar pentru Studii Regionale
B-dul V. Pârvan 4, camera 101
RO – 300223 Timișoara

Tel: 0040256592173
Fax: 0040256592307
colpol@polsci.uvt.ro

<http://dev.uvt.ro/colloquium/>

Colloquium politicum

Revistă semestrială de analiză pluridisciplinară a politicului
Anul II, nr. 2 (4) iulie-decembrie 2011

SUMAR

CUVÂNT ÎNAINTE 5

POLITICI CULTURALE, POLITICI URBANE

HORIA-ROMAN PATAPIEVICI

EUNIC PRESIDENCY HANDOVER FINAL SPEECH (LISBON 8-9 JUNE, 2011) 9

ANDREEEA LAZEA

ETUDIER LA PATRIMONIALISATION EN ROUMANIE: PRINCIPAUX ENJEUX ET DEFIS 17

RADU RADOSLAV

POLITICI URBANE (STUDIU DE CAZ: TIMIȘOARA, ROMÂNIA) 29

SMARANDA VULTUR

TIMIȘOARA – REVOLUȚIA DIN 1989. PRACTICI MEMORIALE URBANE SAU DESPRE MEMORIA ÎN CRIZĂ (STUDIU DE CAZ) 47

CRISTIANA BUDAC

ARHITECTURĂ ȘI POLITICĂ. CONSTRUCȚIA CASEI POPORULUI – EXCEPȚIA DE LA REGULA ARHITECTURII SOCIALISTE 79

FRANÇOIS RUEGG

LA MAISON PAYSANNE, ICÔNE NATIONALE. L'ARCHITECTURE POPULAIRE AU SERVICE DE LA NATION 85

ALINA HUGHES

CULTURAL POLITICS IN ROMANIA'S 'SAXON' VILLAGES: CONSIDERATIONS FOR CONSERVATION AND DEVELOPMENT 99

TOM HUGHES

VIZIUNI UTOPICE ASUPRA SATELOR SĂSEȘTI DIN ROMANIA: IMPACTUL REABILITĂRII ȘI RESTAURĂRII ASUPRA CASELOR TRADIȚIONALE 111

DEZBATERE

SMARANDA VULTUR

*IN JURUL FILMULUI LUI ANDREI UJICA, AUTOBIOGRAFLA LUI NICOLAE
CEAUSESCU (COLOCVIU) 131*

DANA CHETRINESCU PERCEC

*AMINTIRI DESPRE COMUNISM: PEDAGOGIE ȘI MEMORIE COLECTIVĂ ÎN NOUL
CINEMA ROMÂNESC 132*

LUCIAN-VASILE SZABO

*MORȚII, CIMITIRELE, MEDICINA LEGALĂ ȘI REVOLUȚIA. MĂRTURII PRIVIND
ACTIVITATEA DIN SPITALELE TIMIȘORENE ÎN DECEMBRIE 1989 138*

SABINA LORIGA

ISTORIA SE POVEȘTEȘTE PE EA ÎNSAȘI 145

DENIS CERCLET

CELE DOUA CORPURI ALE DICTATORULUI 150

OCTAVIA SANDU

URLAȘI SAU MORI DE VÂNT 151

IOANA DUȚĂ

THE DICTATOR'S NEW CLOTHES 152

RECENZII, NOTE

Vladimir Tismăneanu, *Nanfragiul comunismului și resurecția memoriei* 157

Andreea Lazea, *Nostalgii postcomuniste* 160

Sînziana Preda, *Deconstrucția cultului personalității* 163

Dan Ungureanu, *Persecutori, informatori, cetățeni între coerciție și cooptare* 165

Ilinca Ilan Țăranu, *Barcelona ... pe Dunăre* 171

Ilinca Ilan Țăranu, *Construcția narativă a istoriei postbelice* 175

Cristiana Budac, *Corectitudinea politică în Franța* 183

Cuvânt înainte

Explorarea sectorială a politicilor culturale, pe care o întreprindem în acest număr al revistei, vine în continuarea temelor dezbătute în caietele precedente: regimul comunist, regionalizarea, politicile educaționale. Articolele prezente în secțiunea tematică gravitează în jurul **politicilor urbane**, înțelese ca segment al **politicilor culturale**.

Autorii își plasează studiile pe mai multe nivele de analiza, începând cu cel **european**, trecând prin cel **național** și sfârșind cu cel **local**. Nivelul european este prezent chiar la începutul acestui volum, prin concluziile pe care Horia Roman Patapievici, președintele Institutului Cultural Român, le formulează pe marginea experienței mandatului românesc (2010-2011) la președinția Uniunii Europene a Institutelor Naționale de Cultură (EUNIC).

Probleme precum **patrimonializarea**, **conservarea**, **restaurarea** unor valori culturale urbane și rurale, ca și **instrumentarea** acestor valori în scopuri ideologice sunt analizate în studiile semnate de Andreea Lazea, Cristiana Budac, François Ruegg, Alina Hugues și T. Hughes. Nivelul local de analiză este prezent prin studiile de caz realizate de Radu Radoslav, în legătură cu **politicile urbane din Timișoara** și de Smaranda Vultur, despre **practicile memoriale timișorene** relative la revoluția din 1989.

A doua secțiune a acestui număr cuprinde o serie de intervenții susținute la colocviul **Utilizarea memoriei/a trecutului recent în spațiul public**, organizat în zilele de 19 – 21 mai 2011 de Centrul Interdisciplinar de Studii Regionale, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie a Universității de Vest din Timișoara și Biblioteca Centrală Universitară "Eugen Todoran", cu sprijinul Ambasadei Franței în România și a programului *East-East* al Fundației Soros. Colocviul a avut în centrul atenției problematica memoriei și a politicilor memoriale, în legătură directă cu trecutul recent, comunist și postcomunist.

Editorii

Politici culturale, politici urbane

EUNIC Presidency Handover Final Speech (Lisbon 8-9 June, 2011)

Horia-Roman Patapievici

President of Romanian Cultural Institute

Dear friends, dear colleagues,

I am standing in front of you as acting EUNIC President for the last time. When I took EUNIC Presidency over from Finn Anderson in Bucharest last year, I could in no way tell how many relevant things for our network were to happen under my Presidency.

Among the papers making up this meeting's agenda you will find a Working paper 1 in the guise of an Annual Review drawn up by Steve Green. Let me recap in my own manner the phases of the sea changes that EUNIC has gone through during the year that has lapsed since.

Three issues that had not met with an acceptable solution among our colleagues had been pending on the EUNIC agenda for years:

(1) the membership issue: the stakes were obviously conditioned by the relations holding between our institutes and embassies within our clusters; there was something deeper than this though, namely, "the arm's length" featuring under the eligibility criterion of EUNIC members: as we all know, the stipulation in our constitutions goes as follows: "EUNIC's members are organisations who operate at arm's length from their governments" – of course, this "arm's length" varies from case to case, depending on the institutional architecture of the country in question. The variability of our relations with our governments was at stake in the membership issue.

(2) the second issue bore on the existence of a Secretariat meant to assist the Presidential Team: what was at stake was, on the one hand, the allotted budget, on the other, the institutionalization of the said body; the then critics of a permanent secretariat were hesitant about our network becoming an organization;

(3) the third was a legal status issue: is it or is it not desirable that EUNIC acquire juridical personality?

When I was elected 2nd Vice-President in Berlin, in June of 2008, membership issue was indeed an issue; the Secretariat issue was rejected by a number of colleagues, while rephrasing the issue was proposed; the legal status issue was indefinitely postponed. An important step forward was taken with the generous offer by two of our colleagues, the British Council and Goethe-Institut, that of funding three secretarial positions for two years. The Presidential Support Team was thus founded at the Copenhagen Meeting, June

2009, on a competitive basis, which was made up of Steve Green, Robert Adam, and Christine Klösch. Their activity now winding up played an essential role in EUNIC's successful agenda between Finn Anderson's and my own Presidency. Had it not been for them, we would not have reached the present state.

The December 2009 Stockholm Meeting brought up the membership issue again and proposals were put on the table meant to equip EUNIC with a durable functional structure after PST funding ceased. These proposals did not meet with our colleagues' general consensus.

All the pending issues were brought up again at the June 2010 Bucharest Meeting. A comprehensive proposal regarding EUNIC restructuring was formulated by the Goethe-Institut and the British Council, which served as a basis for the ensuing debates. The Bucharest Meeting wound up with significant progress in a number of matters among which:

- A flexible solution to the membership issue by introducing criteria preserving members' autonomy in relation to governments, while it did not act as an exclusion clause;
- Durable post-PST structure equipment was treated in terms of agreeing to set up a three-post EUNIC office in Brussels to represent the global EUNIC network;
- The legal status issue was dealt with in terms of EUNIC members delegating authority to the Presidency Team, supported by the Presidency Support Team, to proceed to set up a legal entity.

The way was thus opened up to creating a permanent EUNIC structure funded by a durable budget. The consensus reached in Bucharest was the prerequisite for the December Brussels Meeting to stand out as a decisive step forward. You will remember that this was one of the most successful meetings, one that entailed a decisive change in EUNIC's institutional profile.

The following things were convened upon in Brussels:

1. We convened upon the *content* of the legal status and gave the green light to EUNIC global registering with a court according to the Belgian law.
2. We agreed to set up a EUNIC office in Brussels, with two full-time posts, a head of office that would be recruited from member organisations and seconded to EUNIC, and a network and communication administrator that would be locally recruited and employed by EUNIC's new legal entity.
3. As agreed in Bucharest, we decided to set up a Strategy Group that will comprise up to 10 members - six senior managers from EUNIC member organisations, three (optional) representatives from the Presidency Team's organisations, and a head of EUNIC Office in Brussels (Presidency Support Team Leader until June 2011) - , and will provide strategic advice and analysis to the Presidency Team and the Heads and will respond to specific needs expressed by the Presidency Team.

4. For the first time in our network history we voted a common budget able to support out new EUNIC structures valid till July 1, 2011; membership fee now ranges from €1,000 to €40,000, which will enable EUNIC to run the Brussels office with an annual budget of €272,000.
5. In order to give equal voice to EUNIC members that do not have a global network but might wish to work in a specific country for a limited period of time, we unanimously agreed to introduce the 'Hosting EUNIC' mechanism, through which those members with global networks might consider hosting these members. A map of EUNIC members' locations outside the EU where they could offer hosting services was prepared for us by the Presidency Support Team and it is now available.

All these decisions, decisive steps towards institutionalizing our network, have provided EUNIC with a new structure. They have changed a collegial and widely informal association into a network enjoying durable functional structures. We need to bear this clearly in our minds as reiterated by our colleague Hans-Georg Knopp, the president whose 2nd Vice-President I was honoured to be elected: "EUNIC should move from accidental to strategic". Well, my sense is that EUNIC is now beyond the passage from accidental to strategic. This is now mission accomplished. I felt privileged to serve EUNIC throughout this year of crucial institutional metamorphoses.

*

This is my last intervention as EUNIC President in front of you. Will you kindly bear with me another few minutes, during which I would like to share with you a few reflections of the last three years in my capacity as President of a National Institute and member of the Presidential Team.

Firstly, what I like to call the "double visibility" extended to a given society by a good cultural programme or a good cultural strategy.

To make this explicit, let me start from a question: What is the reason for which a National Cultural Institute invests important sums, out of the national budget, into cultural programmes? There is an obvious reason: promoting the respective national culture. Here is an explicit objective of the nation-state. This can assume the soft form of cultural diplomacy or of hard cultural propaganda. Both are legitimate objective, though, when it comes to 'national culture', emphasis is laid differently in either of the two cases. Cultural diplomacy seeks to promote national culture by emphasizing 'culture', while cultural propaganda militates for national culture by laying stress on 'national'.

In the post-WWII and post-Holocaust period, Europe went through a significantly peculiar phase, with Western states deciding to behave other than as Hobbesian competitors caught in perpetual warring. The European Community was consequently created. The will to union was placed in the centre of unified economic cooperation.

After 1989, the collapse of communist regimes made it possible, for the first time ever, for the whole of Europe to be peacefully united, in the face of – to the day – historical conflicting religious, political and cultural traditions. The European Community became a European Union, an entity to be understood as essentially political deep-going institutional cooperation among the member-states. In the track of onetime economic cooperation, this union turned into institutional political union.

Under the circumstances, cultural diplomacy proper tends to become a form of rather too stiff cultural promotion centered on the nation-state idea. Why ‘too stiff’? Because the most important contact processes within the European Union are no longer based on propaganda/promotion. Rather, they are essentially direct cooperation geared. It is not nation-states that find themselves in direct contact now. Rather, it is societies, cultural markets that do so. Postmodern societies overflow the borders of nation-states, the latter onetime only way to be internationally represented. Societies tend to represent themselves by themselves now, beyond states, via their contact cultures in relation to other cultures, on the latter’s representative markets. We are unawares witnessing a *paradigm shift* gradually embraced by all cultural operators: the practice of national cultural institutes is growing more and more out of traditional cultural diplomacy into direct cooperation, in a *people-to-people* fashion.

National cultural institutes must be alert to, and aware of, these developments. As a standing consequence of this shift is the answer to the question: ‘Whom and what does a cultural programme make visible?’

In cultural propaganda times, a cultural programme made visible a given cultural ideology, namely, a given state’s official view on the national culture of the place.

In rather more soft cultural diplomacy times, a cultural programme makes visible a given cultural identity, namely, a certain vision of institutions with regard to a given society’s or nations’ cultural identity.

Nowadays, in times of direct cultural cooperation, a cultural programme makes visible a given society’s grass-roots level cultural practices. This provides us with what could be called a vision of ‘a society’s cultural anatomy’. And, as direct cultural cooperation is of an equal nature, here is double visibility: both the source and the target society involved become visible via a good cultural cooperation programme. Offer and receipt become visible in the giving. Both societies become visible to each other, in a cultural cooperation programme.

A good national cultural institute can derive a rule from this: making visible the society in which it is active, in the society which it represents. If I open up a Romanian Cultural Institute in South Africa, it must discharge the task of not only presenting Romanian culture in South Africa, but also that of offering us, in Romanian society, an image of South African society. If the programmes I am unfolding leave South African society invisible to Romanians, my enterprise is a failure. This is the way a modern cultural institute should think, in my opinion.

This new situation brings about obvious cognitive progress, potential rather than mandatory as this may be. What is really relevant though is that, at least in principle, a given society's most hidden and deepest spaces can become visible to another society's artistic and operational actors. Cultural institutes can capitalize on this potential cognitive resource in an intelligent way. Cultural programmes can be much more than mere presentation and representation mechanisms of the *showcasing the arts* type.

They can be used as intelligent instruments of knowledge both with a view to investing today's generalized democracy with cognitive content, and to offering the double cultural visibility in such substantial demand in modern societies.

*

I will end by reverting to a philosophical perspective on the task that might be confronting EUNIC. As I mentioned previously, the promotion of culture through institutions has undergone several stages: instrumentalization by the state, cultural propaganda, cultural diplomacy, and cultural cooperation. A possible future stage consists in putting cultural markets in direct contact. Cooperation allows for the separation of value-related criteria produced by the market. Cooperation therefore does not mean putting either the markets or the value-related criteria together. This means there is a deeper still level of cultural contact, going beyond cultural cooperation the same way cultural cooperation goes beyond cultural diplomacy. It is about bringing cultural markets in contact, without dissolving them into one single market.

In our jargon we say that we are developing a "common theme, local delivery" type of approach. It is, in fact, much more than this.

EUNIC is going to be confronted in Europe by increasingly unified cultural markets, while outside Europe it will come against cultural markets either indifferent or hostile to unification, or tensely engaged in the centre/periphery, developed/backward dialectics. EUNIC will be unable to respond undifferentiatedly to this type of challenges which are in their turn deeply non-homogenous. The policy to apply here seems to be the one dictated by completely abandoning any hidden agenda, even a progressive one. EUNIC, outside Europe, should be an old precious looking glass of local societies. The activity of EUNIC members should make visible to Europe the irreducible specificity of non-European cultures. Of course, EUNIC is going to promote European values and topics. Nevertheless, should it intend to penetrate local societies, it will have to discard the pretention it knows better what it is all about – that it knows while the rest ignore, that progress is his while backwardness is theirs. Through the eyes of EUNIC clusters outside Europe one should be able to see not the state but the societies.

Within Europe the task of EUNIC might be contributing culturally to producing a content for European identity. This is already happening. In Bucharest, for instance, I have witnessed a vivid feeling of unity and fraternity coming into existence as a result of the simple act that all the directors of active

cultural institutes in the Capital of Romania are meeting regularly. It was out of coming to know each other that ideas resulted, not the other way round. At the foundation of each EUNIC cluster lies friendship, perhaps not just paradoxically. Not only knowledge, abilities, competencies, etc., but also friendship matters. This thing spreads throughout society in a more durable way than abilities. Capacity building should be seen, in my opinion, in terms of getting friendly.

I do stress imponderable things because they are rarely discussed if at all. In South Africa, where I headed the Sub-Saharan regional branch of EUNIC, I heard Achille Mbembe say that he'd had enough of Africans being treated like starving people. WE want culture not compassion surrogates for our caved-in stomachs. Mbembe severely criticized the instrumentalization of culture.

What I mean is that in certain instances even the soft power of certain cultural social-support programmes is too hard. This should be food for thought. There are times when even compassion is a sign of arrogance. EUNIC has the momentous chance of building outside Europe programmes for bringing cultural markets rather than specialized cultural institutes in direct contact. Through the nature of its activity and its capacity to extract out of a given cultural environment the tacit knowledge incorporated therein, EUNIC has many keys in its hands, most of them as yet undiscovered.

I have a feeling that not even we, colleagues involved in setting up and consolidating our network see clearly enough the width of this project called EUNIC. We speak about cultural programmes, cooperation, capacity building, unifying and putting in contact cultural markets, but there is more than this at stake. In more than one sense EUNIC is a laboratory for the future.

For us, Europeans, EUNIC is a laboratory in which experiments are carried out on the type of moral and intellectual relations that will lie at the foundations of the new European identity. EUNIC is making its own direct, if discreet, contribution to the shaping of a new European identity, to experimenting the moral equality of all the European actors, irrespective of the start inequality of their resources. Today's Europe does not look like yesterday's, and the society being prepared by the EU looks more like the one described by re Avishai Margalit in *The Decent Society*, than the one described by Marx in *The Communist Manifesto*. EUNIC's contribution to shaping a decent society in Europe is a most important one.

For societies outside Europe, I like to think that EUNIC is already a laboratory aiming at "double visibility". This is what makes me so optimistic as far as EUNIC is concerned. This is not a mere reunion of National Cultural Institutes: it is, if properly used, an instrument for extracting the tacit knowledge incorporated in the cultural practices of a given society.

At its best, EUNIC is global creativity born out of joining together local initiatives. You never know, before coming together, how many things can be done together. EUNIC allows the emergence of the type of creativity which even creative people ignore before finding out, by getting down to work, how creative they actually are.

But this remarkable potential will not be fully capitalized on unless EUNIC and our National Cultural Institutes observe a few simple yet decisive rules learned in all the four corners of the world during the year spent at the EUNIC Presidency. There are ten of these rules making up a Decalogue of Good Practices which a good European National Institute should observe.

Here is the Decalogue:

- (1) Never act alone!
- (2) Always in cooperation!
- (3) Don't be patronizing!
- (4) Make it possible!
- (5) Be part of it!
- (6) Get involved!
- (7) Commit yourself!
- (8) Befriend people!
- (9) Make yourself known by making others known!
- (10) Know the others by making them known!

Etudier la patrimonialisation en Roumanie: principaux enjeux et défis¹

Andreea LAZEA

Université de l'Ouest, Timișoara

Introduction

La patrimonialisation, c'est-à-dire le processus par lequel la société en vient à accorder la qualité de patrimoine à différents types de biens, peut s'observer en Roumanie dès la deuxième moitié du XIXe siècle². En effet, depuis plus d'un siècle et demi, la société roumaine manifeste un intérêt pour la reconnaissance et la protection des monuments historiques –catégorie la plus importante du patrimoine – conçus comme des biens précieux, à la fois du point de vue matériel et symbolique. Depuis lors les monuments historiques ont selon les époques, soit été considérés comme un objet privilégié des politiques culturelles, soit soumis de manière agressive à des idéologies dominantes qui les mettaient à leur service. À présent, les actions entreprises en vue de la protection du patrimoine sont plus visibles et plus organisées que jamais. L'Etat roumain, comme la plupart des états contemporains, fait de la protection patrimoniale un des objectifs de sa politique nationale ce qui revient à dire que les institutions étatiques définissent, par des actes juridiques, la catégorie de 'monument historique' et fixent des règles de protection. De cette façon, les institutions étatiques deviennent l'acteur social le plus influent de la patrimonialisation.

Actuellement on note une véritable explosion du patrimoine historique en Roumanie, ainsi que le montrent les listes des monuments historiques publiées dans le Journal officiel : si en 1903 il y avait 597 monuments historiques, en 2004 il y en a 29 425. En même temps, la fièvre légiférante et institutionnelle témoigne de la complexification du champ patrimonial ainsi que du rythme soutenu des transformations qu'il traverse. Dans ce contexte, la recherche que j'ai menée sur la patrimonialisation en Roumanie a visé en premier lieu à identifier quelles étaient les différentes visions des acteurs sociaux de la patrimonialisation sur les monuments historiques et de quelle façon ces visions s'adaptent les unes aux autres au cours des interactions et négociations entre

¹ Cet article résume les résultats de la recherche doctorale menée entre 2006 et 2010 à l'Université Bordeaux et l'Ecole Nationale d'Etudes Politiques et Administratives, Bucarest. La thèse vient de paraître en roumain sous le titre *Pentru o antropologie a patrimoniului și patrimonializării. Perspective asupra monumentelor istorice în România* [Pour une anthropologie du patrimoine et de la patrimonialisation. Perspectives sur les monuments historiques en Roumanie], Lumen.

² Bien que la reconnaissance et la protection des monuments historiques ait une longue tradition en Roumanie, en l'absence d'un regard critique sur sa production sociale l'équivalent roumain du terme 'patrimonialisation' (*patrimonializare*) n'est pas encore d'usage courant.

acteurs aboutissant à une compréhension spécifique de ce qu'est un *monument historique*. 'Quel sens chacun des acteurs sociaux donne-t-il aux monuments historiques?', 'Quel rapport y a-t-il entre ces acteurs et comment, à travers leurs interactions, construit-on une certaine conception, généralement assumée, sur les monuments historiques?' – telles sont les questions qui ont orienté ma démarche.

Une approche historique de la patrimonialisation des monuments historiques en Roumanie.

Dans le contexte patrimonial effervescent, dont l'une des expressions les plus visibles est le changement en 2009 du nom du ministère des Cultes et de la Culture en ministère de la Culture et du Patrimoine national, ma démarche s'inscrit dans une perspective similaire à celle dont parle Michel Agier: '[...] une autre manière de faire de l'anthropologie est de s'intéresser non pas aux traces du passé mais aux émergences. L'anthropologie des émergences, du contemporain, c'est aller découvrir ce qui naît, ce qui se transforme, ce qui est en processus' (Agier, 2007: 57).

Étudier avec les outils et dans l'esprit de l'anthropologie un phénomène actuel, vivant, qui se déploie et prend de nouvelles formes juste sous nos yeux est d'un côté un défi stimulant, permettant l'accès à une appréhension nuancée de l'objet de recherche, mais, d'un autre côté, ne va pas sans risques. Les risques sont liés précisément à la difficulté d'avoir un regard distancié, spécifique à l'anthropologue, et de construire une image complète des façons dont les acteurs modèlent le champ patrimonial.

Ces risques peuvent cependant être minorés par une analyse diachronique et synchronique de la patrimonialisation, ainsi que par la prise de conscience du fait que l'objectif de la recherche n'est pas de fournir un diagnostic complet, mais de comprendre ce qui sous-tend les actions des acteurs et les façons dont ils interagissent et négocient. C'est pour cette raison que j'ai fait un premier détour par le parcours législatif et institutionnel du domaine patrimonial en Roumanie. La distance temporelle permet de s'éloigner du phénomène actuel et de pouvoir en saisir les contours et la dynamique. La distance temporelle devient ainsi un outil heuristique.

L'analyse des textes légaux et de certains témoignages écrits a montré que depuis 1859 les monuments historiques ont fait l'objet de l'intérêt de l'État (à travers le ministère de la Culture) et des spécialistes, tels les archéologues, les architectes ou les historiens. Les visions et les rôles de ces deux acteurs essentiels dans la patrimonialisation ne sont pas restés inchangés au fil du temps. Ainsi, dès la seconde moitié du XIXe siècle, les autorités publiques montrent un intérêt évident, stimulé par les personnalités culturelles du pays, pour ce qui sera qualifié plus tard de 'monument historique'. Le signe en est l'établissement, en 1859, d'une commission pour étudier les monuments religieux, dont l'objectif initial était d'assurer la sécularisation des biens monastiques :

'Entre 1859 et 1865, une enquête, comportant une recherche systématique sur le terrain, est menée, dans tous les comtés du pays sur les monastères et sur

leur état de conservation. Il en a résulté une connaissance plus précise des monuments historiques, dont on trouve le témoignage dans l'intéressant *Album archéologique pittoresque* illustré par H. Trenk, mais aussi une volonté réelle de compréhension de la gravité de la situation dans laquelle ils se trouvaient.' (Opriș, 1994: 49) (Notre traduction)

À la suite de cette enquête, des informations importantes sur les bâtiments de culte du pays sont recueillies, fournissant une première base pour les recherches menées ultérieurement, lorsque les premiers monuments historiques seront reconnus et leur protection réglementée. Le fait que les premiers signes de l'intérêt de l'état pour le patrimoine apparaissent en 1859, la même année où deux principautés, la Moldavie et la Valachie, s'unifient pour former les Principautés Roumaines n'est pas un hasard, car le patrimoine est fréquemment mis au service de la construction identitaire des nations¹.

Les règlements du début du XXe siècle imposent l'appellation de 'monuments historiques' et confèrent plusieurs attributions à la commission des spécialistes², contribuant ainsi à la professionnalisation et complexification du champ patrimonial.

Durant la centaine d'années allant de la naissance des politiques patrimoniales jusqu'à la fin de la Seconde Guerre mondiale, il y eut une vision relativement uniforme des monuments historiques, conçus comme de biens ayant une valeur historique et artistique autonome. En même temps, les mesures prises pour les protéger s'inscrivent dans une continuité naturelle, au fur et à mesure qu'ils trouvent leur place dans l'ensemble des politiques élaborées et mises en œuvre par l'État.

À la suite de la Seconde Guerre mondiale et de l'installation du régime socialiste, les institutions se réorganisent profondément et des changements législatifs sont introduits, surtout dans le domaine de la propriété, se produisant. Les nationalisations nuisent à la protection des monuments historiques, menacés désormais par l'absence de leurs propriétaires *de facto*. En outre, le processus de patrimonialisation devient de plus en plus un domaine d'action de l'acteur politique, au détriment des spécialistes en archéologie, histoire de l'art ou architecture, traditionnellement impliqués dans les commissions consultatives des monuments historiques.

L'idéologisation du patrimoine est une pratique courante à l'époque, mais en même temps, le patrimoine se voit attribuer de nouvelles significations, notamment touristiques-économiques. Ainsi, en 1971 est constitué un Conseil de la Culture et l'Éducation Socialiste, dont le rôle dans le champ patrimonial est d'organiser et de diriger les actions de connaissance, de conservation et de

¹. De nombreuses études montrent la liaison forte entre la patrimonialisation et la construction identitaire aux niveaux local, régional ou national. Parmi les travaux les plus importants il faut retenir *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* de Benedict Anderson publié en 1983 et *Les lieux de mémoire* dirigé par Pierre Nora et publié en trois tomes entre 1984 et 1992.

². Par exemple, selon la Loi 3226 de 1913, les tâches de la commission sont les suivantes : assurer la préservation et la restauration, surveiller toutes les fouilles et les découvertes de monuments et d'objets anciens, réaliser l'inventaire des trésors vieux de tous les monastères et les églises du pays et rassembler le matériel pour un *Corpus Inscriptionum slavoromanicarum*, développer les musées de beaux-arts et d'art religieux, faciliter l'embellissement des musées historiques régionaux, éveiller auprès du public le sens pour la valeur historique et artistique de ces monuments et développer ses connaissances dans ce domaine.

protection des monuments historiques [...], d'assurer leur valorisation sur le plan de la recherche scientifique, de l'éducation patriotique des masses et du développement du tourisme' (Décret 301 de 1971)¹. L'association entre le 'développement du tourisme' et le domaine des monuments historiques représente une nouvelle étape dans l'évolution des significations et des enjeux portés par le patrimoine culturel. L'acceptation de la dimension touristique des monuments historiques équivaut à la reconnaissance de leur potentiel économique, mais peut viser en même temps l'affirmation d'une identité nationale spécifique.

Du côté des acteurs de la patrimonialisation, on constate l'apparition de diverses catégories socioprofessionnelles, politiquement régentées², appartenant aux divers organismes impliqués dans le processus de classification et de protection du patrimoine. Cette situation n'est pas surprenante : elle montre la prise de contrôle idéologique de la patrimonialisation et l'existence de liens avec d'autres domaines d'intérêt national. Les nouveaux enjeux de la patrimonialisation et l'attribution des nouvelles valeurs aux monuments historiques, à côté de leur valeur historique et artistique, conduit à la complexification du domaine patrimonial et à la mise en relation des politiques patrimoniales avec d'autres politiques publiques, notamment économiques et éducationnelles.

Bien que la législation ait imposé une multitude de nouveaux acteurs, principalement politiques et idéologiques, les spécialistes sont restés les acteurs principaux de la patrimonialisation. La plupart d'entre eux ont respecté leur propre logique scientifique, à l'écart de l'idéologie politique dominante. Bien sûr, la logique scientifique est à son tour imprégnée par des valeurs, mais ces valeurs sont souvent restées en dehors de l'influence du politique souhaitée par le parti communiste.

La période allant jusqu'en 1977 est un intervalle difficile, instable, mais toutefois ascendant de la patrimonialisation, dominé par la complexification du domaine et par l'ouverture graduelle vers des nouveaux enjeux. Bien que l'idéologie communiste imprègne les décisions législatives et actes juridiques dans ce domaine, les spécialistes sont des défenseurs enthousiastes des monuments historiques et qui réussissent à continuer les actions de reconnaissance et de protection patrimoniale.

Après 1977, suite à un tremblement de terre destructeur qui est utilisé comme prétexte pour des nouvelles politiques patrimoniales, les monuments historiques à valeur symbolique négative sont victimes de nombreuses actions agressives. À l'égard de cette période, on peut parler d'une patrimonialisation inversée, consistant en une sélection d'*anti-monuments*, c'est-à-dire d'édifices détruits parce qu'ils ne correspondaient pas à l'idéologie ou gênaient les plans d'urbanisme mégalomanes du chef de l'État. Mais même dans ces conditions

¹ Toutes les citations des règlements sont traduites par l'auteur.

² Le Décret 301 de 1971, l'article 17 énumère la composition de la Commission de Monuments Historiques et d'Art : 'membres du Conseil Central de l'Éducation Socialiste, militants du parti et de l'État, représentants d'organisations de masse et publiques, personnalités de la culture et d'art, représentants de l'opinion publique qui travaillent directement dans la production.' (Notre traduction)

hostiles, de nombreux spécialistes ont fait des efforts pour sauvegarder les monuments en danger, parfois avec succès, parfois non¹.

On observe donc que si le contexte politique et historique a influencé le trajet de la patrimonialisation, les grandes turbulences, comme la Seconde Guerre mondiale ou l'instauration du régime socialiste n'ont pourtant pas apporté des changements immédiats et réels dans le champ patrimonial. Une explication de ce trait se trouve dans la continuité des actions entreprises par les spécialistes, qui sont restés attachés à une vision classique des monuments historiques comme des biens à valeur historique et artistique.

L'analyse du corpus juridique de la période 1859-1989 concernant les monuments historiques et les entretiens que nous avons menés nous ont permis d'esquisser une vue générale de l'évolution du domaine patrimonial en Roumanie, d'identifier les continuités et les ruptures, les résistances face à l'action parfois agressive du pouvoir politique et les rivalités entre ceux qui participaient à la production sociale des monuments historiques, surtout celles entre les spécialistes et les dirigeants politiques. La problématique de la relation entre ces deux catégories principales d'acteurs de la patrimonialisation a ensuite été reprise et approfondie au cours de la recherche de terrain dans les institutions impliquées dans la sélection et la protection patrimoniales.

Le terrain de la recherche anthropologique.

Une étape ultérieure de la recherche a visé la période d'après 1989. Elle a inclus une analyse des réglementations d'après 1989, une campagne d'observation et d'entretiens avec des représentants du ministère et de ses institutions subordonnées, ainsi qu'avec des spécialistes participant aux commissions consultatives, des journalistes et des représentants de la société civile. Ceci a abouti à un tableau davantage focalisé sur les acteurs actuels de la patrimonialisation et leurs logiques d'action, mais a constitué aussi un nouveau défi pour notre recherche. Le premier défi a été de prendre les institutions comme terrain de la recherche.

La notion de *terrain*, centrale dans l'anthropologie, se voit reconsidérée puisqu'elle ne renvoie plus à un espace physique bien défini du point de vue géographique et culturel. L'emploi du terme *terrain* est pourtant légitime dans la mesure où on peut découper un espace de pratiques perçu comme un tout par les interviewés, ou comme des '*communities of multiply connected individuals in which something you find out about A tells you something about B*' (Geertz, 1982: 30), en d'autres termes, un 'microcosme'. D'ailleurs, depuis longtemps, prendre

¹ Si entre 1974 et 1976, la Direction du Patrimoine Culturel National a réussi à finaliser 52 travaux de restauration des monuments historiques, dans toute la période de 1977 à 1985 le Conseil de la Culture et de l'Éducation Socialiste effectue 67 restaurations et réparations, y compris celles qui concernent les bâtiments touchés par le séisme de 1977 (selon Giurescu, 1990). L'opposition manifestée par certains experts n'ayant pas eu de succès, les résultats de l'urbanisation et de la modernisation de la Roumanie après 1977 ont conduit à la destruction du tissu urbain ancien d'au moins 29 villes (*ibidem*). Au cours des années quatre-vingt, 13 églises et monastères sont détruits dans le vieux centre de Bucarest, édifices qui avaient été construits entre le XVIIe et le XIXe siècle et un nombre important de bâtiments religieux sont déplacés vers d'autres parties de la ville, selon le rapport UNESCO de 1989, édité à la suite d'une mission effectuée en Roumanie la même année : '[...] displacement was the lot of what we've considered to be the most important edifices, essentially religious buildings' (UNESCO, 1989: 5).

l'institution comme terrain de recherche anthropologique n'est plus considéré comme un non-sens, comme en témoignent les recherches de Marc Abélès, d'Irène Bellier ou de Susan Wright:

‘A la différence du théoricien des organisations, l'anthropologue n'est pas préoccupé par l'efficacité de l'institution administrative, mais par la façon dont, à partir des pratiques et des discours, de ses représentants et agents, l'institution génère des idées et définit un espace politique. Espace que l'on ne perçoit que dans la confrontation avec des ensembles de même nature.’ (Bellier, 1997: 144)

‘Ce qui frappe quand on fréquente un peu assidûment le petit monde parlementaire, c'est l'extraordinaire diversité qui le caractérise. Les journalistes, les chroniqueurs présentent souvent l'image d'un microcosme replié sur lui-même.’ (Abélès, 2000: 9)

Les occasions d'observer directement les acteurs et la manière dont ils interagissent ont été peu nombreuses. D'une part parce que, bien qu'il y ait déjà un bon nombre de recherches anthropologiques sur des institutions, cette approche est moins habituelle en Roumanie et les représentants des institutions ont des difficultés à comprendre le type d'intérêt qu'un anthropologue leur porte. Même lors des entretiens réalisés à l'intérieur du ministère, mon accès a été limité strictement à la période du déroulement de l'entretien. En revanche, j'ai eu la possibilité de voir travailler les spécialistes, l'autre acteur important de la patrimonialisation. Prendre part à l'une de leurs rencontres consacrées à la rédaction d'un *Rapport de la Commission présidentielle pour le Patrimoine construit, les Sites historiques et naturels*¹ a été, pour moi, une occasion unique pour observer la manière dont les spécialistes construisent un discours partagé, saisir la façon dont ils deviennent un des acteurs de la patrimonialisation, malgré les désaccords inhérents à tout groupe de professionnels appartenant à des domaines aussi divers que l'architecture, l'histoire ou l'archéologie².

En ce qui concerne l'analyse des acteurs institutionnels (par exemple le ministère de la Culture et du Patrimoine national) ou collectifs (comme les spécialistes groupés en diverses commissions consultatives), le chercheur doit prendre des mesures de précaution contre le risque de réification, de substantialisation des acteurs et de leurs représentations des monuments historiques. Parmi ces précautions il y a l'identification des opinions divergentes dans les entretiens et la tentative de les interpréter en prenant en compte le plus grand nombre possible des données dont on dispose; par exemple dans le cas du ministère, il faut tenir compte de l'expérience à l'intérieur de l'institution, de la fonction actuelle et de la profession de base des employés. En identifiant les consonances et les dissonances dans les propos des interviewés, en prêtant d'attention à toutes les données recueillies, j'ai essayé de diminuer le risque de donner une image figée, essentialiste des acteurs.

¹ La Commission a été créée en 2008 auprès de l'Administration Présidentielle. Elle est composée de spécialistes reconnus de l'archéologie, de l'architecture de l'histoire de l'art et des autres domaines. Les objectifs qui lui ont été fixés sont de diagnostiquer la situation du patrimoine et de proposer des mesures au niveau de l'État, d'élaborer une stratégie à long terme et de développer un guide du patrimoine.

² La séance de la commission à laquelle j'ai assisté a eu lieu en août 2008.

Plus spécifiquement, je me suis concentrée sur le sens du discours de mes interlocuteurs (non pas aux mots ou à la syntaxe) ainsi qu'à la fréquence de certaines idées ou unités de sens repérées, fréquence qui permet de saisir les logiques propres de chaque acteur. Au-delà de l'acception conventionnelle, commune, de la notion de *monument historique*, il y a une variété d'autres sens particuliers que les personnes lui attribuent, que ce soit au niveau de la communauté, du groupe social ou professionnel ou même au niveau individuel. En même temps, derrière les particularités individuelles et les parcours professionnels différents qui nuancent de façon évidente les visions sur le patrimoine, il y a une appréhension commune au niveau de l'institution, c'est-à-dire une représentation institutionnelle ou de groupe concernant les monuments historiques. En d'autres termes, 'Il est impossible de connaître complètement un seul individu, sans parler de toute une communauté... Ce n'est pas la société dans son ensemble qu'on doit étudier, mais la société en tant qu'ensemble' (Mihăilescu, 2007: 105) (Notre traduction).

Concernant les vingt années d'après le changement social et politique de 1989, les entretiens et l'observation ont été complétés par l'analyse des documents, qu'il s'agisse des lois, des stratégies ou des rapports d'activité. De cette façon, j'ai essayé de reconstruire de manière à la fois consistante et nuancée les logiques actuelles des acteurs de la patrimonialisation, que je présenterai dans ce qui suit.

Mais le défi le plus important de ma recherche a été de dépasser le sens commun, les représentations quotidiennes que les gens se font des monuments historiques et de la patrimonialisation. Pour un anthropologue qui examine sa propre culture, éviter de rester dans le sens commun, dans les typologies et les clivages courants – dans ce cas *bien* et *mal*, *corruption* et *droiture*, *intérêt* et *désintérêt* – est l'un des obstacles les plus difficiles à surmonter.

La pression du sens commun, fréquemment trompeur, s'est fait ressentir tout au long de la recherche. Des phrases du type: 'J'espère que ça va rester entre nous, je l'ai dit comme ça, pour que tu le saches' ont surgi à maintes reprises durant les entretiens, de la part de personnes haut placées ou non. La prise de notes aussi était regardée d'un oeil soupçonneux par certains interviewés, mais j'ai essayé d'y remédier en leur donnant l'assurance que leur identité ne serait pas dévoilée. Vu que les interviewés exerçant une fonction importante, tels les ministres ou les secrétaires d'État, sont peu nombreux dans un secteur de l'état aussi restreint que l'est la patrimonialisation, il y a une grande possibilité qu'on puisse identifier la personne avec qui j'ai discuté et qui m'a fourni certaines informations. De là aussi le désir plus ou moins explicite de mes interlocuteurs que je n'enregistre pas les entretiens. Comme le souligne Rod Rhodes dans un ouvrage qui présente les conclusions d'une étude ethnographique consacrée aux dirigeants du gouvernement anglais, '*secrecy may be an obsession, but there are some good reasons for it [...] and being circumspect is unavoidable*' (Rhodes, 2005: 9). La justification de la réticence des dirigeants de s'exposer aux observateurs est à trouver dans le fait que '*the world of the department is a world where even a casual remark in a phone call can have important repercussions. Such care and caution may seem exaggerated, but it is nothing compared to the maelstrom the media*

can unleash on the unwary’ (Rhodes, 2005: 13). Parler librement avec une tierce personne, même s’il s’agit d’un chercheur dans le domaine de l’anthropologie de la patrimonialisation, représente inévitablement pour les dirigeants de certaines institutions gouvernementales un grand risque. Bien que le thème – la patrimonialisation des monuments historiques – puisse sembler inoffensif, ses enjeux politiques ou économiques sont considérables. On constate, surtout dans la capitale, un grand intérêt des hommes d’affaires pour les terrains sur lesquels sont construits des bâtiments classés comme monuments historiques ou situés à l’intérieur de zones protégées (en particulier au centre-ville), intérêt qui conduit à des pressions au niveau des politiques et de l’administration. Par conséquent, dans un pays où le caractère corruptible est l’une des particularités que la société attribue aux dirigeants politiques et administratifs, tout thème lié aux politiques de l’État est perçu comme s’intégrant dans ce système régi par un intérêt mercantile dissimulé, soit personnel soit de groupe. Dépassez le sens commun qui assimile, dans ce cas, les actions des acteurs de la patrimonialisation au champ de la corruption et de l’abus du pouvoir, aller au-delà de la dichotomie ‘droiture’ versus ‘corruption’, renoncer au jugement éthique propre au sens commun, constituent les défis les plus difficiles que j’ai essayé de surmonter en prêtant sans cesse attention au sens des mots employés par mes interlocuteurs, en assumant jusqu’au bout le fait que, au-delà des abus et des écarts, il doit y avoir une logique institutionnelle, une façon propre de se rapporter aux monuments historiques en tant qu’objet d’activité. En approchant les acteurs principaux comme dans un miroir, l’attitude patrimoniale propre à chacun d’entre eux est devenue visible autant au niveau de leurs propres actions et discours qu’au niveau des actions et des discours des autres.

En partant des actions menées par les acteurs de la patrimonialisation, ainsi que de la manière dont ils les définissent et les justifient, j’ai essayé de produire une connaissance dont ils peuvent eux-mêmes se servir, comme l’a noté Max Weber à propos du rôle des sciences sociales en tant que sciences empiriques: ‘la science peut l’aider [la personne visée par la recherche] à devenir conscient que toute action ou – selon les circonstances – tout refus d’agir c’est [...] assumer une certaine attitude en faveur de certaines valeurs et, en général, de façon implicite, au détriment de certaines autres valeurs [...] Ce qu’on peut lui offrir de plus, afin de soutenir sa décision, est la connaissance de la signification du but poursuivi’ (Weber, 2001: 14) (notre traduction).

Logiques des acteurs et représentations des monuments historiques.

A la lumière de toutes ces considérations, le constat général qui s’impose est que le trajet de la patrimonialisation n’a pas été lisse et que les acteurs n’y ont pas eu toujours le même rôle. Les monuments historiques se sont trouvés parfois au centre, parfois en marge de l’intérêt des institutions étatiques. Cependant, le trajet de la patrimonialisation après 1989 a été généralement ascendant, culminant en 2009 avec la réorganisation et le nouvel intitulé du ministère de la Culture et du Patrimoine national, accompagnés d’une attention

accrue portée au niveau des objectifs ministériels. Quant aux spécialistes, l'étude des réglementations a révélé qu'au début des années 1990 ils ont détenu le rôle capital dans ce processus, et que, au fur et à mesure que l'état s'est consolidé et les institutions se sont développées, ils ont perdu leur centralité dans la patrimonialisation, c'est-à-dire leur pouvoir de décision. Au lieu de participer aux décisions concernant la classification et la protection des monuments historiques, ils ont été réduits à un rôle consultatif auprès du ministère.

L'analyse du ministère de la Culture comme acteur principal de la patrimonialisation nous amène à plusieurs conclusions¹. Premièrement, pour une grande partie des fonctionnaires, les monuments historiques sont un objet d'activité, une catégorie d'objets qui doit être gérée par le ministère. Deuxièmement, ils se les représentent comme des objets soumis à la négociation et au compromis, car ce sont des biens en concurrence avec d'autres biens et dont l'importance est comparable à celle d'autres domaines d'activité de l'état, comme le développement territorial ou l'économie. S'y ajoute le fait que le ministère est lui-même soumis à certaines contraintes, spécialement de la part des institutions et des organisations internationales, comme l'UNESCO et l'ICOMOS (Conseil International des Monuments et Sites) qui, jusqu'à un certain point, établissent les règles du jeu, à travers des conventions et des recommandations internationales dans le champ du patrimoine.

Les spécialistes portent à leur tour un regard spécifique sur le patrimoine bâti. Sans pouvoir être considéré comme un acteur homogène de la patrimonialisation, le groupe des spécialistes porte, en tant qu'acteur collectif, une vision unitaire sur les monuments historiques comme objets de leur activité scientifique, comme lieux d'investissement de leur passion scientifique et comme biens situés au-delà de tout compromis possible. En premier lieu, en raison de leur profession, ils appréhendent les monuments historiques comme des objets de leur activité scientifique, portant sur eux un regard individualisant et particularisant. Chaque monument est ainsi un objet à valeur déterminable et fait partie de l'ensemble des monuments historiques et non pas d'une catégorie générale, déduite des normes juridiques. En deuxième lieu, c'est la passion qui anime les discours et les actions des spécialistes. En effet, leur engagement scientifique est en même temps un engagement personnel, qui franchit les limites de l'espace professionnel pour pénétrer l'espace personnel. Rationalité et passion sont les deux facettes de l'activité des spécialistes. En troisième lieu, à travers ces deux façons de se rapporter aux monuments historiques, ces derniers en arrivent à former un ensemble de biens intangibles, c'est-à-dire qui ne peuvent faire l'objet d'un compromis et d'une négociation. Car placer les

¹ Comme déjà mentionné, j'ai essayé de ne pas négliger la diversité des opinions au sein du ministère, que j'ai explicité à travers une distinction entre trois types de perspectives sur les monuments historiques – institutionnelle, disciplinaire et mixte. Au final, j'ai tenté de déchiffrer la manière dominante dont les monuments historiques sont représentés par ses membres, donc la vision du ministère en tant qu'institution.

monuments au centre de l'activité professionnelle de type scientifique et au cœur de l'attachement personnel induit une vision pure et intransigeante de leur reconnaissance et protection.

La mise en lumière des représentations des monuments historiques chez les principaux acteurs nous amène à découvrir qu'elles obéissent à des logiques différentes. D'une part, une logique fonctionnaliste, pragmatique, capable d'accepter l'existence d'intérêts divergents et donc d'accepter les déviations, et d'autre part, la logique intransigeante de la passion, individualisante et particularisante à la fois. La relation difficile entre les deux acteurs, les conflits fréquents qui les opposent, sont à comprendre par les différences essentielles de leurs logiques fondamentales.

Comprendre le ministère de la Culture et du Patrimoine national comme l'acteur institutionnel et les spécialistes comme l'acteur collectif de la patrimonialisation nous conduit à prendre en considération à la fois la dimension officielle et la dimension individuelle des actions de reconnaissance et de protection patrimoniale. Une observation courante au cours des entretiens concerne le fait que le destin des politiques patrimoniales dépend des personnes, des individus qui, par leur volonté exceptionnelle, ont accéléré la patrimonialisation. Ainsi, ces figures dirigeantes peuvent être considérées comme des acteurs individuels. Même si ces individus font partie des institutions, en tant que personnalités remarquables ils agissent en vertu de leur détermination personnelle, influençant ainsi le destin des institutions auxquelles ils appartiennent.

Au-delà des deux acteurs principaux de la patrimonialisation des monuments historiques, il y en a d'autres qui, sans être au cœur du processus, ne doivent pas être ignorés, comme les organisations de la société civile. La logique dominante qui sous-tend l'activité de la plus grande partie des associations aujourd'hui visibles et actives dans l'espace public roumain est celle de l'urgence. Les associations s'efforcent de changer un état de choses perçu comme urgent et inacceptable – la dégradation accélérée de nombreux monuments historiques. La logique de l'urgence est accompagnée d'une manière de se représenter les monuments historiques comme des biens qui participent quotidiennement à la vie des habitants de la ville. Ainsi, pour mes interviewés des organisations non gouvernementales, l'objet principal des projets qu'ils développent n'est pas l'ensemble des monuments historiques classés comme tels, mais tout bâtiment qui peut être investi d'une valeur esthétique ou historique. L'enjeu central de l'activité des associations est, finalement, la qualité de la vie des citoyens, largement déterminée par les qualités esthétiques du milieu construit.

Pour le moment, la contribution des organisations non gouvernementales au processus de patrimonialisation n'est pas déterminante, mais elles ambitionnent à renforcer la conscience patrimoniale du grand public, à contraindre les institutions de l'état d'agir dans l'intérêt de tout objet qui peut devenir patrimonial et à amener des modifications législatives.

En contemplant les résultats de notre recherche de plus loin, on peut se faire une image de la patrimonialisation actuelle des monuments historiques

dans son ensemble. Ainsi, on constate que la patrimonialisation est un processus de plus en plus complexe qui implique des acteurs divers qui se contraignent mutuellement, qui sont forcés à communiquer et à négocier, car la patrimonialisation n'est pas l'apanage exclusif d'un seul acteur. Les logiques d'action et les représentations des monuments historiques sont différentes, même au sein d'une même institution et les acteurs sont tous obligés à tenir compte de cette diversité. Le patrimoine en général et les monuments historiques en particulier ne sont finalement pas des biens purs ou naturels. Ils sont les produits sociaux des rencontres et des négociations et sont soumis aux valeurs et aux courants de pensée de l'époque. C'est pour ces raisons que l'étude de la patrimonialisation est à la fois une démarche intéressante et stimulante qui doit faire entendre les voix de tous les acteurs et en même temps construire une image générale de ce processus complexe.

Bibliographie :

- Abélès, Marc (2000), *Un ethnologue à l'Assemblée*, Paris: Odile Jacob.
- Agier, Michel (2007), *Politiques urbaines sans auteur. Une anthropologie des situations. Entretien avec Constantin Petcou et Anne Querrien*, Assoc. Multitudes | Multitudes, 4(31).
- Bellier, Irène (1997), 'Une approche anthropologique de la culture des institutions', dans *Anthropologie du politique*, M. Abélès, H.-P. Jeudy (eds.), Armand Colin: Paris.
- Geertz, Clifford (1982), 'The way we think now: Toward an ethnography of modern thought', *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* 35(5).
- Giurescu, Dinu, (1990), *The Razing of Romania's Past: International Preservation Report*, Bath: The Bath Press.
- Opris, Ioan (1994), *Comisiunea monumentelor istorice*, București: Ed. Enciclopedică.
- Mihailescu, Vintilă (2007), *Antropologie. Cinci introduceri*, București: Polirom.
- Rhodes, Rod (2005), 'Everyday Life in a Ministry: Public Administration as Anthropology', *The American Review of Public Administration*, vol. 35(1).
- Weber, Max (2001), *Teorie și metodă în științele culturii*, Iași: Polirom.
- ***** UNESCO (1989), *Protection of the cultural heritage*, Rapport suivant la Mission en Roumanie de 1989.

Rezumat

Patrimonializarea este procesul de selecție și protejare a acelor bunuri din trecut cărora societatea, prin instituțiile și organizațiile sale, le conferă statutul de "patrimoniu". Monumentele istorice – constituind prima și cea mai reprezentativă categorie de bunuri patrimoniale – sunt așadar rezultatul unui proces social care implică diverși actori instituționali, colectivi și individuali. În România, interesul instituțiilor statului pentru acest tip de bunuri se manifestă încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când apar primele reglementări în domeniu, de atunci și până în prezent având loc o expansiune și o complexificare treptată a domeniului.

Articolul de față prezintă rezultatele cercetării realizate în perioada 2006-2010 asupra patrimonializării în România și pune totodată în lumină principalele

dificultăți și provocări pe care le-a presupus acest demers centrat asupra principalilor actori: Ministerul Culturii și Patrimoniului Național și specialiștii în domenii precum arheologia, arhitectura sau istoria artei. Cercetarea patrimonializării, cuprinzând analiza documentelor scrise (reglementări și documente oficiale) și interviuri semistructurate, a fost realizată pe două paliere: istoric și antropologic. În primul rând, este urmărit în perspectivă diacronică parcursul politicilor patrimoniale până în 1989, fiind reliefată dependența acestora de contextul social și politic mai larg, dar și capacitatea unor actori sociali de a acționa autonom de ideologia dominantă a epocii. În al doilea rând, analiza patrimonializării și actorilor săi pentru perioada de după 1989 vizează identificarea logicilor care subîntind acțiunile actorilor și semnificațiile pe care le acordă monumentelor istorice.

Rezultatele cercetării noastre conduc la concluzia că patrimonializarea apare ca un proces social complex, cu un parcurs nelinear, care implică negociere între actori cu logici de acțiune diferite, iar monumentele istorice devin comprehensibile ca bunuri bogate în semnificații, ale căror mize depășesc cu mult câmpul esteticului.

Politici urbane

(Studiu de caz: Timișoara, România)

Radu Radoslav

Centrul de Cercetare pentru Planificare Urbană,
Universitatea "Politehnica" Timișoara

1. Introducere

Problematica „politicilor urbane” a fost abordată tot mai frecvent în literatura de specialitate de după 1985. Crizele apărute ulterior au afectat viața economică, socială, ecologică și culturală a fiecărei comunități, indiferent de mărime. Rezolvarea crizelor s-a produs în istorie prin exportarea problemelor în alte spații geografice. Datorită fenomenului de globalizare, este pentru prima dată când acest mod de rezolvare este mai dificil de pus în practică. Complexitatea fenomenului este atât de mare încât a afectat sfera instituțională, spațială, tehnologică, economică și de mediu a fiecărei comunități. Aceste schimbări au condus la apariția unor provocări noi ce nu mai puteau fi rezolvate prin vechile metode referitoare la dezvoltarea urbană și regională. Unele orașe europene (dar cu precadere cele est-europene, între care se numără și Timișoara) sunt afectate de un declin urban fără precedent, cauzat de declinul economic, ecologic și social de după 1990.

2. Situația europeană a politicilor urbane

Actorii principali, care întotdeauna au dirijat procesul de dezvoltare din punct de vedere financiar și economic (finanțiștii, developerii, economiștii, politicienii) au încercat, în ultimul timp, în cadrul diferitelor reuniuni, să găsească noi metode de control și de coordonare a acestor fenomene, pentru a evita sau măcar pentru a reduce efectele negative ale vechii dezvoltări, prin punerea pe tapet a unor noi metode ce privesc fenomenul de dezvoltare, în diferite chei. Astfel, amintim Charta de la Torremolinos din 1983, care pune în prim plan problema omului și bunăstarea sa, în relație cu mediul, care este principalul factor în amenajarea teritoriului. Scopul poziționării mediului în acest punct cheie, ca factor important în relație cu economicul, a fost de a oferi un cadru de viață cu o anumită calitate, care să permită dezvoltarea personalității într-un mediu organizat la scară umană. La Rio de Janeiro, în 1992, problema cheie a fost de introducere a elementului social alături de cel economic și cel de mediu în jurul devizei „Omul se află în centrul preocupărilor pentru dezvoltare sustenabilă”. La Johannesburg, în 2002, problema cheie propusă spre analiză întărește preocuparea față de elementul social, pus în discuție în legătură directă cu sărăcia și cu efectul său secundar, cel al sănătății,

propunându-se o serie de recomandări privind eradicarea acestor efecte negative.

În 2006, Uniunea Europeană a sesizat problemele globale grave și a încercat să stabilească strategii, obiective, politici, programe și proiecte aferente coerente, prin emiterea „*Strategiei de dezvoltare durabilă a Uniunii Europene*” pentru evitarea crizei ce va urma. În 2007, la Leipzig, sub patronaj german, a fost emis un document care încearca să se ocupe doar de problemele Uniunii Europene, și anume „*CHARTA DE LA LEIPZIG PENTRU ORAȘE EUROPENE SUSTENABILE*” (2007). La baza acestui act stau alte documente europene precum Programul de Acțiune de la Lille, Acquis-ului Urban de la Rotterdam sau Acordul de la Bristol. Temele propuse discuției erau percepute ca acute pentru rezolvarea problemelor europene, precum schimbările structurale, excluziunile sociale, îmbătrânirea populației, schimbările climatice și mobilitatea. Fără prosperitate economică, echilibru social și un mediu sănătos, Uniunea Europeană nu poate intra cu șanse de câștig într-o competiție între noile forțe mondiale. Au fost identificate problemele importante care fac ca Uniunea Europeană să aibă dificultăți, și anume cele demografice, de inegalități sociale, de excludere a unor grupuri de populație, lipsa de locuințe de calitate, accesibile ca preț, precum și problemele de mediu. S-a stabilit un obiectiv principal, și anume atragerea cetățenilor, a activităților și a investițiilor în centrul orașelor. Acestea au fost decretate motoarele de cercetare, inovare și dezvoltare economică ale Uniunii Europene. Astfel, se dorește să se pună capăt fenomenului de extindere a orașelor (fenomen importat din SUA și care a produs creșterea traficului urban, un consum mare de energie și de teren). Pentru prima dată, s-au propus responsabilități clare pentru coordonarea viitorului oraș european la fiecare nivel de guvernare, pornind de la cel european, la cel național, la cel regional și la cel local. Au fost emise o serie de recomandări de rezolvare a marilor provocări, după cum urmează: 1) folosirea frecventă a abordării integrate în dezvoltarea urbană, prin „programe de dezvoltare urbană integrată pentru oraș în întregime sa”; 2) creerea și asigurarea unor spații publice de bună calitate; 3) modernizarea rețelilor de infrastructură și creșterea eficienței energetice; 4) inovarea pro-activă și politici educaționale; 5) acordarea unei atenții speciale zonelor defavorizate, în contextul orașului ca un tot unitar; 6) consolidarea economiei locale și a politicii locale legate de piața forței de muncă; 7) creerea de politici de educație pro-activă și pregătire pentru copii; 8) promovarea unui transport urban eficient și ieftin. Fiecare din aceste recomandări are o serie de subpuncte, din care amintim doar cele aferente primei recomandări: „descrierea punctelor tari și slabe ale orașelor și cartierelor, definirea obiectivelor realiste de dezvoltare urbană, coordonarea planurilor și politicilor tehnice și sectoriale legate de diversele zone ale orașului”. Charta de la Leipzig este actul în care apare cu mare pregnanță conceptul de „politică urbană”, ca mijloc de acțiune pentru depășirea crizei, tema studiului nostru, respectiv ca sumă a altor politici, precum cea socială, culturală, economică, ecologică.

Au urmat o serie de alte acte europene importante, din care amintim: *Declarația de la Marsilia* din 2008, ce se ocupă de dezvoltarea urbană, strategia

„Europa 2020“ din 2010, care stabilește ca ținte ca 75% din populația europeană cu vîrstă între 24-64 ani să fie integrată în câmpul muncii, ca 3% din PIB-ul Uniunii Europene să fie investit în cercetare-dezvoltare, atingerea Țintelor energetice 20/20/20 (reducerea gazelor cu efect de seră/creșterea potențialului de surse regenerabile de energie în consumul final de energie/creșterea eficienței energetice), reducerea sub 10% a abandonului școlar și înscrierea a cel puțin 40% dintre absolvenți în programe terțiare, reducerea sub 20 milioane de cetățeni a populației supuse riscului sărăciei, etc. „Declarația de la Toledo” (2010) a apărut în contextul declarat al crizei financiare, economice și sociale globale, care nu putea ocoli cetățenii europeni, și a avut ca obiectiv principal „regenerarea urbană integrată și a potențialului său strategic pentru o dezvoltare urbană mai inteligentă, sustenabilă și inclusivă social în Europa”. Importanța strategică a regenerării urbane integrate în această paradigmă este privită din punct de vedere al mediului înconjurător, din punct de vedere social, din punct de vedere economic, din punct de vedere cultural, arhitectural și al planificării urbane, cît și din punct de vedere al guvernății. Iată că sintagma „buna guvernare” apare pentru prima dată cu pregnanță și ea presupune un rol pro-activ al politicilor urbane. Pentru o abordare integrată în regenerarea urbană sau în dezvoltarea urbană este nevoie de o coordonare transversală („coordonare verticală” între toate nivelurile administrative – UE/național/regional/intermediar/local, prin intermediul unor noi formule și aranjamente pentru „guvernare la niveluri multiple”), cît și de o coordonare orizontală (între toți actorii implicați în „construirea orașului” – autorități publice, sectorul financiar și privat, experți, etc.). „Integrat” presupune a găsi o cale corectă pentru a organiza toate „coordonatele temporale” (pe termen scurt/mediu/lung) și toate „coordonatele spațiale” (regiune/zonă metropolitană/orașe mici, medii și mari/cartiere, etc.), ajungându-se în final la o conjuncție între cele două tipuri de coordonate. Pentru aceasta, se cere diminuarea interferențelor conflictuale și de copiere a politicilor de pe alte meleaguri și se propune colaborarea ca metodă de lucru eficientă. Se solicită un control puternic al ofertei de teren și al dezvoltării speculative, propunându-se o nouă „alianță urbană” împărțită, de data aceasta, de toți actorii implicați în procesul de „construcție a orașului” – sectorul proprietății, finanțe, locuitorii, autoritățile publice, experții, etc., în care rețelele sociale și de cetățeni joacă un rol important; scopul lor comun ar trebui să se îndrepte către revalorizarea, recuperarea și chiar re-inventarea „orașului existent”. Experiența europeană în domeniu ar trebui să conducă această alianță urbană la capacitatea de a pregăti orașele pentru marea competiție, atât între ele, dar mai ales în competiția cu orașele aparținând altor blocuri continentale. Capacitatea de a intra în această competiție cu brio depinde așadar de capacitatea noastră de a combina strategiile locale cu cele europene, naționale și regionale, toate bazate pe realitățile proprii.

Ca atare, au apărut o serie de aplicații ale acestor documente, denumite SMART CITIES, HEALTHY CITIES, GREEN CITIES, SMART GROWTH, ORAS CULTURAL EUROPEAN, etc., care toate încearcă o dezvoltare urbană sustenabilă prin aplicarea unor politici urbane aferente recomandărilor enunțate anterior. Vom da exemplul orașului Stockholm, care a câștigat titlul

de HEALTHY CITIES în 2010 datorită aplicării cu succes a câtorva politici urbane de mare importanță, din care amintim faptul că a introdus în teritoriul orașului șapte rezervații naturale ca “spații verzi și albastre”, ca parte a unui demers holistic al locuirii, că 90% din locuințe sunt la distanță de sub 300 m de spațiul verde și de stațiile de transport în comun, că în orele de vârf transportul public deservește cca 75% din deplasări, că fibrele optice – prin încurajarea teleconferințelor – reduc deplasările și schimbă filosofia locuirii, că în ultima decadă folosirea bicicletelor a crescut cu 75%, că 100% din gunoiul menajer este convertit în încălzire și electricitate, precum și că 75% din locuințe au încălzirea centrală pe cartier, folosind majoritar energie regenerabilă. De remarcat că, în istoria acestui oraș, acțiunea de planificare urbană pe cartiere, legate prin transport în comun, apare în jurul anului 1950, iar primul program referitor la protecția mediului a fost lansat în jurul anului 1970.

3. Situația politicilor urbane în România

Față de aceste informații, situația fenomenului urban în România, și mai ales încercarea de a face față noilor provocări, este de recuperare a rămănerii în urmă și de racordare cu aceste noi tendințe europene, în urma aderării la Uniunea Europeană. Înainte de 1989, exista o planificare socialistă, cu o supra-strategie, o super-centralizare și o super-reglementare, care se elabora doar în câteva încăperi în București, în care propria identitate a orașelor, și, ca atare, identitatea cartierelor, nu era permisă. Acest fapt a condus la o închidere profesională totală față de fenomenele globale în domeniu înainte de 1990 și la o prăbușire completă a acestor strategii după 1990. Dereglările de după 1990 și lipsa strategiilor de întărire a urbanului au condus la apariția PUG-urilor (Planuri Urbanistice Generale) de sorginte social-democrată franceză, care reprezentau o abordare total învechită chiar și în țara de baștină, a “urbanismului de stat”, ceea ce a condus la o dezordine imensă, cu efectele negative pe care le vom trăi încă multă vreme. “Desenele” din aceste PUG-uri erau frumos colorate, însă cu reglementări rigide, care nu țineau cont de definirea proprietăților publice sau private și de evidența acestora, nu se bazau pe date statistice și pe realități consistente și nu puteau să adapteze urbanul românesc la eferescența competiției urbane declanșată în toată lumea. Politicile urbane au fost impuse după 2000 de speculatorii de teren și de dezvoltatorii imobiliari, ale căror ținte erau doar maximizarea profiturilor proprii, încălcând majoritatea recomandărilor europene. Abia după 2006-2007, specialiștii din cadrul instituțiilor centrale au adăugat tacit (fără acoperire legală), la partea de reglementare, și partea de strategie, care prevedea viziune, obiective strategice, politici, programe și proiecte, cu responsabilități, termene, surse de finanțare și bugete multianuale aferente. Această nouă abordare este asemănătoare metodologiei clasice a planificării strategice occidentale și cuprinde următorii pași: (1) auditul situației existente; (2) viziune și obiective strategice; (3) politici – programe – proiecte; (4) plan de acțiune; (5) monitorizare și evaluare (Kotler, 1999). A apărut, în mediul profesionist din România, în discuție, cu discreție, conceptul de “management urban”, care reprezintă procesul de dezvoltare, execuție, coordonare și evaluare a strategiilor integrate, cu ajutorul actorilor

urbani relevanți, în concordanță cu interesul public și țelurile sectorului privat, ținând cont de **politicile urbane** europene, naționale, regionale și urbane de dezvoltare, cu scopul de a identifica, de a crea și exploata potențialul urban în vederea unei dezvoltări economice sustenabile (Bramezza, van Klink, 1994). Acest instrument de lucru prevedea descoperirea tuturor factorilor profitabili pentru fiecare comunitate și mai ales crearea capacităților organizaționale capabile să îmbunătățească situația.

În această perioadă, Uniunea Europeană trece de la planificarea de tip masterplan (conceptul nu este cuprins încă în legislația românească), cu politicile urbane aferente, la strategia de dezvoltare pe comunități (cartiere), și apoi, după exemplul american, la strategia de marketing, ceea ce presupune o apropiere a dorințelor clienților urbani, prin promovarea calităților fiecărei comunități. Dacă la început în strategii se pornește doar de la o analiză SWOT, ce presupune identificarea punctelor tari și a punctelor slabe și valorificarea oportunităților, conform acestui nou concept de marketing urban (Racoviceanu, 2012), alegerea programelor și proiectelor aferente politicilor se face după plus-valoarea adăugată necesară obținerii beneficiilor sociale, economice și ecologice ale comunității respective. Se pot realiza astfel alianțe strategice între competitori și se realizează structuri administrative ce coordonează implementarea strategiilor de marketing, prin atragerea tuturor actorilor capabili să ducă la bun sfârșit proiectele stabilite în politicile de aplicare a strategiilor. Promovarea imaginii comunității urbane devine esențială în aplicarea cu succes a strategiilor aprobate.

Din citarea acestor documente, putem trage concluzia că ne aflăm în fața unor provocări majore de ordin structural, ce nu mai pot fi ascunse, și anume cele referitoare la globalizare, la schimbările climatice, la presiunea asupra resurselor, cele ce privesc migrațiile, excluziunile sociale, schimbările demografice și îmbătrânirea populației, mobilitatea, etc., care toate au o puternică dimensiune urbană.

4. Studiile Centrului de Cercetare de Planificare Urbană Timișoara, pe municipiul Timișoara, în modul de abordare a politicilor urbane

Dimensiunea urbană a crizei actuale s-a datorat, în plan mondial, în primul rând aplicării creșterii urbane de tip “SPRAWL”, care proslăvește doar creșterea economică, eludând efectele negative ale problematicei ecologice legate de mediu și pe cea socială legată de sărăcie. Pentru ieșirea pe termen scurt, mediu și lung din această criză, propunem spre analiză și soluționare problematica municipiului Timișoara (România), pornind de la Hotărârea Consiliului Local Timișoara referitoare la acest subiect (HCL nr. 325/ 2005 – „Scenariu de Dezvoltare Spațială pentru Dezvoltare Durabilă”, 2005). Studiile Centrului nostru de Cercetare pentru Planificare Urbană Timișoara (RCUPT) țin cont de analizele lui C. Butters, (Butters, 2004) (fig. 1), care susține că fără o privire holistică, integratoare, ce conține o îmbunătățire graduală a celor trei aspecte importante: sociale, economice și ecologice, nu se poate obține o dezvoltare armonioasă, care să încurajeze sustenabilitatea. Aspectul social presupune

diversitatea, accesibilitatea, identitatea, securitatea, varietatea, implicarea, sociabilitatea, estetica; aspectul economic presupune servicii, structuri financiare, activități, funcționabilități, costuri, sănătate; aspectul ecologic presupune circuitul materiilor, circuitul apei în natură, energia, bioclimatul, biodiversitatea, gradul de ocupare a terenului, etc. Devine evident faptul că aceste trei aspecte interferează și se suprapun.

Asadar, este clar că este nevoie de o viziune holistică asupra dezvoltării sustenabile a unui teritoriu (Alexander et al, 1977), indiferent de mărimea sa, ce depinde de armonizarea dezvoltării economice cu cea ecologică și cu cea socială. Este un enunț generic frumos, dar problemele apar atunci când se încearcă punerea în practică a acestui postulat, prin politici urbane, prin programele și prin proiectele aferente. Unde, cine și cum se poate aplica acest deziderat? Unde înseamnă delimitarea unui spațiu cu o anumită autonomie, cine înseamnă delimitarea unei comunități cu o anumită identitate care operează în acel spațiu, cum înseamnă modul de guvernare al spațiului și al comunității (Hassan, 1990) astfel delimitată. În conformitate cu teoriile expuse de noi (Radoslav et al., 2010), (Radoslav et al., 2007, Radoslav & Stanciu-Cosoroaba, 2010) universul este organizat pe verticală și pe orizontală fiind alcătuit din părți diferențiate care funcționează complex pe baza auto-susținerii, auto-generării și a auto-menținerii, pe baza dinamicii relațiilor dintre unitățile spațiale și unitățile sociale aferente și diferențiate care formează un Topos Comportamental, „Behavior Setting” (Lang, J 1994). Între aceste Behavior Settings există o competiție continuă pentru ocuparea unei poziții cât mai bune în realizarea diferențelor economice sau sociale. Această competiție a fost temperată întotdeauna de relații de cooperare, care de cele mai multe ori sunt neplanificate. Astfel, studiile noastre s-au concentrat pe diferite nivele de „Behaviour Settings”, pornind de la cel European, Euroregional, Regional, Județean, al unui Pol de Creștere, la cel al unui Municipiu, al unui Cartier, al unei Unități Teritoriale de Referință (UTR), al unei Unități de Vecinătate (UdV), a unui Cvtartal și a unui Grup de Unități de Locuire, pentru care am propus măsuri de bună guvernanta (Radoslav, et al, 2012). Astfel, putem vorbi de Unitatea Spațială Pământ, ce ar trebui să se armonizeze cu Unitatea Socială pământului, de Europa cu europenii, România cu românii, Banatul cu bănățenii, Timișul cu timișenii, Timișoara cu timișorenii, etc. Este de la sine înțeles că aceste delimitări sunt rezultatul unui proces istoric continuu, în care întregul precede părțile și în care se naște identitatea acolo unde înainte era doar omogenitate.

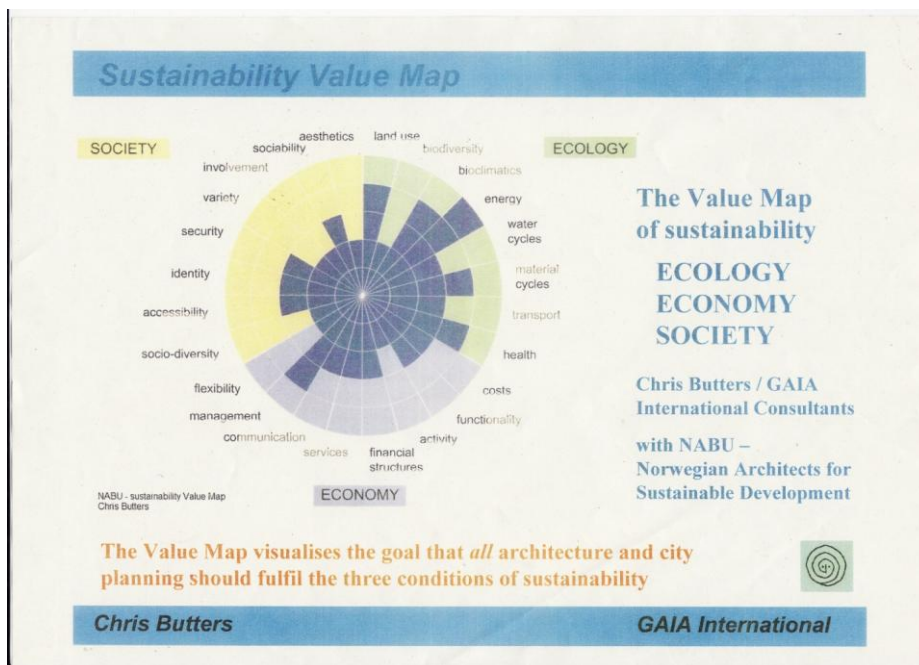

Fig. 1 – Valorile sustenabilității

Dupa cum este enunțat în „Declarația de la Toledo”, această situație de competiție și colaborare s-a împlinit la începutul secolului al XXI-lea, prin răspândirea, pe întreg mapamondul, a web-ului 2.0 sau a “web-ului interacțiunii sociale”. Rețelele de socializare de tip Facebook, Twitter sau hi5 ocupă un rol tot mai important în viețile private ale utilizatorilor de Internet din orice comunitate indiferent de mărime. Acest lucru a favorizat formarea unei societăți care pare la prima vedere că nu mai ține cont de limitele spațiale, în care raportul dintre public și privat este bulversat și care pare că tinde să anihileze specificitatea comunităților locale. Punctul nostru de vedere (Radoslav et al., 2008) este că tocmai prin creșterea accesului la informații prin introducerea fibrelor optice în toate Behavior Settings, care ar trebui să fie una din politicile urbane esențiale, rețele de socializare întăresc teoria noastră prin democratizarea vieții în fiecare asemenea unitate și fac ca acestea să nu mai poată fi închisă definitiv, ca un ghetou.

Pentru a putea formula propuneri asupra politicilor urbane în cunoștință de cauză în municipiul Timișoara, devine esențial să înțelegem situația în care ne aflăm, ce este rezultatul unei schimbări geopolitice majore petrecute în anul 1989. Pentru aceasta, propunem un model de dezvoltare care are o anumită ciclicitate, rezultat în urma analizei a celor patru perioade distincte cunoscute de orașul nostru. În urma acestei analize, făcute în 2005 (Radoslav, 2007), a rezultat că după fiecare din cele patru schimbări geopolitice importante petrecute în Timișoara modernă (de după 1718), a urmat o perioadă de tranziție care a durat între 15 și 20 de ani, după care a început o perioadă de creștere

accelerată de cca. 20 ani și ciclul s-a încheiat cu o perioadă de așezare care a durat chiar un secol, după cum reiese din datele următoare:

Schimbarea geopolitică

- a – 1718 trecerea de la administrația turcă la cea austriacă;
- b – 1868 trecerea de la administrația austriacă la cea maghiară cu prelungirea ei administrația românească;
- c – 1945 trecerea de la administrația românească la cea de tip comunist;
- d – 1989 trecerea de la administrația de tip comunist la cea europeană.

Perioadele de tranziție

- a – cca 1718-1732;
- b – cca 1868 -1890;
- c – cca 1945-1965;
- d – cca 1989-2005.

Perioadele de creștere accelerată

- a – 1732-1750 construirea unei zone centrale “Cetate” avînd o rețea de spații publice;
- b – 1890-1914 unificarea zonei centrale cu extensiile (suburbiile) existente care a condus la dublarea populației de la 75.000 la 150.000 locuitori;
- c – 1965-1980 densificarea orașului prin construirea noilor zone de blocuri pentru noii veniți rurali, necesari industrializării forțate, fenomen care a condus la dublarea populației de la 150.000 la 300.000 locuitori;
- d – 2005- 2025 scenariu optimist – extinderea orașului cu dublarea populației prin cooperarea cu Aradul și construirea unei noi zone centrale.

După aceste 4 perioade de creștere accelerată poate urma o perioadă de așezare care poate să dureze și peste 100 de ani, ceea ce face obligatoriu să se propună trei tipuri de scenarii, și anume unul pesimist, unul mediu și unul optimist, care să fie urmate de politici și proiecte aferente. Ca atare, în fiecare din aceste trei scenarii posibile, ar trebui, în conformitate cu Declarația de la Toledo din 2010, ce susține „o bună guvernare, bazată pe principiile transparenței, participării, responsabilității, eficienței, subsidiarității și coerenței” (Declarația de la Toledo, 2010) să se aplice politici urbane la fiecare nivel de Behaviour Setting. Ierarhia propusă în acest document, și anume europeană/națională/regională/locală, nu se poate opri aici, întrucât buna guvernare ar trebui să atingă nivelul unui grup mic de cetățeni, trecând prin nivelele Behaviour Setting-urilor (unitate socio-spațială) a unui Cartier, a unei Unități Teritoriale de Referință, a unei Unități de Vecinătate și a unui Grup de Locuințe (Radoslav et al., 2010). Astfel studiile noastre s-au concentrat pe diferite nivele de Behaviour Settings sociospațiale (Lang J. 1994): European, Euroregional, Regional, Județean, al unui Pol de Creștere, al unui Municipiu, al unui Cartier, al unei Unități Teritoriale de Referință (UTR), a unei Unități de Vecinătate (UdV), a unui Cvartal și a unui Grup de Unități de Locuire, pentru care am propus măsuri de

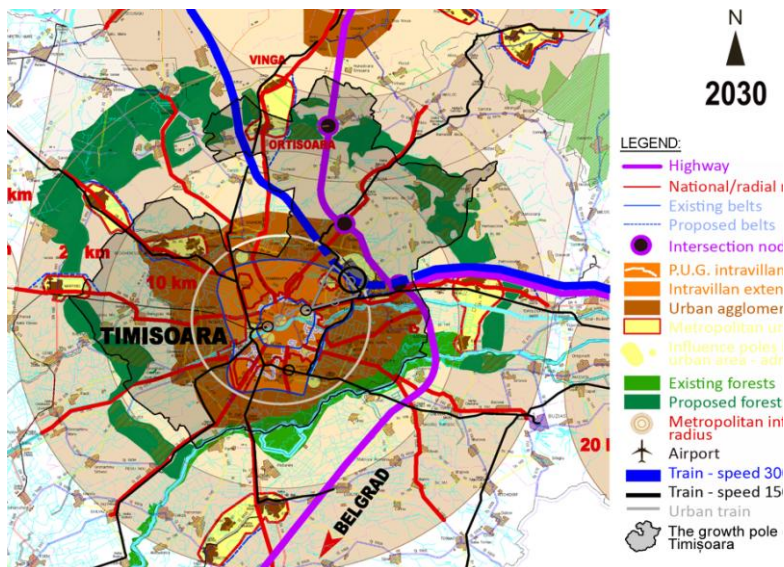

Fig. 5 – Polul de Crestere Timisoara

La nivelul Regiunii de Dezvoltare Vest, (fig. 4) strategiile și obiectivele ce trebuie adoptate și politicile urbane aferente sunt de susținere, de către actorii importanți ce au interese în zonă, a uneia din cele 2-3 variante de nouă împărțire administrativă regională, după criteriile NOMENCLATORUL UNITĂȚILOR STATISTICE TERITORIALE 3 (NUTS). Din datele europene, cele mai sărace 20 de regiuni din cele 271 în care este împărțită UE se află în România, Bulgaria, Polonia și Ungaria, iar cele mai bogate zone sunt în Germania, Olanda, Danemarca și Marea Britanie, potrivit clasamentului Eurostat, realizat pe baza PIB-ului pe cap de locuitor din 2007. Șase dintre cele opt regiuni de dezvoltare ale României – Nord-Est (cu un PIB pe cap de locuitor reprezentând 27% din media europeană, adică 6.600 de euro), Sud-Vest Oltenia (33%, adică 8.100 de euro), Sud-Est (34%, 8.400 de euro), Sud-Muntenia (34%, 8.500 de euro), Nord-Vest (40%, 10.000 de euro) și Centru (42%, 10.500 de euro) – sunt printre cele mai sărace 20 de regiuni din UE. Față de acestea regiunea de dezvoltare Vest din care face parte Timișoara, cu 48,2%, și regiunea Ilfov cu 92,2% fac excepții. (Plan Urbanistic General Timișoara, 2012)

La nivel de Pol de Creștere Timișoara (fig. 5), în studiile noastre (Radoslav et al., 2012) este propusă o centură verde ce leagă la distanță de cca 20 km rezervațiile naturale de tip Natura 2000 și prevede extinderea cu precădere spre nord-vest a urbanului, pe penetrația care conduce spre autostrada europeană, ceea ce presupune o politică la nivel de municipiu de mărire a cantității de spațiu verde/cap de locuitor și plantarea unei păduri urbane pe partea vestică a Timișoarei pentru protecția față de praful ce vine din această direcție.

În încercarea de stabilire a tipurilor de localități după criterii unitare, Uniunea Europeană (2005) a propus o definiție comună și o conturare a Ariilor Urbane Funcționale (FUA) la nivelul EU-27+2. Pe baza acestei definiții comune, au fost găsite 1595 FUA, care gravitează în jurul unui nucleu de minim 15.000 locuitori și 50. 000 locuitori care gravitează în jurul său. Criteriile după care s-au ierarhizat aceste FUA țin de populație, accesibilitate, turism, industrie, cunoaștere și administrație. Trei categorii de FUA au fost identificate, depinzând de influența lor și de de atingerea diferitelor criterii:

- zone de creștere europene metropolitane (MEGA);
- FUA naționale/transnaționale;
- FUA regionale/locale.

Fig. 6 – Împărțirea orașului în cartiere

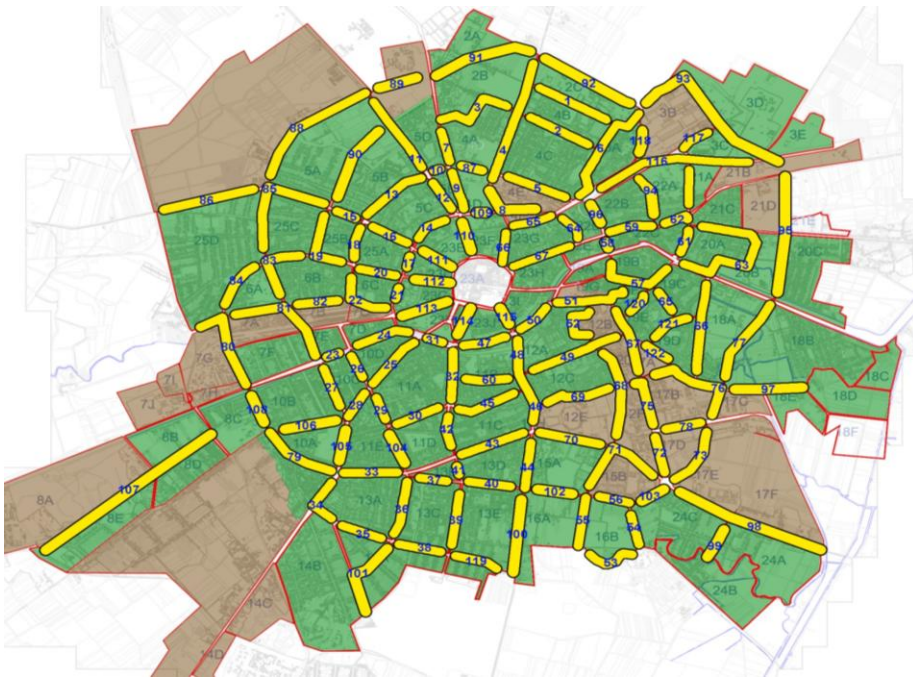

Fig. 7 – Împărțirea orașului în UTR-uri

Dintre cele 1595 FUA existente în UE, 76 au fost categorizate drept MEGA. Majoritatea capitalelor europene sunt incluse ca MEGA. Pentru a investiga în continuare potențialul de dezvoltare al regiunilor policentrice, cele 76 de MEGA au fost gradate. Le-a fost alocat un scor, astfel că, dintre Zonele metropolitane puternice, Londra are 403 puncte, Paris 387 puncte, iar pe locul trei se află München, cu abia 183 puncte. Dintre Zonele metropolitane slabe, Bratislava are 66 puncte, Genova are 58 puncte, Bucureștiul are 56 puncte, Sofia are 55 puncte, Cracovia are 44 de puncte, Liubliana are 43 de puncte, Riga are 42 de puncte, Gdansk are 40 de puncte și, atenție, pe ultimul loc în această ierarhie a zonelor metropolitane de importanță europeană este cotată Timișoara, cu 30 de puncte. (ESPON, 2006). Astfel, poziționarea polului de creștere Timișoara în context european este foarte favorabilă și ar trebui amplificate acele politici urbane ce permit rămânerea orașului în această categorie.

Apoi politicile urbane ar trebui să se facă conform acestor teorii la nivelul întregului municipiu Timișoara și apoi la nivelul cartierelor, UTR-urilor, UdV-urilor, cvartalelor, grupurilor de locuințe. Astfel, la nivelul unui Cartier (în Timișoara funcționează 18 astfel de unități spațiale bazate pe tradiția orașului, fig. 6), funcțiunile definitorii sunt parcurile (în legislația românească ele au peste 10.000 mp), rețeaua de transport în comun, rețeaua de piste de bicicletă majore, spațiul public aferent, promenada, rețeaua comercială, încălzirea locuințelor, liceele, bazinele de înot, unităților de sănătate, spații eclesiastice (biserici),

cimitire, etc. Aceste unități spațiale, în actuala dezvoltare a municipiului, nu se suprapun de cele mai multe ori pe unitățile sociale identificabile, datorită intervențiilor în dezvoltarea lor din perioada comunistă, ceea ce face ca aceste Behavior Settings să nu mai funcționeze corect.

Studiile noastre s-au concentrat pe UTR-uri, pe care noi le considerăm Unități Spațiale de Bază (Radoslav et al., 2010) pentru un Behavior Setting, respectiv pe delimitarea cât mai corectă a UTR-urilor și a politicilor urbane de realizare a funcțiilor necesare. Unitatea Teritorială de Referință (UTR) are o dimensiune socială de cca. 5.000-10.000 locuitori și o dimensiune spațială de cca. 350m x 750m ceea ce reprezintă o suprafață de cca 7-40 ha. Pentru a putea fi aplicate politici urbane coerente printr-o guvernare corectă, aceste Behavior Settings au câteva caracteristici comune, care le oferă identitate proprie, precum un peisaj cu caracteristici similare, fie o evoluție istorică unitară într-o anumită perioadă, o populație cu structură omogenă, un sistem parcellar și mod de construire omogene, o folosire de aceeași natură a terenurilor și construcțiilor sau un regim juridic al imobilelor similar, reglementări urbanistice omogene referitoare la destinația terenurilor și la indicii urbanistici, etc. Delimitările dintre UTR-uri au fost determinate fie de bariere majore naturale precum râul Bega, fie construite, precum arterele de categorie I și II (de circulație intensă). Au fost delimitate în Timișoara (fig. 7) peste 100 de UTR-uri, din care peste 70 au funcția principală cea rezidențială. Analiza fiecărui UTR în parte a fost multicriterială, dezvoltată pe cca 40 nivele, din care amintim racordarea lor la transportul în comun, la rețeaua de refugii de călători pentru transportul în comun la 300m de unitatea rezidențială, la stațiile de interschimb, la piste de biciclete de categorie medie, la scuaruri verzi (de cca 5.000 mp), la accesul la apă, la școli, la terenuri de sport, la săli de sport, la rețeaua comercială (IMM-uri și lanțuri mari), rețeaua de spații (piețe) publice, centre comunitare, la rețeaua sanitară (clustere de mici cabinete medicale), la rețeaua de locuri de muncă (întărirea IMM-urilor) etc. Una din concluziile acestor studii a fost că anumite UTR-uri, care nu au o densitate rezonabilă (în Timișoara sunt UTR-uri periferice rezultate prin absorbția la municipiu a satelor cu activitate agricolă și a noilor dezvoltări de tip SPRAWL) cu o densitate între 3 și 15 unități de locuit/ha, nu pot auto-susține nici una din funcțiile necesare unei bune funcționări a unui Behavior Setting (de exemplu o școală, terenuri de sport și scuar verde, transport în comun, o mentenanță eficientă, etc.) fără subvenții substanțiale din partea întregului mai mare (orașului). Ca atare, politicile urbane, programele și proiectele aferente pentru funcțiuni enunțate mai sus sunt elemente de bază ale politicilor urbane europene și conduc la o poziționare cât mai bună în acest context.

Fig. 8 – Împărțirea orașului în UdV-uri

Fig. 9 – Împărțirea orașului în cvartale

Apoi a urmat studierea Unitatii de Vecinătate (UdV), cu o dimensiune sociala de cca 500-1500 locuitori (fig 8), și a unui cvartal, cu o dimensiune de 100-500 locuitori, pentru care, de exemplu, proiectele pentru locul de joacă pentru copii și școala elementară sunt componente de bază în politicile europene și naționale de educatie pro-activă.

Așadar studiul poate continua la nivelul cvartalelor (fig. 9) și a grupului de unități rezidențiale – Grupare de Unități de Locuit (GUL), cu unități de locuit individuale sau colective, cu o dimensiune socială de cca. 50–100 locuitori și cu funcțiuni aferente, rezultind metode de intervenție (proiecte) care să țină cont de politicile urbane stabilite la nivel superior și de interesele locuitorilor.

5. Masterplan Timișoara 2012

În încheiere, as trece succint în revista unele observatii generale referitoare la politicile urbane prevăzute în actualul PUG Timisoara – Masterplan, aprobat de CLT în 2012. Documentul propune doua obiective strategice și 10 politici, după cum urmează:

Obiectiv 1. Dezvoltarea unei structuri economice urbane competitive, cu următoarele politici urbane: Politica 1. Dezvoltarea unei structuri economice urbane competitive; Politica 2. Creșterea ponderii IMM-urilor în economia locală; Politica 3. Dezvoltarea resurselor umane pentru o economie competitivă; Politica 4. Asigurarea accesibilității și a mobilității, a infrastructurii edilitare și a infrastructurii de comunicare (IT).

Obiectiv 2. Creșterea atractivității orașului pentru localnici și vizitatori (stilul Timișoara), cu următoarele politici urbane: Politica 5. Îmbunătățirea calității și gestionării domeniului public; Politica 6. Mărirea fondului de locuire și creșterea calității locuirii; Politica 7. Reabilitarea patrimoniului architectural și cultural, cladiri și zone urbane; Politica 8. Asigurarea de servicii și facilități pentru comunitate; Politica 9. Asigurarea identității urbane și a cadrului natural; Politica 10. Asigurarea unui mediu urban nepoluant, cu emisii reduse de CO₂, pentru un oraș verde.

Documentul în sine este un foarte bun prilej pentru a începe o dezbatere amplă cu toți actorii importanți. Ne permitem așadar o serie de observații,

detaliat în continuare. Astfel, o primă observație generală referitoare la strategia de ansamblu este că aceasta nu stabilește responsabilități, termene și valori financiare pentru a se putea face un marketing eficient orașului. Apoi, ar fi trebuit specificată clar opțiunea referitoare la încurajarea IMM-urilor (comerțului mic – producătorul agricol mic) vs. lanțurile comerciale internaționale (Politica 1 și 2). De asemenea, nu se pomeneste nimic despre opțiunea strategică de a face mediul universitar de excelență competitiv în Uniunea Europeană prin creerea Universității Regionale (Politica 3). Nu se amintește nimic de proprietățile publice și private ale administrației locale, care afectează direct (politica 5) și indirect (politicile 6, 7, 8 și 9) politicile din Masterplan și presupune o incapacitate de intervenție în acest joc al PMT, situație care poate genera o schemă speculativă de proporții referitoare la achizițiile de teren, fenomen incriminat în Declarația de la Toledo. O altă observație este că nu se specifică relația cu Aradul, ceea ce presupune eludarea problemelor de accesibilitate feroviară și aeriană (Politica 4). De asemenea, nu se specifică politica urbană (Politica 3) prin care se încearcă stoparea declinului demografic al populației, sau nu sunt dezvoltate suficient programele din politicile 2 și 4. Nu în ultimul rând, nu se specifică nimic despre încorporarea programului Natura 2000 (Politica 10). Aceste observații generale nu știrbesc însă cu nimic valoarea documentului.

6. Concluzii

În condițiile crizei actuale, dezvoltarea sustenabilă care se opune creșterii de tip *real estate* (motorul expansiunii din ultimii ani și care are ca scop maximizarea profitului unui grup restrâns de actori), este singura soluție de reechilibrare socială, economică și ecologică deopotrivă, a situației contemporane, în concordanță cu recomandările europene. În acest context, strategiile, obiectivele, politicile urbane, programele, proiectele trebuie să fie puse în slujba unei bune guvernante, care trebuie aplicată începând cu nivelul european și sfârșind cu cel al unei grupări de unități de locuit. Aceste politici urbane trebuie să fie acceptate și susținute de toți actorii participanți la proces, de la autoritățile publice la experți, investitori și membrii ai comunității locale printr-o operațiune de transparență și prin multiple negocieri. Numai așa interesele tuturor acestor actori se regăsească în proiectele impuse de guvernanți.

Bibliografie

- Alexander, C.; Ishikawa, S. & Silverstein, M. with Jacobson, M.; Fiksdahl-King, I. & Angel, S. (1977). *A Pattern Language. Towns. Buildings. Construction*, Oxford University Press, New York
- Butters, C. (2004). *A Holistic Method of Evaluating Sustainability, Building and Urban Development*. In Norway, In: www.universell+utforming.miljo.no, 14.07.2011, Disponibil la: <http://www.universell-utforming.miljo.no/file_upload/idebank%20article%20chris%20butters.pdf>
- Bramazza, I. & Klink, A. van (1994). *Urban Management - Backgrounds and Concepts*. Erasmus Seminar on Urban Management, Rotterdam, 10.06.1994

- Consiliul Local Timișoara (2005). HCL nr 325/ 2005. Scenariu de Dezvoltare Spațială pentru Dezvoltare Durabilă
- IGEAT – Institut de Gestion de l'Environnement et d'Amenagement du Territoire, Universite Libre de Bruxelles (2006). ESPON project 3.2. Spatial Scenarios and orientations in relation to the ESDP and Cohesion Policy. Final Report, In: [www.espon.eu](http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/projects/ESPON2006Projects/ESPON2006Projects/CoordinatingCrossThematicProjects/Scenarios/fr-3.2_final-report_voll.pdf), 14.07.2011, Disponibil la: <http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/projects/ESPON2006Projects/ESPON2006Projects/CoordinatingCrossThematicProjects/Scenarios/fr-3.2_final-report_voll.pdf>
- Isopescu, B.; Pisoi, C.; Rigler, R.; Sabău, S.; Sgîrcea, M.; Spiridon, A.; Tomescu, A.; Vălean, P. & Radoslav, R. – coordonator. (2009). *inBetween*, Editura Politehnica, Timișoara
- Hassan, R. (1992) *The quality of urban environment: an appraisal*, Yokohama Urban Design Forum 1992
- German EU Presidency & German Federal Ministry of Transport, Building and Urban Affairs (BMVBS) (2007). Leipzig Charter on Sustainable European Cities, In: www.eukn.org, 13.07.2011, Disponibil la: <http://www.eukn.org/E_library/Urban_Policy/Leipzig_Charter_on_Sustainable_European_Cities>
- Kotler, P.; Asplund, C.; Rein, I. & Haider, D. (1999). *Marketing Places Europe*. Financial Times, Prentice Hall, U.K.
- Lang, J. (1994). *Urban Design the American Experience*. Ed New York: Van Nostrand Reinhold
- PLAN URBANISTIC GENERAL, Timișoara (2012). Etapa 2 – Concept general de Dezvoltare Urbana (masterplan), ianuarie 2012, In: www.primaria-timisoara.ro
- Racoviceanu, S. (2012). *Strategii de marketing pentru orașe competitive*. în *Management urban pentru un oraș competitiv*. Editura Politehnica, colecția *Arhitectura*, Timișoara ISBN 978-606-554-423-9,
- Radoslav, R.; Gaman, M. & Branea, A.-M. (2007). *Urban rehabilitation in Romania with regards to abiding European regulations for sustainable development*. In *Reabilitarea arhitecturală și urbană*. Editura Societății Academice “Matei - Teiu Botez”, Iași
- Radoslav, R.; Branea, A.-M.; Badescu, Ș.; Gaman, M.S.; Morar, T. & Nicolau, I. (2010). *CRESTEREA ORGANICĂ. Studii de amenajare a teritoriului, urbanism și design urban / ORGANIC GROWTH. Studies for territorial development, urbanism and urban design*. Editura Orizonturi Universitare, Timișoara
- Radoslav, R. & Cosoroaba-Stanciu, E. (2010). *The Renewal of Public Spaces as an Instrument of Urban Regeneration in Local Communities of Timișoara*. In *Selected Topics in Energy, Environment, Sustainable Development and Landscaping. 6th WSEAS International Conference on Energy, Environment, Ecosystems & Sustainable Development (EEESD 10), 3th WSEAS International Conference on Landscape Architecture (LA 10)*, Politehnica University of Timișoara
- Radoslav, R. et al (2012). *SUSTAINABLE URBAN DEVELOPMENT THROUGH THE EMPOWERING OF LOCAL COMMUNITIES* in “*Sustainable Development / Book 3*” ed. INTECH, Book edited by: Dr. Chaouki Ghenai PhD, Ocean and Mechanical Engineering Department, College of Engineering and Computer Science, Florida Atlantic University, USA, 2011
- Radoslav, R. Et al (2012). *Management Urban pentru un Oraș Competitiv- studiu de caz Timișoara*. în *Management urban pentru un oraș competitiv*. Editura Politehnica, colecția *Arhitectura*, Timișoara ISBN 978-606-554-423-9,
- Spanish EU Presidency. (2010). Toledo Informal Ministerial Meeting on Urban Development Declaration. In: www.mdrt.ro, Disponibil la: <http://www.mdrt.ro/userfiles/declaratie_Toledo_en.pdf>

Abstract

During the last 20-30 years, the urban policies have been a major subject of discussion, with their importance increasing in the context of the current crisis. All the recent European documents that concentrate on this matter point out the importance of good governance, which must be applied at every level; together with a holistic vision, which concentrates simultaneously on the economic, ecologic and social sides of the development, the good governance can establish the much needed connection between the spatial unit and the people that inhabit it (which form a Behaviour Setting). The paper further concentrates on the studies developed within the Research Group for Urban Planning Timisoara (RCUPT) that illustrate the situation in Timisoara and propose short, medium and long-term solutions for the identified problems.

Timișoara – Revoluția din 1989. Practici memoriale urbane sau despre memoria în criză (Studiu de caz)

Smaranda Vultur

Universitatea de Vest din Timișoara

Memoria între un discurs identitar și o formă de acțiune

Se știe că momentele istorice percepute ca fiind unele de ruptură antrenează cu ele un travaliu intens și la nivelul reconstrucției memoriale. Mai întâi pentru că evenimentul identificat cu această ruptură este în bună parte produsul unui astfel de travaliu. Discursurile prin care el este asimilat treptat unui eveniment fondator și integrat memoriei colective, remodelează evenimentul în timp (Petit, 1991), îi dau identitate, sens și prestigiu.

Specialist în istoria Revoluției franceze și a revoluțiilor în general, François Furet subliniază că „în astfel de perioade, investirea emotivă, afectivă și ideologică în acțiune e mai puternică” motiv pentru care sunt „perioadele cele mai greu de interpretat”. Aceste perioade „sunt cele în care medierea între intenții și acțiune e dintre cele mai puternice, dată fiind extraordinara putere a ideii revoluționare” (Furet, 2011: 38).

Nu e nici o îndoială că evenimentele din decembrie 1989, considerate de marea majoritate a timișorenilor drept o Revoluție, au avut – printre alte consecințe – și pe aceea de cataliza un intens proces de recitare a trecutului și de interpretare și reinterpretare a evenimentelor care au schimbat destinul orașului și al României.

Caracterul inaugural al evenimentului e marcat în discursurile memoriale orale¹ prin situarea faptelor pe o axă a timpului care desparte evenimentele din viața individuală și colectivă în funcție de un *înainte* și un *după* 1989. El e un fel de cadru de referință al memoriei, care a devenit pentru o parte a locuitorilor lui și o importantă axă a discursului identitar.

În selecția fragmentelor de interviu am ținut cont de posibilitatea de a repera printre răspunsurile la cele 30 de interviuri realizate cu ghid de interviu (deci cu întrebări precise, care includeau referiri la memoria Revoluției din 1989)² felul în care evenimentul e descris, perceput, configurat și felul în care el începe să se

¹ Am luat în considerare în cele ce urmează mărturiile publicate deja de mine în *Vultur* (2005: 6-7) Anul XVII, p.6-7 și comentate în *Vultur* (2009 :32). Unele aspecte discutate în text pot fi citite în versiune franceză (*Vultur* 2010)

² Analiza ce urmează se întemeiază pe câteva din cele 30 de interviuri realizate în perioada octombrie 2004 – mai 2005 de cercetători din Grupul de Istorie Orală și Antropologie Culturală de la Fundația A Treia Europă. Dintre aceștia s-au implicat direct în proiect Simona Branc, Aurora Dumitrescu, Claudia Filip, Antonia Komlosi, Adrian Onica, Roxana Onica, Cristina Trif . Interviurile se află în arhiva aceleiași Fundații (AIOFTE), respectiv a Centrului Interdisciplinar de Studii Regionale (ACISR).

identifice cu memoria celor care l-au trăit ca participanți activi, martori sau comentatori ai lui¹.

În jurul evenimentelor în cauză plutesc încă o serie de necunoscute, chiar și pentru cei care „le-au văzut cu proprii lor ochi” și se consideră martori direcți ai celor întâmplate. Se observă la ei, mai ales când au povestit la o distanță mai scurtă de evenimente, grija pentru detalii concrete, care să radiografeze cât mai exact situația, parcă pentru a o autentifica și a o face credibilă, în ciuda încărcăturii emoționale intense a relatării (vezi mărturiile din <http://www.memoriatimisoarei.ro/timisoara-povestita/povestiri-de-viata/remember-89-marturii-inregistrate-la-7-ani-de-la-revolutia-din-1989.html>, realizate la 7 ani de la Revoluție)

Numeroasele mărturii scrise, produse de actori situați pe părți adesea adverse ale baricadei² nu au adus nici ele clarificările sperate. Activitatea de producere a memoriei echivalează din aceste cauze cu o adevărată hermeneutică, cu o intensă activitate de interpretare a ceea ce s-a întâmplat³. Vreau să spun prin asta că discursurile memoriilor concurente captează evenimentul și îl relatează sub semnul diverselor pete albe pe care istoria lui recentă le semnalează, concentrându-se pe dezlegarea unor necunoscute sau polemizând implicit (adesea și explicit) cu alte mărturii posibile sau existente.

Probabil că, în anii sau deceniile ce vor veni, multe dintre enigmaticele de azi vor fi dezlegate și adevărul va fi probat cu documente sau alte tipuri de surse și mărturii, astfel încât, analize ca cea pe care o schițăm aici are privilegiul de a radiografia o memorie aflată în plin proces de producere și de a arăta sursele din care ea se alimentează, dinamica lor. Cum vom vedea din mărturiile citate, lucrurile sunt povestite „la cald”, la o distanță încă redusă de evenimentul fondator, într-o perioadă în care mizele politice care au stat la baza declanșării Revoluției și criza de putere ce i-a urmat, manifestată printr-o aprigă luptă între forțele concurente, au încă efecte vizibile asupra felului în care a evoluat și evoluează România spre democrație. Subliniez că a fost vorba de o luptă și nu de o avansare lină spre o nouă situație. A fost vorba de un drum cu multe reveniri și conflicte, de-a lungul căruia raporturile de putere dintre forțele favorabile democrației și cele contrare ei, s-au renegociat periodic și adesea dramatic.

E vorba deci de un context care stimulează rememorarea, stimulând în același timp o **poziționare** a martorilor în raport cu sensul evenimentelor. Ea capătă o intensă coloratură emoțională, discursul martorilor având adesea și valoarea unui mod de acțiune. Mă refer aici nu doar la actul de a depune mărturie, deci la acela de a te constitui în parte a unei memorii colective în curs

1 De fapt aceste trei instanțe sunt adesea reunite într-o singură persoană.

2 Cf. bilanțul făcut de Ruxandra Cesereanu (2005), bilanț care ține cont de memoria Revoluției la nivelul întregii țări. Felul în care sunt tratate evenimentele de la Timișoara în cuprinsul acestei lucrări ar merita confruntat cu memoria timișorenilor, în măsura în care sursele orale sau scrise o permit.

3 Sidonia Grama vede în „semnul de întrebare cusut pe gaura din steagul așternut pe treptele bisericii neterminate a Martirilor” în timpul comemorărilor din 2005, „căutarea incertă a unui sens” (Grămadă 2005: 321), dar chiar gaura din steag marchează un gol de semnificație, un sens anulat (cel al stemei cusute altădată pe steag) care se cere interpretat.

de producere, ci și la o situație ce presupune responsabilitatea în raport cu victimele revoluției și rudele lor și, la modul mai general, opțiuni politice.

Criza pe care Revoluția a declanșat-o – hiperproducția memorială post revoluționară fiind într-o anumită măsură un simptom al acesteia - e și o criză de ordin moral, ea apărând într-o societate care a trăit mult timp sub tiranie, a fost permanent supusă cenzurii și unui pact al minciunii și duplicității. Pe scena memoriei Revoluției se confruntă azi cei care speră să afle adevărul cu cei care au interesul să-l ascundă, cei care cred că îl dețin, cu cei care nu încetează să se îndoiască. În parte, această dispută e generată și de conflictul între ce a fost vizibil pentru fiecare și a fost interpretat în focul evenimentelor într-un anumit fel și ceea ce ulterior a căpătat interpretări diferite sau chiar contrare. Există un miez ambiguu al evenimentelor, perceput ca atare încă din timpul derulării lor, cum se vede din mărturiile mai apropiate de ele (vezi <http://www.memoriatimisoarei.ro/timisoara-povestita/povestiri-de-viata/remember-89-marturii-inregistrate-la-7-ani-de-la-revolutia-din-1989.html>). Urmărind istoria acestei memorii, asistăm pe de o parte la o decenzurare treptată a spunerii, ce reconfigurează frontiera dintre ce poate și fi ce nu poate fi spus, pe de altă, la concurența opiniilor și la activarea imaginarului investit în evenimente de diferite grupuri implicate în desfășurarea lor.

Analiza pe care o propunem îi are în vedere în primul rând pe cei câțiva intelectuali timișoreni care au răspuns la un ghid de interviu legat de memoria Timișoarei¹. O mare parte dintre ei sunt și lideri de opinie. Ei se referă la Revoluția din 1989 de la Timișoara ca la un eveniment inaugural pentru o lume *altfel*, aflată în contrast cu cea anterioară, în care adevărul, atât cât e el discernabil azi, poate și trebuie să fie spus. Suntem deci în fața unei situații speciale, în care cel care depune mărturie se simte pe sine ca parte a unei acțiuni care ar trebui să clarifice lucrurile și în ultimă instanță chiar să le schimbe. Mai mult decât atât, cercetătorii și martorii implicați de această parte, în dificila negociere a memoriilor, au trăit și trăiesc acest lucru sub semnul unei anumite urgențe, cu iluzia că, împreună, chiar ar putea să schimbe sau măcar să sensibilizeze lumea în care trăiesc.

Se înțelege că în această primă parte voi încerca să ascult vocile celor care au acceptat să-și exprime opiniile și să facă transparent modul lor de a vedea și a modela evenimentele pentru cei care „nu au văzut”, „nu știu”, „nu au fost acolo” și să observ ce e comun și ce desparte aceste mărturii între ele. Voi restrânge observațiile la fragmentele selecționate din interviuri, pentru a semnală unele dintre caracteristicile acestor discursuri ale memoriei, vizibile din felul în care faptele sunt povestite. Voi face acest lucru, după ce am semnalat mai sus acele trăsături comune rezultate din contextul în care memoria se comunică și pe care discursurile memoriei îl remodelează la rândul lor.

Voi aduce în discuție în a doua parte a acestui comentariu alte două aspecte ale travaliului memoriei: inscripționarea memoriei în oraș și comemorările.

¹ Vultur (2005 : 6-7)

De la o memorie individuală la una exemplară

Fragmentele de interviu selectate ne arată că tema Revoluției e prezentă în unele cazuri ca mărturie directă a unor participanți sau observatori ai evenimentelor : e cazul Ilenei Pintilie (I.P.) și a lui Daniel Vighi (D. V.) pentru care trimitem la mărturiile mai extinse publicate în Vultur (2005 : 6-7) și a mărturiei lui Viorel Marineasa (V.M.) În aceste cazuri se poate remarca preocuparea pentru detalii, pentru fixarea memoriei în spațiul orașului, ca și cum, cu cât ar fi mai numeroase referințele de acest fel, mărturia ar căpăta mai multă credibilitate. Spațiul orașului include și locurile de memorie post revoluționare (străzi, piețe, monumente etc.), fiind investit astfel cu putere de reper pentru o memorie comună a locuitorilor lui. El constituie canavaua pe care memoria se sprijină pentru a căpăta formă, discursul avansând prin tatonări, în logica unui adevăr de căutat, de explicat, de susținut. Pe de altă parte, discursul mărturie pune în evidență ezitățile celui care relatează, atunci când în prim plan trec, ca în cazul lui I. P., starea de confuzie din acele zile, incertitudinile legate de felul în care pot fi interpretate faptele văzute în chiar timpul evenimentelor. Relatările martorilor direcți urmăresc evenimentele în succesiunea lor cronologică redându-le gradat, în evoluția lor pe zile, descifrând un eveniment anterior prin cele ce i-au urmat (narațiunea redă avansarea spre un sens posibil în acest fel), subliniind episoadele cheie.

Unul dintre acestea, la care timișorenii țin în mod deosebit e atașat zilei de 20 decembrie, când Timișoara s-a crezut pentru o zi un oraș liber: armata s-a retras de pe străzi, cei închiși în zilele de 16 și 17 decembrie au fost eliberați la cererea manifestanților și aceștia din urmă au ocupat sediul regional al partidului comunist **(foto 1 si foto 2)** strigând „Trăiască România Liberă!” și fluturând drapelul tricolor cu gaură în locul stemei, după ce l-au împiedicat pe primul ministru Dăscălescu să vorbească de la balconul acestui sediu (simbol al puterii politice). Tot atunci a fost ocupat și balconul Operei din Timișoara **(foto 3)**.

Ambele locuri au devenit tribune ale unui dialog cu mulțimea, dialog care constituia și pe plan simbolic o breșă în platoșa tăcerii care se instalase după asediul orașului de către militari și până la fraternizarea populației cu armata, care renunțase să mai tragă în manifestanți (nu se știe precis din ordinul cui). Se putea vorbi liber, inclusiv despre morții din zilele anterioare, într-un amestec de teamă (nu era totuși limpede dacă Ceaușescu mai era la putere; un zvon lansat de la balconul fostului sediu regional de partid spunea că ar zbura cu avionul deasupra orașului în intenția de a fugi din țară și că ar fi luat cu el bunuri de valoare, într-un mod analog cu felul în care, în propaganda comunistă, era descrisă plecarea regelui din țară) și speranță. Orașul a trăit cu anticipație ceea ce se va întâmpla câteva zile mai târziu: adevărata eliberare.

Foto 1

Foto 2

Foto 3

Locurile orașului apar astfel ca mărci ale memoriei momentelor cheie ale revoluției timișorene. Episodul din 20 decembrie devenise un fel de vârf al evenimentelor din zilele anterioare când revolta s-a declanșat, s-a coagulat, a fost reprimată și a reînviat. Nu întâmplător se vorbește în legătură cu acel interval pe de o parte ca de *patru zile de infern când parcă eram scoși de pe hartă, puși undeva de-o parte, într-un laborator al unui tip cu porniri infernale* (V. M.) sau de o *blocadă*, de un *asediu* și, pe de alta parte, de oraș ca de o *vedetă tragică* care a rezistat eroic, de o *săptămână dramatică* (D. V.).

Cele două dimensiuni ce vor deveni esențiale pentru discursurile și practicile memoriale prin care revoluția e constituită în eveniment și evocată ca atare, cea tragică și cea eroică, sunt prezente de la chiar acest nivel, al relatării faptelor în succesiunea lor cronologică sau logică. Nu întâmplător zilele acelea intră în discuție în interviuri deopotrivă ca răspuns la întrebarea „care au fost cele mai fericite momente din viața orașului?” și la întrebarea „care au fost cele mai nefericite momente?” Această îngemănare de tragic și solemn, de doliu și victorie își va pune definitiv amprenta asupra felului în care memoria va modela evenimentele din Timișoara. Nu ne surprinde astfel faptul că „evenimentele din decembrie 1989 sunt celebrate (*15 ani mai târziu* – n.n.) într-o alternanță de zile comemorative și aniversare prin practici simbolice care fac distincția între zile de doliu și zile de sărbătoare, între moartea violentă și victoriile reputate atunci de timișoreni, singuri împotriva opresiunii concertate a regimului ceașist” (Grama, 2005: 314 – 315).

În mărturiile evocate se configurează și ideea unei singularități a orașului, a unei „excepții timișorene”, asociate exemplarității comportamentului locuitorilor lui din acele zile. Devenit emblematic, acest comportament se constituie, cum era de așteptat, în capital simbolic. D.V. vorbește despre **demnitatea și mândria de timișorean** care s-au cimentat atunci într-o **manieră extraordinară**, în timp ce, Marie Jeanne Bădescu (M. J. B.) afirmă: **zilele acelea sunt emblematic**, *atât pentru Timișoara cât și pentru noi, pentru că noi suntem Timișoara, noi recunoaștem ce-a fost înaintea noastră*. Cu alte cuvinte, caracterul excepțional al evenimentului, subliniat în mărturii prin numeroase superlative și exclamații (**fantastic, grozav, uluitor, extraordinar, cutremurător, șocant, excepțional, unic**) marcate în texte, devine parte a discursului identitar timișorean.

Caracterul șocant al evenimentelor din acel decembrie 1989 este pus în relief de toate mărturiile și nu e de aceea de mirare că amintirea îl reține ca identic cu **o mare emoție (G.T.)**, prin care s-a manifestat o solidaritate ieșită din comun. Martorii afirmă că nu au mai văzut nici înainte și nici după Revoluție o astfel de solidaritate, insistând asupra acestui aspect.

Locurile de memorie sunt tocmai cele care poartă cu ele încărcătura acestei emoții colective, cele care evocă o solidaritate spontană, de tip afectiv mai ales și care vorbesc de această solidaritate ca și când ar fi fost a tuturor locuitorilor orașului, deși, de fapt, a fost doar a unora dintre ei.¹ (**foto 4**)

¹ Citez o remarcă asemănătoare dintr-o scrisoare adresată de Doina Harsany, participantă directă la evenimente, lui Florina Mihalcea, (președinte și membru fondator alături de DH al Societății Timișoara), acum 2ani: “în ciuda formulelor retorice de genul “orașul s-a trezit” care invoca, vag, un fel de solidaritate organică, adevărul e că nu toți locuitorii orașului au participat la revoluție. Ar fi interesant de stabilit cum au trăit revoluția și cum au reacționat ulterior, cei care nu au ieșit în stradă și nu au simțit imboldul de a lua parte la unul dintre cele mai importante evenimente din istoria țării și a Europei”.

Foto 4

Rescrierea locurilor de memorie.

Printre locurile din oraș care apar resemnificate de acest sentiment perceput ca un adevărat catharsis și ale cărui efecte par încă importante pentru cei care depun mărturie, se află în special Piața Operei, numită azi Piața Victoriei (**foto 5 și foto 6**).

Foto 5

Foto 6

Considerat de mulți drept centrul orașului, la concurență cu Piața Unirii (diferențele în opțiuni sunt marcate generațional și etnic), locul și-a sporit prestigiul simbolic prin faptul că aici s-au derulat momente cheie ale Revoluției și pentru că a rămas atașat în memorie acesteia. De o parte a pieței e Opera, cu balconul ocupat de revoluționari în 20 decembrie, adevărată tribună la care s-au perindat diferite persoane cu un rol mai mic sau mai mare în evenimente, loc

unde s-a coagulat primul centru de putere și de unde s-a citit primul program al Revoluției și al primului partid creat în focul evenimentelor (Frontul Democratic Român). Cei care se opun astăzi refacerii fațadei Operei în stilul pe care i-l dăduseră înainte de incendiul din 1919 arhitecții austrieci¹ care au conceput planul clădirii, invocă mai ales acest balcon, devenit aproape personaj al Revoluției și reper al unei noi identități (o plăcuță marchează după 1989 locul, ca loc al Revoluției) **(foto 7)**.

Foto 7

Foto 8

Interesant e că memoria reține mai puține date despre cei care au vorbit acolo și-și pune mai puține întrebări asupra lor, deși o examinare a listei de nume și a intervențiilor care s-au făcut de la acel balcon, ar mai desluși probabil ceva din misterele Revoluției. Ce se reține mai ales e haloul emoțional al evenimentelor, atmosfera de comuniune în teamă sau curaj ca și în momentele de sublim, cum a fost cel în care toată mulțimea adunată în piață în 22 decembrie, pe la ora 13 – 13.30 când s-a anunțat fuga dictatorului, s-a întors cu fața dinspre balconul Operei spre Catedrala aflată în partea opusă a pieței, îngenunchiind și strigând „Există Dumnezeu!”² **(foto 8)** Între cei doi poli, unul al puterii terestre și celălalt care semnifica puterea divină, mulțimea se simțea parte a unui tot, cam în genul în care vede relația sa cu orașul **G. T.:** *sunt ca o cărămidă sau un fir de nisip consolidat într-un ciment al Timișoarei*.

Sentimentul acestei unități de destin în curaj ca și în teamă, în deznădejde ca și în victorie, percepută de unii ca rezultat al unei voințe imanente („Pronia Cerească” după **S. S.**), de alții ca o expresie a unei eliberatoare ieșiri din rațional și de identificare anticipatoare cu starea de eroi (la **D. V.**) e prezentat ca un bun câștigat și repede pierdut. Poate de aceea lipsa de consens ce a ieșit la iveală, îndată ce starea de euforie s-a risipit și oamenii au

¹ Arhitecții sunt Fellner și Hellner, 1872 – 1875 pentru vechea clădire și Duiliu Marcu, 1934, pentru fațada de azi. Cf. Popescu, 2005: 38 – 39.

² La fel ca în alte puncte ale comentariului intervine aici memoria proprie, adică intervenția mea în calitate de martor.

reintrat în „normal”, a fost atât de greu suportată în lunile și anii următori. A renunța la această iluzie, a unei solidarități spontane și necondiționate, derivate din chiar participarea la Revoluție, a însemnat pentru mulți o renunțare la ceva care făcea deja parte din capitalul identitar al orașului.

De altfel, mai mulți martori vorbesc de un decalaj între așteptările de atunci și cursul pe care l-au lucrrurile ulterior, fie în sensul că radicalitatea proiectului revoluționar a fost de la început percepută, dar nu s-a putut împlini pentru că nu a fost susținută de ceilalți români, netimișoreni (V. M.)¹, fie că evoluția ulterioară a lucrurilor a luat-o înaintea premiselor (G. T.). Oricum, memoria Revoluției are nu doar o valoare retrospectivă, ci și una proiectivă. După cum bine observă Sidonia Grama, „timpul comemorării (și aş adăuga eu și pe cel al rememorării) revoluției din 1989, este un timp al reflexivității critice asupra prezentului, din perspectiva evenimentului fondator comemorat. În aura exemplară a acestuia persistă o forță proiectivă” (Grama, 2005 : 316).

Piața Operei a continuat să fie locul în care timișorenii s-au reunit și după Revoluție pentru a promova ideile Proclamației de la Timișoara, care avea să definească mai limpede și mai radical proiectul revoluționar. Ea a devenit așadar locul rezistenței față de încetinirile, ezităările sau chair trădările celor care preluaseră deja puterea. Apoi timișorenii au obosit și treptat lucrurile au reintrat aparent în matcă, piața și-a regăsit aspectul obișnuit și a devenit loc al memoriei. În ce fel? O ilustrează foarte bine descrierea pe care o face D. V., vizitei studenților străini aflați la Timișoara la mai mult de un deceniu de la evenimente, studenți pe care îi conduce în Piața Operei (Victoriei): *Le-am arătat urme de gloanțe și le-am spus că au fost împușcați niște copii mici acolo. Copii așa, de vreo doispe-treispe ani. Și acela a rămas extrem de uimit: „cum împușcați?” și-am zis c-a fost o Revoluție. Să știi c-au avut un șoc atât de mare, mai ales că discuțiile au fost extrem de libere, fără nimic comemorativ în ele, extrem de nesofisticate și arătând toată nefericirea Timișoarei. Este o Timișoară nefericită, pe care eu am cam uitat-o, așa. E poate normal, istoria merge înainte. Dar Timișoara celor răniți, amărâți, cei care... într-adevăr au suferit. Și lumea nu-i mai știe, așa, sau, mă rog, acum nici nu-i poți cere unei societăți să stea tot timpul într-un fel de... pioșenie. Lumea obosește și uită. Întâlnirea cu tot ceea ce sa-n întâmplat acolo le-a stârnit la câțiva lacrimi, am văzut acolo.(...) cu toate episoadele alea cutremurătoare, cu crematoriul, cu tinerii arși, cu toată povestea asta a crematoriului care pare horror, halucinantă, așa². Și i-am văzut, pe acei tineri străini- era seară când trebuia să ne despartim - după două ore aproape de istorie din asta așa necenzurată și cutremurătoare, într-un fel, i-am văzut uitându-se și stăteau, n-au putut să plece spre masă, că luau masa la Club XXI,... și au stat aproape jumătate de oră. Se uitau la clădiri, la oameni. Și am simțit că dintr-o dată se uită la oraș altfel. Și mi-au și arătat: sus pe fațade erau urmele gloanțelor... Și aici trebuie dus cineva care vrea să cunoască un alt aspect al unei Timișoare, nu neapărat eroice sau nu neapărat de clișeu convențional, ci al uneia care,... cum să zic eu,... a trăit un tip de martiriu, decent aproape astăzi, prin cvasi-uitarea lui.³*

1 În realitate, lucrurile s-au petrecut identic și cu o parte a timișorenilor, care odată treziți din euforia victoriei nu au mai fost pe aceeași parte a baricadei, mânați de interese diverse ideologice sau politice, economice sau de alt tip.

2 Vezi intra textul lui Lucian Vasile Szabo.

3 Interviu cu Daniel Vighi, la fel ca cel cu Viorel Marineasa a fost luat de Aurora Dumitrescu.

Mărturia surprinde extrem de bine mecanismul prin care un loc poate deveni **altfel**, ca rezultat direct al peceperii lui din unghiul memoriei și al rememorărilor de care e locuit, ca efect al cernerii treptate a sensurilor, al intervenției uitării, dar mai surprinde ceva : oscilația între o retorică eroizantă, exemplară și rămânerea în proximitatea faptelor, în zona tragismului asumat, greu de convertit în cuvinte potrivite.

Piața Victoriei nu a încetat pe parcursul anilor să fie loc al diverselor litigii, de data asta ale memoriei înseși. Voi aminti câteva ce mi se par a fi semnificative pentru felul în care Revoluția a fost recitită și memoria ei a intrat în competiție cu memorii concurente (Vultur 2010).

Foto 9

Foto 10

Inclusă de obicei în traseul turistic al orașului pentru poziția sa centrală, dar și pentru cele două monumente pe care le-am pomenit, Catedrala Ortodoxă (**foto 9**) (care adăpostește și un muzeu de icoane și cărți vechi bisericești) și Opera (**foto 10**) (Teatrul), piața include în biografia ei de acum înainte și valori simbolice pe care i le-a atașat revoluția: libertate, unitate, sacrificiu, memento tragic și sublim, victorie. O serie de monumente marchează aceste conotații simbolice puse mai ales sub semnul unei pioșenii creștine și al comemorării funebre. Acestea se află concentrate, nu întâmplător în partea pieței dinspre Catedrală. Monumentul lui Paul Neagu, poartă numele de Crucificare (sau Rugăciune)¹ (**foto 11**) și la baza lui se depun astăzi coroanele de flori în zilele de doliu ale orașului, atunci când sunt comemorate victimele Revoluției. Monumentul reprezintă o cruce răsturnată, care privită din partea opusă pare mai degrabă că stă suspendată, suportând greutatea întregului monument, planul înclinat fiind cel al unei forțe de rezistență care se opune prăvălirii. Monumentul a fost obiectul unor litigii la care au participat și unii dintre revoluționari, care l-au privit cu reticență și ostilitate, văzând în înclinarea crucii

¹ Timișoara. Monumente de artă plastică, 2002. Va fi menționat în continuare cu sigla T.M.A.

un semn satanic. Dezbaterile au fost aprige și puțin a lipsit ca să nu se ajungă la retragerea monumentului. Negocierile s-au purtat atât legat de semnificațiile operei artistului (de origine timișorean și celebru în Anglia mai ales) prin raport cu evenimentele, cât și legat de valoarea estetică a acestuia. Pentru cei care nu au participat la evenimente, caracterul estetic primează, atunci când iau în discuție monumentele ridicate în amintirea celor întâmplate în Revoluție la Timișoara (cf. mărturia lui **S. S.** sau **L. S.**).

Balconul Operei este și el revendicat adesea în lupta politică, pentru valențele sale simbolice, iar imaginea pieței pline de lume în zilele ce au urmat victoriei Revoluției, afișată ca un baner peste același balcon, de 1 decembrie 2009, ziua națională a României cu mențiunea

„1989 -2009

În decembrie o dată la 20 de ani Timișoara debarcă DICTATORUL”¹

cu aluzie la Traian Băsescu, a generat un miting de protest în aceeași piață și a dus la retragerea banerului și mutarea imaginii în zone mai puțin centrale și deci mai puțin vizibile ale orașului.

¹ Vezi excelenta analiză a Danei Percec Chetrescu 2010, <http://ehess.dynamiques.fr/usagesdupasse/96/>

Foto 11

Foto 12

Unul dintre episoadele cele mai invocate atunci când se vorbește de morții Revoluției este cel al uciderii pe treptele Catedralei a unor copii adolescenți care se refugiaseră acolo. Se insistă adesea că a fost vorba de copii, pentru că episodul e asociat cu un fel de „ucidere a pruncilor”. Lumânările aprinse pe trepte au evocat adesea acest episod la diferitele aniversări și comemorări. O fotografie luată de la mare distanță a immortalizat momentul dinaintea ordinului de tragere¹, un cunoscut poet timișorean, Șerban Foarță a lansat un set de cărți poștale cu imaginea pictată a treptelor Catedralei pline de lumânări arzând. La intrarea în Catedrală, o inscripție comemorativă evocă numele unui foarte tânăr „martir” (**foto 12**). Chiar numele de martir dat victimelor, plasează moartea celor împușcați sub semnul martirajului creștin. Cu cât un episod e mai mult reliefat de practicile memoriale care îi succed, cu atât semnificațiile lui se îmbogățesc și polivalența lui simbolică e în expansiune.

Se poate vedea acest lucru și din felul în care sunt repartizate în spațiul orașului și sunt investite cu semnificație monumentele amplasate de Asociația „Memorialul Revoluției 16-22 Decembrie 1989” cu sprijinul artiștilor care au donat lucrările, al Primăriei și al unor asociații sau persoane care au făcut donații pentru turnarea și instalarea lucrărilor. Din capul locului suntem avertizați prin cataloagele pe care Asociația Memorialul Revoluției le-a publicat² că „lucrările cu caracter monumental marchează importante locuri unde au avut loc cele mai sângeroase represiuni din decembrie 1989”. Ele reconstituie așadar un fel de hartă a locurilor în care au fost uciși oameni sau au avut loc confruntări violente între manifestanți și armată.

¹ Cf. mărturia lui I. P.

² Decembrie '89. Monumentele Martinilor Timișoarei. Broșură realizată cu sprijinul Inspectoratului pentru Cultură. Fotograf Arh. Mihai Botescu.

Foto 13

Foto 14

Tema luptei între bine și rău, cea a corpului suferind, a durerii celor care și-au pierdut pe cineva apropiat din familie, sunt modelate pe tiparele reprezentărilor specifice unui cadru religios creștin: „Sf. Gheorghe” de Silvia Radu (T.M.A.: 40; Grama, 2005: 326) **(foto 13)**, „Pietă” lui Peter Jecza (T.M.A.: 41; Grama, 2005: 325) **(foto 14)**, „Biserica plângătoare” a lui Marian Zidaru (T.M.A.: 39). Uneori modelele religioase sunt reinterpretate, cum e cazul lui Peter Jecza, în a cărei Pietă rolurile dintre bărbat și femeie sunt inversate. Se face prin aceasta o referință la un element conjunctural – moartea în apropierea locului unde e amplasată lucrarea (în fața fostelor Băi Neptun) a Leontinei Bânciu, una dintre victimele femeii ale Revoluției¹ – dar e vorba și de o punere în prim plan a sacrificiului femeii, pentru că aici cea sacrificată este Fecioara Maria și ea e cea care preia asupra ei suferința cristică. E de asemenea un subtil mod de a elogia cuplul atins de suferință și de a vedea în el o reproducere a relațiilor filiale (aluzie și la tinerețea victimei)².

Alte monumente sunt trimiteri la un cadru simbolic mai larg, cum ar fi „Deschidere” a lui Ingo Glaas, pe care o remarcă în interviul său V. M. O o analiză interesantă și complexă a monumentului a făcut Sidonia Grama (Grama, 2005: 325). Tot ea observă că în timpul comemorărilor, ritualitatea funerară are rolul de a institui noi raporturi ale celor vii cu morții, „plasând locul morților revoluției în continuitatea istorică a eroilor neamului, pe diverse filiații cu aceștia, eroi, eroi martiri” (Grama, 2005: 322). Se poate remarca o pendulare a

¹ Ea face parte dintre manifestanții uciși în după masa de 17 decembrie în apropierea parcului Decebal. Avea atunci 27 de ani, era mamă a trei copii și era însoțită în momentul împușcării de soțul ei. A făcut parte din lotul celor transportați de la morga Spitalului Județean la crematoriul din București.

² Deși așa cum s-a constatat victimele au fost de toate vârstele, tinerețea lor e unul din toposurile memoriei Revoluției, în legătură cu ideea de sacrificiu.

semnificațiilor între o sacralizare a evenimentului în procesul de rememorare și inserierea lui într-o istorie sacralizată, așa cum e cel mai adesea istoria națională.

Dacă examinăm care erau monumentele ale epocii ceașiste (Tucă, Cociu, 1983), putem observa o netă dominare a acelor care fac referință la istoria națională, în care noțiunea de erou e asociată pe de o parte unui trecut îndepărtat (de la Decebal, regele Dacilor și până la suita de voievozi în care Ceaușescu vede întruchipat un ideal național pe care el pretinde a-l continua), pe de altă parte, unui reprezentant anonim al luptătorilor sacrificați, cum e și cazul monumentului din Parcul Central al „Ostașului român eliberator”, operă a sculptorului Ion Vlad, despre care vom vorbi mai jos (**foto 15 și foto 16**). Ceea ce le unește e perspectiva comună, a „anilor de luptă și jertfă”, pe care titlul volumului amintit în notă o menționează în 1983, dar și „învățătura” subiacentă, adică ideologia ce îi e subsumată și pe care o putem vedea explicitată de citatul lui Nicolae Ceaușescu (pe atunci cvasi obligatoriu) de pe prima pagină a cărții: „Monumentele și locurile istorice (...) aduc mărturie faptului că poporul român nu și-a plecat niciodată capul sub jugul asupririi străine, nu a considerat nici un preț prea mare pentru a-și apăra libertatea și demnitatea”. Ultima parte a citatului sună, ironie a sorții, premonitoriu.

Foto 15

Foto 16

Derivă de aici o stânjenitoare vecinătate pentru acele discursuri ale memoriei Revoluției care vrând nevrând fac apel la această memorie generică, atunci când încercând să pună în legătură o memorie conjuncturală cu una exemplară, recurg la mitul eroului și la ethosul eroic. O parte dintre monumentele Revoluției fac referință explicită la acest mit, fie că vorbesc de „martir” (cf. lucrarea lui Victor Gaga, „Fântâna martirilor”), fie că îl evocă metonimic pe acesta (monumente care poartă nume ca „Eroica”, „Clopotul libertății” al lui Stefan Călărășanu (**foto 17**), „Învingătorul” lui Constantin Popovici).

Foto 17

Cum vedem conotațiile religioase tind să absoarbă semnificațiile eroizante sub cuvertura celor sacralizant – creștine. Unii artiști au încercat să evite asocierea cu paradigma eroică, tocmai din pricină că ea devenise un loc comun al comunismului ceaușist, depășind cadrul convențional exemplar sugerat de acesta prin marcarea relației cu cel conjunctural, specific evenimentului timișorean, așa cum îl reține memoria.

Deși Peter Jecza și-a numit lucrarea, așa cum e scris pe soclu: „In memoriam decembrie 1989” (T.M.A.: 40) în albumele oficiale el a fost rebotezat „Martirii”. Monumentul situat în spatele Muzeului Banatului (Castelul Huniade) are aspect funerar și funcțiile comemorative ale acestuia sunt evidente, dar în blocul masiv de bronz sunt reprezentate corpurile stivuite ale celor uciși (sunt unii martori care afirmă a fi văzut astfel de macabre stivuiți), în poziția în care sunt așezați de obicei în sicriu, ei alcătuind un singur corp statuar, așa cum au avut și un destin comun. Există o anumită dinamică a acestui ansamblu alcătuit din corpuri, iar scaunele din jur, simple pietre funerare, instalate de artist, poartă pe ele datele celor cinci zile ale intervalului în care timișorenii au fost singuri în Revoluție (cf. și interviul lui **V. M.**)

Un caz interesant îl reprezintă și Omul Țintă, lucrarea lui Bela Szakats (foto 18)

foto 18

Una dintre artistele plastice timișorene, Lia Popescu, reproduce desenul monumentului pe cartea album pe care o consacră arhitecturii orașului (cum e singurul monument reprodus, presupunem că îi acordă o valoare simbolică pentru oraș) și îi adaugă un comentariu în care face un apel la memoria timișorenilor, sugerând că oricare dintre noi, locuitori ai orașului, am fost „Oameni Posibil – Țintă” (Popescu, 2005) în timpul evenimentelor din decembrie 1989. Ea vede în acest monument o formă de a rezona cu memoria locului (cel în care a fost atins de glonț un erou al Revoluției), cu speranțele legate de „lumea preînchipuită de noi (atunci când am fost – spune ea – „inconștienți, frumoși și uniți”), care a suferit o „desfigurare” în perioada ce a urmat (“clipe lungi, desfigurate, slute”), ca un fel de nouă amenințare („hidoșenia” a cărei țintă am putea deveni oricare dintre noi). De aici și

încheierea oarecum patetică a comentariului ei: „Mă rog ca Omul-Țintă să rămână de bronz!” Corpului chircit în cădere, înălțând un strigăt abstract spre un cer de la care parcă așteaptă un semn, i se pot asocia la fel de bine valori cristice, ca și unele foarte concrete. După cum arată comentariul Sidoniei Grama asupra felului în care statuia este integrată ceremonialului de comemorare a morților Revoluției, „materialitatea monumentului des- pietrifică memoria și face palapabile amintirile” (Grama, 2005: 324, 323), astfel încât mama eroului ucis în acel loc, Remus, raportează monumentul la detalii concrete legate de uciderea fiului său : „Tot așa îndoit [a fost și el] că o trebuit să-l ridicăm de genunchi, că n-a încăput în sicriu că el o fost mare, un metru nouăzeci și opt[...]; „exact așa era cu mâinile. Am spus, o fost și pe piept tot ars cu țigări... ș-o bătut joc de ei, într-un hal fără de hal...” (Grama, 2005: 324, 323).

Disparitatea memoriilor

Paralel și oarecum în conflict cu această memorie tragică sau solemnă funcționează o alta de tip desacralizant, care plasează semnificațiile monumentului într-un profan de tip conjunctural sau ludic. Astfel știu de la studenții mei, că o parte dintre tinerii din oraș (20 – 25 de ani) îl numesc pe Omul Țintă, „Portarul” (cel din jocurile sportive), datorită poziției în care stă. Un actor de la Teatrul Maghiar mi-a spus că statuia e un loc de întâlnire denumit printre colegii lui „La Emil”, prin aluzie la un mașinist de la teatru care arată slab și suferind. E și aceasta o formă de apropiere, chiar dacă pare puțin cinică. Sunt înclinată să văd în ea mai puțin o formă de profanare a memoriei Revoluției, așa cum poate ar fi înclinată să considere memoria cu care se află în concurență, cât o formă de reacție la practica în sine a monumentului ca loc al unei memorii pietrificate, ce ia ca punct de plecare un consens bazat pe apelul la o memorie colectivă fără fisură. E poate și o reacție față de sensul gata înstituit, în care generațiile mai tinere văd și o formă de putere. Ca reacție la acapararea spațiului public de către o memorie oarecum oficială sau pe cale de a deveni astfel și derutați sau intrigați de vacarmul vocilor contradictorii care se confruntă în momentele aniversare ale lui 1989 a apărut de pildă, chiar la ultima comemorare a evenimentelor în decembrie 1989, un sticker care a fost lipit pe câte un zid, pe o bicicletă, pe o tanchetă expusă într-un loc public și alte locuri neconsacrate prin nimic ca spații de rememorare. E vorba de o mână arătând semnul victoriei sub care e scris cuvântul Respect¹. În plin centru al Pieții Victoriei era la un moment dat lipit pe un coș de gunoi, ca într-o punere în abis a deconstrucției unei retorici memoriale solemne și sacralizante.

O atenționare, o formă de protest și de contracarare a bruiajului comunicațional ce se declanșează în momentele aniversare ale lui 1989, când printr-un soi de inflație mediatică e împiedicat deopotrivă actul de reculegere și comemorare a victimelor, ca și cel de celebrare a victoriei. Pe parcursul

¹ A se vedea site-ul: <http://www.2020.ro/respect>, precum și <http://bukresh.blogspot.com> și <http://daaraduai.blogspot.com>

evenimentelor, semnul respectiv (cele două degete deschise în V) a funcționat ca un fel de parolă între cei care se bucurau de izbândă.

foto19

Stickerul comemorativ, ca semn al unei arte efemere, perisabile, face aluzie poate și la efemeritatea acelei bucurii spontane. Consultarea site-ului pe care

acest semn a fost propus ca formă de rememorare merită făcută, pentru că el apare pe un blog, într-un spațiu de comunicare pe internet, un spațiu în care interlocutorii, de obicei tineri, sunt anonimi (se identifică prin porecle, parole, imagini de tipul logo-urilor) și urmăresc, în afară de aspectul nonconvențional al tipului de reacție publică pe care îl adoptă și „viața” pe care imaginile produse de ei, ca parte a unui dialog posibil cu societatea, o capătă prin diverse tipuri de contextualizări.

O analiză a inserției memoriei în spațiul orașului trebuie să includă și astfel de practici non convenționale, ca și pe toate acelea care înseamnă „manifestări ale libertății, revendicări ale autonomiei, construirea a ceea ce e colectiv și apărarea a ceea ce este privat, în marginea ierarhiilor sociale recunoscute” (Roncayolo, 1990: 179) pentru că în la nivel simbolic orașul se constituie și se produce ca o tensiune între un oraș real și unul imaginar (Roncayolo, 1990: 178).

Pe de altă parte, așa cum subliniază Pierre Nora (Nora, 1984: XVII – XLII) în studiul consacrat „locurilor de memorie” monumentele sugerează un tip de solidaritate a memoriei care nu există în realitate. El chiar avansează ideea că apariția locurilor de memorie e legată de dispariția memoriei faptului pe care vrea să îl consacre, că un astfel de loc semnalează mai degrabă o formă de uitare, o luare de distanță față de “memoria vie”.

Există în realitate memorii în conflict sau memorii în concurență, care încearcă să-și construiască propriul spațiu de comunicare. E destul să urmărim „bătălia” tăcută a plăcilor comemorative instalate în oraș după 1989 de diferite persoane private, asociații sau instituții, dar mai ales de partidele politice și organizațiile neguvernamentale cu caracter etnic, care își revendică o personalitate¹, un loc² sau chiar un eveniment. Astfel, chiar în ce privește Revoluția, există dezacorduri asupra datei la care ea a început. În memoria evenimentului s-a oficializat oarecum data de 16 Decembrie, când au avut loc primele confruntări violente între manifestanții adunați în Piața Maria și forțele de ordine ale autorității comuniste. Piața respectivă e plasată în imediata vecinătate a bisericii și locuinței preotului reformat maghiar Laszlo Tökes, în apărarea căruia (urma să fie mutat din localitate ca o consecință a unei acțiuni a securității – poliția politică a regimului comunist – care a încercat să îl ridice de la domiciliu) pe data de 15 Decembrie s-au adunat în fața bisericii reformate, credincioși reformați cu lumânări în mână, care au manifestat tăcut. Acesta a fost un fel de semnal al evenimentelor și în jurul acestui nucleu de protest s-a coagulat ideea de revoltă, de protest public. Ca urmare U.D.M.R. a instalat pe clădire o plăcuță pe care stă scris: „De aici a pornit revoluția ce a abolit dictatura” (**foto 20, foto 21, foto 22**). Sub text e indicată ziua de 15 XII 1989.

¹ Cazul cel mai interesant l-ar reprezenta poetul romantic român Mihai Eminescu, asimilat imaginii „poetului național” prin excelență și transformat în instrument al celor mai diverse țeluri (cf. plăcuța comemorativă instalată în Piața Primăriei Vechi sau Piața Libertății instalată de Societatea literar – artistică „Sorin Titel” din Banat – sub umbrela căreia se manifestă de fapt politica partidului România Mare. Mult timp după 1989 acestei plăcuțe i-a fost atașat un panou alb încadrat de tricolor pe care erau înscrise versurile „De la Nistru pân la Tisa...” din poezia *Doina*, una dintre cele mai xenofobe poezii eminesciene. Nu știu exact când și la inițiativa cui acest adaos al plăcuței memoriale a fost retras.

² Aș sugera aici o analiză a plăcuțelor instalate pe și în interiorul clădirii actualului Liceu Nikolaus Lenau, dintre care unele au au dispărut pe parcursul celui de al doilea deceniu post decembrist.

Semnificativ mi se pare și faptul că o parte dintre cei intervievați oscilează între a fixa data de începere a Revoluției în 15 sau 16 Decembrie.

Foto 20

Foto 21

Foto 22

Chiar și comemorarea analizată de Sidonia Grama, pe care am invocat-o de mai multe ori în această discuție, pentru că ne oferea un document valid legat de felul în care o memorie în reconstrucție își include propriul comentariu, ne arată că, în cazul analizat e vorba de un segment al populației orașului limitat la victimele Revoluției și aparținătorii lor, la revoluționari, la cei implicați într-un fel sau altul direct în evenimente. Chiar dacă se încearcă o surprindere a practicilor memoriale în diversitatea lor și se folosesc forme diferite de explorare a memoriei evenimentului (vizionări de filme, interviuri de istorie orală, observație participativă), analiza se concentrează asupra unui filon important, central, al comemorării evenimentului, lăsând în umbră altele. Probabil însă, că pentru a studia memoria în devenirea ei, mai atunci când e vorba de un eveniment recent, e și singura cale posibilă. Cu atât mai mult cu

cât, așa cum am remarcat mai sus, trăim un moment în care memoria însăși e în criză. Poate că, fenomene ca cele de Street Art pe care le-am semnalat mai sus, ne indică o criză a practicilor memoriale înseși și a formelor consacrate de fixare a memoriei în spațiu. Sau poate că avem de a face cu dezvoltarea a ceea ce e cel mai adesea memoria: un proces de negociere a sensurilor care își creează propriul ei spațiu.

„Capcanele” sau „uitările” memoriei

De aceea aș relativiza felul în care am pornit discuția. Radiografierea reconstruirii memoriei Revoluției prin referința la unul dintre spațiile centrale ale orașului din cartierul Cetate – Piața Operei – este, în ciuda investirii locului respectiv cu intense valențe identitare, inevitabil incompletă. Există o rețea a piețelor care constituie un fel de ax central al orașului și care sunt marcate de acum înainte de memoria Revoluției: Piața Maria, Piața Victoriei (a Operei)¹, Piața Libertății (**foto 23**). Ele au acumulat în timp valențe memoriale diverse, reprezintă locuri marcate în multiple feluri, rezultat al unei istorii stratificate, citite adesea diferit de comunitățile sau generațiile care au conviețuit în oraș și rememorate în consecință diferit. Am putea spune chiar că memoria e o formă prin care conflicte latente ale unor astfel de lecturi își află o fericită formă de eliberare și transgresare în sfera simbolicității.²

Studind istoria recentă a orașului și memoria pe care aceasta o produce, nu putem ignora productivitatea memoriei mai îndepărtate și recitirea acesteia pe fondul rupturii produse de evenimentele din 1989. Nu ne vom mira astfel că monumentele anterioare lui 1989 sunt supuse unei relecturi.

Un caz de semnalat îl reprezintă monumentul din Parcul Central³ (fost Parcul Scudier până în 1918, apoi Parcul Stalin până în anul 1955) identificat în volumul din 1983 (Tucă, Cociu, 1983: 367 – 368) sub numele de „Monumentul ostașului român” sau „Monumentul Victoriei” (nu știm exact a căreia dintre ele, probabil cea a războiului antifascist), iar în albumul din 2002 ca „Ostașul român eliberator” (T.M.A.: 17).

¹ Aici se află și renumitul Corso timișorean, adevărată scenă socială până prin anii 1960, există o memorie a locului ca loc comercial, o memorie a clădirilor și a utilizării lor, un spațiu de întâlnire, de comemorări. Statuia cu Lupoanca Capitolină adusă de la Roma în 1926 și plasată în chiar centrul pieții, a fost obiectul unor revenidări politice care la un moment dat au dus la scoaterea (cum se vede într-o imagine din anii '50) și apoi, mai târziu, la reinstalarea ei. După 1989 a fost dezvelit și un bust al Regelui Ferdinand I, amintind de faptul că pe locul acesta se afla cândva un bulevard care îi purta numele și semnălând decenzurarea memoriei privitoare la istoria monarhiei în România (cf. Răzvan, Paul 2005). A fost recuperată și o memorie locală, puternic reprimată în anii dicaturii ceaușiste care vedea în personalitățile de orice fel, o concurență la cultul personalității sale.

² Aș aminti aici studiul semnat de Ileana Pintilie (2001: 9 – 23)

³ Parcul e situat în imediata proximitate a Pieței Operei (azi Piața Victoriei), iar locul pe care a fost instalat monumentul de care vorbim în 1962, are și el o istorie. „Mica istorie a orașului” din anul 1937, a lui Nic Ivan (Timișoara, Ed. Fruncea, ediția a II-a) consemnează (p. 57) că lui Antoniu Scudier, comandant militar al Timișoarei pe la 1875 – și se pare și edil important al orașului, el fiind și cel care a amenajat parcul pe terenul unui fost câmp de exerciții militare – i s-a ridicat la 1881 „o statuie de fontă bronzată” pe care „vandalii au răsturnat-o de pe soclul ei din parcul Scudier în timpul revoluției din 1918”. La momentul scrierii acestor rânduri, adică în 1937, statuia spartă era la muzeu, iar în parc „nu mai era decât un soclu pe care s-a așezat un orologiu. Cf. și analiza Ilenei Pintilie (2001 : 19).

Foto 23

Aflăm din același volum că monumentul e opera sculptorului Ion Vlad și că a fost dezvelit în anul 1962, la 30 Decembrie. Data inaugurării evocă aniversarea a unui sfert de secol de la instaurarea în anul 1947 a Republicii Populare Române (ca urmare a abdicării forțate a Regelui Mihai I și a exilului forțat al acestuia, împreună cu întreaga familie aflată în țara controlată deja, la acea dată, de partidul comunist). Ca loc de comemorărilor, monumentul a devenit în anii comunismului loc de festivități pionierești, depuneri de coroane și discursuri oficiale prilejuite de Ziua Armatei, aniversată la 25 octombrie. Ziua respectivă e sărbătorită și azi, după un ritual ușor modificat. Două schimbări, marchează însă monumentul: ștergerea semnăturii sculptorului, ca un mod de a sancționa plecarea sa din țară (act asimilat în perioada respectivă unei forme de trădare) și un adaos post revoluționar la textul care a fost inscripționat pe pedestalul monumentului. Textul inițial suna astfel: „Glorie ostașilor români, moștenitori ai tradițiilor eroice străbune, care au luptat cu eroism împotriva fascismului, pentru libertatea și independența patriei”. A fost suficient să se adauge în loc de „fascismului” sintagma „**bolșevismului și** fascismului” pentru ca monumentul să poată fi reciclat și să stea alături de alte monumente care evocă o „memorie eroică” a orașului, inclusiv cea care omagiază victimelor Revoluției. De altfel, monumente ca cel din Parcul Central se pot vedea în multe orașe ale României (și nu numai) uneori fiind vorba de o reciclare a unor monumente dedicate „ostașului sovietic eliberator” (cu care seamănă adesea până la confundare), deși așa menționa că trecerea acestuia prin oraș e marcată de amintiri nu tocmai

demne de o evocare glorioasă, așa cum subliniază numeroase interviuri cu istorii de viață ale timișorenilor.

Situații de acest fel ar fi de discutat inclusiv din perspectiva unei etici a memoriei, pentru că aduc cu ele inedite, dacă nu stranii alăturări. Sidonia Grama observă că spațiul consacrat victimelor Revoluției din Cimitirul Eroilor din Timișoara se află în proximitatea monumentului Eroului Sovietic, fapt care, după autoare „exprimă implicit, potențialul de coabitare în spațiul simbolic a unor semnificații contradictorii” (Grana, 2005: 320 – 321).

De altfel, tot ea remarcă faptul că „memoria colectivă a timișorenilor prezervă și cultivă similitudinea de destin istoric” între luptătorii din rezistența anticomunistă executați sumar la pădurea Verde și îngropați acolo și morții de pe străzile Timișoarei, ale căror trupuri au fost făcute să dispară (Grana 2005 : 322).

E vorba în ambele cazuri de tendința de înseriere a memoriei, de modelarea ei după cadre preexistente (Halbwachs 1994) , menite a face ușor recognoscibile anumite simboluri, asociabile unor semnificații dinainte cunoscute. Dar e, aș sublinia, și o nefericită nivelare sau ecranare a evenimentelor în specificitatea lor, o ștergere a sensului lor real și în cele din urmă o formă de uitare. Ceea ce triumfă însă, e locul de memorie, inviolabil în exemplaritatea sa.

Bibliografie

- Baczko, B. (1993): *Les imaginaires sociaux*, Paris: Payot, coll. „Critique de la Politique”.
- Candau, J. (1996): *Anthropologie de la mémoire*, Paris: PUF.
- Cesereanu R. (2005): *Revoluția din Decembrie 1989*, Iași: Polirom.
- Grana, S. (2005): *Între spații ale amintirii și locuri ale memoriei. Comemorarea a 15 ani de la revoluție în Timișoara*, în „Caiete de Anthropologie Istorică”, an IV, nr. 1 (7), ianuarie – iunie, Cluj - Napoca: Accent.
- Ivan, N. (1937) *Mica istorie a orașului*, Timișoara, Ed. Fruncea, ediția a II-a.
- Furet, F. (2012): *Inventaires du communisme* (édition établie par Christophe Prochasson), Editions de l'EHESS.
- Halbwachs, M. (1994): *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris: Albin Michel.
- Koselleck, R. (1997): *L'expérience de l'histoire*, Paris: Gallimard, Seuil.
- Nora, P. (1984): *Entre mémoire et histoire. La problématique des lieux*, în *Les lieux de mémoire*, tome 1 La République, Paris, XVII – XLII.
- Nora, P. (1992): *L'ère de la commémoration et la problématique des lieux*, în *Les lieux de mémoire*, III, *Les Franches*, troisième partie, tome 1, 977- 1012.
- Petit, J. L. (sous la direction) (1991): *L'événement en perspective*, Paris: EHESS.
- Pintilie, I. (2001) : *Timișoara – comunități etnice și locuri privilegiate ale memoriei* în Vultur, S., Komlosi, A. (2001 : 9-23)
- Pippidi A. (2000): *Despre statui și morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*, Iași: Polirom.
- Percec Chetrescu, D. (2010) *The Memory of Romanian Dictatorship in the Context of Presidential Election Campaigns*, <http://ehess.dynamiques.fr/usagesdupasse/96/>
- Popescu, L. (2005): *În Semnul locului*. Timișoara: Cosmopolitan Art.
- Răzvan, P. (2005) *Nostalgii timișorene –album despre orașul de altădată –* Timișoara, Editura „Almanahul Banatului”.
- Ricoeur, P. (2001): *Memorie, istorie, uitare*, Timișoara: Amarcord.
- Roncalolo, M. (1990): *La ville et ses territoires*, Paris: Gallimard.

- Timișoara. Monumente de artă plastică* (2002) Volum editat de Direcția pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național a Județului Timiș, Consiliul Local al Municipiului Timișoara. Primăria Orașului Timișoara
- Tucă, F., Cociu, M. (1983): *Monumente ale anilor de luptă și jertfă*, București: Editura Militară.
- Verdery, K. (1999): *The Political Lives of the Dead Bodies: reburial and postsocialist change*, New York: Columbia University Press.
- Vultur, S., Komlosi, A. (2001): *Memorie și diversitate culturală, Timișoara 1900 – 1945 / Mémoire et diversité culturelle, Timișoara 1900 – 1945*, Iași: Polirom.
- Vultur, S., *Decembrie 1989. Remember* revista „Orizont”, nr. 12 (1479), 2005, Anul XVII, p.6-7.
- Vultur, S., (2009) *Memoria revoluției la Timișoara: o memorie pe mai multe lungimi de undă*, revista „Orizont” 18 dec., Nr. 12.
- Vultur, S (2010) *La ville et la concurrence des memoires*, publicat pe <http://ehess.dynamiques.fr/usagesdupasse/122/>

Abstract¹

As a result of a series of interviews I conducted a few years ago, about the manner in which the inhabitants of Timișoara perceive the city's and their own identity in relation to it, I noticed the important role played by this self-defining process, justified by the fact that the Revolution began in Timișoara. The Revolution – this is the label applied by the citizens of Timișoara to the events of December 1989, given the blood tribute they paid and the radical changes they expected – has become an identity landmark for them, in close connection with the way in which the reality of this historic moment was shaped by various types of memorial discourses. Those which establish it as an event, envisage, on the one hand, the facts, in their chronology and concreteness, as they were perceived by those who witnessed them, with the ambiguities and uncertainties which their retrospective scrutiny attempts at displaying and clearing. Testifying about what they experienced back then, some inhabitants, shot at during the Revolution or having their family members shot at, are careful to offer very accurate spatial and chronological details, as proof of the authenticity of their evidence, as well as in view of a more solid grounding for the interpretation of those events. Their analysis contains a series of doubts and questions, to be found in the very name given to the Revolution (“popular uprising”, “revolution”, “the events of December 1989”, etc.) They are mostly connected to the new perspective offered by the temporal distance between the week lived on 16 – 20 December and its social-political aftermath. The past is thus redefined by its own future, turned into past, and the present tense of recollection. This three-fold point of view emphasizes the reasons why so many unanswered questions were raised and are still on hold. I would mention, among others: Who shot at the population (the army and/or the secret services)? How was this possible? Was this a spontaneous or a carefully planned coup, was it anti-Ceaușescu or anti-communist? When was its anti-communist character postulated? How many victims were there? Is the real figure the same

¹ See in Romanian language Vultur 2009. This text is translated by Dana Percec Chetrescu.

as the officially reported one? What happened to the dead victims who had disappeared from the County Hospital? Were there any real terrorists and, if so, where did they go? Was the Revolution “confiscated” by the newly installed leadership? Who were the genuine “revolutionary” figures? etc.

A part of this memory, belonging mostly to the victims (themselves or their families) and the participants directly involved in the events, is focused on the past in order to find and define what really happened, but it also has a vengeful component, pleading for truth and the punishment of the guilty party (a much larger group, obviously, than the Ceaușescu couple). The slogans of the Revolution shape quite clearly the emerging meanings of the street actions and the further developments. They anticipate the two-fold phenomenon I was referring to: as the event takes place, develops and becomes meaningful, it is redefined, radicalized and transformed into an antidote for fear, a means of escaping from the circle of terror in which people seemed to be trapped forever.

Another memory is parallel to this, framing the events of the Revolution as exempla: sacred and/or heroic patterns (the people’s tendency to refer to heroes or martyrs rather than to victims, for example), employed to define the city as a whole (Timișoara – martyr city). The annual commemorations, the city’s public monuments, as a symbolic map of the main moments and actions that substantiate the Revolution, locating memory and redefining the space of Timișoara, distill a ritualistic time, mourning in the name of those who lost their beloved (these people call the anniversaries of the Revolution “memorial services”), as well as inviting others to take part in this mourning ritual. Death is part of this relationship with the past, but the absurd, tragic, or obscure nature of the events is reshaped in terms of a passage from memory to history, its upgrading to an archetypal status (sacrifice rather than death, heroes and martyrs rather than victims), capitalizing on its exceptional character.

It goes without saying that, when referring to these types of memory, I consider them phenomena in progress, mutually empowering: they shape the events of December 1989, looking at them from various angles and questioning the official versions. One may notice here the important part played by words, the names given to happenings and objects, in the search for a truth which is made up of approximations, which is overcharged with forgetfulness, which is filtered by the often contradictory and confusing criteria of the history of a period dubbed “transition”, a term which has yet to be clarified.

There has always been a tension between the two types of memory, one focused on approximating, describing and weighing facts in terms of „finding out the truth”, the other having a commemorating nature, celebrating the dead and the victory of the Revolution in the same framework, relying, like any memory of this type (see Pierre Nora), on the false notion of a consensus about the events that took place 20 years ago. This tension stems from a conflict of memories, from their competitiveness in imposing a monovalent meaning of the facts. The silence and oblivion of the former is counterbalanced by the often suspicious and aggressive questions of the latter, shaping a polemic body, which encapsulates not only the founding ambiguity of the events, but also

post-1989 Romania's oscillation between revisiting its communist past and giving it up altogether. Between the two poles, there was a transition process in which democracy imposed itself with ups and downs, looking back but also leaping forward. The plurality of memories is also proof of this process, of the effort to diversify the meanings of discourse, of the gained right to question things, to ask for justice and truth, despite the numerous policies that hinder this determination, policies managed by those who, when empowered, were reluctant to identify themselves with the anti-communist valence of the Revolution, even if they had used it to legitimate their actions.

Conversely, the incipient value of the Revolution is associated by the inhabitants of Timișoara with a schism, a crisis it generated, presented, in life stories, by placing the facts on a temporal axis which fixes individual and collective events strictly *before* and *after* 1989, this pattern also becoming an important axis of their identity discourse.

The space of the city, which also includes the post-Revolution loci of memory (streets, squares, monuments, etc.), is thus invested with the power of a landmark, based on a memory shared by its inhabitants. It supports the memory of the witnesses in order to shape itself, the special care for the precise spatial and temporal detail reflecting the desire to make these testimonies credible, even if they begin with the interviewees' presumptions and retrospective hesitations. The direct witnesses' stories follow facts in their chronological order, displaying them gradually, in their daily development, deciphering an event with the help of a following event (the narration advances towards a possible meaning, undefinable at the beginning), capitalizing on the key moments.

One such event the citizens of Timișoara are very fond of took place on 20 December, when Timișoara saw itself as a free city: the army withdrew from the streets, some of the rebels who had been arrested on 16 and 17 December were released from prison under their peers' pressure, and the local seat of the communist party (currently the District Council) (photo 1/2) was besieged by a crowd shouting "Long live free Romania!" while waving the flag in which a hole had replaced the arms – this being itself a token of questioning, of suspending the provisional meaning, according to Sidonia Grama. The photo was taken immediately after Prime Minister Dăscălescu was prevented from addressing the people from the balcony of the Council – a symbol of political power. The balcony of the Opera House in Timișoara was simultaneously taken (photo 3)

Both places became seats of the dialogue with the people, a symbolic breach in the solid silence installed after the military siege of 17 December, until the moment of the army's fraternizing with the civilian population, following the orders of an unknown authority. What was new and amazing for most of us was that one could talk freely – also about the victims of the previous days – with hope and fear (it hadn't yet been proved that Ceaușescu had been removed; on 20 December news broke from the Council balcony that he was flying above Bucharest, planning to flee abroad, after having taken valuable possessions with him, a rumour presented in a similar manner with the

story of the former king's departure, many decades before, in the discourse shaped then by the communist propaganda). The city anticipated what was to follow: the genuine liberation. Hence its commemorative presentation: «Timișoara, Romania's first free city».

The moment lived on 20 December is therefore perceived as a climax of the events surrounding the uprising, in a narrative that contained an opening, a development, a repression, and a rebirth. It is not by accident that this period is referred, on the one hand, as four days in hell, when we almost disappeared from the map, removed, as it were, in the laboratory of a man with hellish drives (Viorel Marineasa) or as a blockade, a siege and, on the other hand, as a tragic hero, who defended itself heroically during a dramatic week (Daniel Vighi).

The two sides, vital in the memorial discourses and practices which transform the Revolution into an event and evoke it as such, the tragic and the heroic side, become apparent from this very level, of narrating facts chronologically or logically. It is not surprising then, that, as Sidonia Grama would put it, "the events of 1989 are celebrated (15 years later – my comment) in an alternation between commemoration and anniversary, by means of symbolic practices specific to mourning and holiday-making, which place them between violent death and the victory of the citizens of Timișoara, alone against the orchestrated oppression of Ceaușescu's regime" (Grama 2005, p.314 – 315).

This was also the case when the singular status of the city was established, an exception of the Timișoara case, attributed to the exceptional behaviour of its inhabitants during those days. Turned into an emblem, this behaviour grows – quite predictably – to have a symbolic valence, that of the dignified and proud citizen of Timișoara, features which were then condensed in an extraordinary manner, in Daniel Vighi's words, while the exceptional nature of the event, foregrounded in the interviewees' stories by exclamations and superlatives (fantastic, great, amazing, extraordinary, formidable, shocking, exceptional, unique) becomes a part of the identity discourse of the Timișoara community.

The shocking character of the events of December 1989 is capitalized by all the testimonies, so it is not surprising that memory identifies it with a *great emotion* (G.T.), which engendered an exceptional solidarity. The witnesses confess they have never experienced such a collective state of mind, either before or after the Revolution, laying great emphasis on this aspect. The loci of memory are loaded with this collective emotion, while they evoke a spontaneous, affective solidarity, attributed to all the inhabitants of the city, even if, in fact, only a part of them took part in it.

Among the sights which have been resignified by this feeling, a genuine catharsis with a substantial bearing on the witnesses' consciousness, there is the Opera Square, nowadays known as Victory Square (Vultur 2010). Seen by many as the centre of the city, together with the Union Square (the choice varies according to generation and ethnicity), the location gained substantial symbolic prestige because it hosted many of the key moments of the Revolution and because the local collective memory links it to those moments.

At one end of the square, there is the Opera House, with its balcony filled, on 20 December, with the rebels, who read out the first manifesto of the Revolution and founded the first post-communist party (The Romanian Democratic Front) (photo 7). The most memorable part envisages the emotional halo of the events, the sense of being united in fear, courage, as well as the sublime of such moments as that when, on 22 December, the crowd gathered in the square went down on their knees, turning their faces towards the orthodox Cathedral opposite the Opera House, when the dictator's retreat was officially announced, crying "God is alive!"¹ (photo 8)

Between the two poles, of earthly and divine power, the crowd felt part of a whole. The sense of a shared destiny, of bonding in bravery, in terror, in despair, as well as in victory, perceived by some as the result of immanent will ("heavenly blessing"), by others as a liberating escape from the rational and an anticipation of the heroic (for D.V.), is presented as a gained right, which was to be lost too soon. Perhaps this is why the lack of consensus that surfaced, once the euphoria had gone and the people resumed their „normal” lives, was so hard to accept in the months and years to come. Giving up the illusion of a spontaneous and unconditional solidarity, stemming from the very fact that they were part of the Revolution was regarded by many as a loss of an important identity landmark.

In fact, several witnesses speak of a gap between the expectations they had back then and the future course of the events, either in the sense that the radical nature of the revolutionary project was perceived from the very beginning, but could not be achieved because it was not supported by the rest of the country (V.M.)², or in the sense that the consequences overtook the premise (G.T.). Be that as it may, the memory of the Revolution does not have only a retrospective value, but also a prospective one. As Sidonia Grama puts it, "the time of commemoration (and, I would add, of recollection), in what concerns the 1989 anti-communist movement, is a time of reflecting critically on the present from the perspective of the commemorated founding event. There is a projective force in its exceptional aura" (Grama 2005 : 316).

The Opera Square remained the place where the inhabitants of Timișoara gathered after the Revolution to promote the ideas of the Timișoara Proclamation, which was to define the revolutionary movement even further. It turned into a place where the public opinion tried to resist the hesitations, the delays and even the betrayals of the newly empowered class. Then, the inhabitants of Timișoara grew tired of protesting and the situation settled down, the square getting back in the original shape and turning into a locus of memory.

In December 2008, the heart of the square, once a sacred space, was filled with the stalls of a Christmas market: the scope of commemorating rituals shrank at the ends of the square, by the Cathedral and by the Opera House,

¹ As it happens in several places during this study, my comments are those of a witness of those events, stemming from my personal memory.

² In fact, the same applies to many inhabitants of Timișoara, who, once the euphoria was gone, switched sides, driven by various ideological, political or economic reasons.

where a 111-candle cross was laid down, standing for the official number of Timișoara's victims, of which 43 had disappeared, being taken away by Securitate agents from the County Hospital and then cremated in Bucharest, a well-known communist maneuver, an attempt to cover all trace of the system's crimes. The sewage near the crematorium where it is believed that the victims' ashes were thrown has become a place of yearly pilgrimage, the tragic correspondent of the hole in the flag, of the void in the heart, of the absence of justice and of a right to have a grave and a decent funeral.

At the other end of the square, by the Cathedral, Paul Neagu's monument, entitled *Crucifixion (or Prayer)* (TMA 2002) (photo 11), is the place where flower wreaths are brought during the official mourning days, when the victims of the Revolution are commemorated.

One of the most frequently evoked episodes of the Revolution and its victims is when a group of teenagers were shot dead on the stairs of the Cathedral, after having taken refuge there. Much emphasis is laid on their young age, the moment being thus symbolically linked to the biblical massacre of the innocents. The candles lit on these stairs look back on this episode at every anniversary, a picture taken from a distance caught the moment before the execution was ordered, while a well-known Timișoara poet, Șerban Foarță, launched a set of postcards with the painted image of the Cathedral stairs filled with burning candles. The main entrance bears an inscription with the name of one of these young „martyrs” (photo 12). The very notion of martyrdom associated with the victims of the Revolution places the rebels' death in a symbolic Christian key of sacrifice.

The sacred and heroic paradigm prevails in the manner in which the monuments in the series „The Revolution memorial, 16-22 December 1989” are distributed around the city and invested with meaning by the Association of the Romanian Revolution. They capitalize on the most violent places and moments of the 1989 uprising.

The theme of the struggle between good and evil, of the suffering body, of the grief of those who lost a dear family member, are carved in a Christian religious framework. Such examples would include Silvia Radu's „St. George” (photo 13), Peter Jecza's „Pietà” (photo 14), Marian Zidaru's „Weeping Church”, Stefan Călărășanu's „Freedom Bell” (photo 17), or Victor Gaga's „Martyrs' Well”.

Sometimes, religious models are revisited, as in Peter Jecza's „Pietà”, where the male-female roles are reversed. This is a reference to a strict fact – the death, in the vicinity of the place where the monument was erected (in front of the former Neptun Spas), of Leontina Bânciu, one of the female victims of the Revolution¹, who had come there together with her husband, who survived the moment – but it is also an emphasis on the sacrifice of the archetypal woman, Virgin Mary, who takes Christ's suffering upon herself. It is also a subtle praise

¹ She is one of the rebels killed on 17 December, in the afternoon, by the Decebal Park. She was 22, mother of three, and her husband was by her side when she was shot. She was also one of the victims taken from the District Hospital morgue and cremated in Bucharest.

to the suffering couple, which reproduces the father-child relationship (the monument thus reminds its viewers of the victim's youth)¹

Another interesting example is that of Bela Szakats's „Target Man” (photo 18).

Lia Popescu, a Timișoara visual artist, draws a reproduction of the monument on the album-study dedicated to the city's architecture in 2005 (this being the only reproduced monument, one may assume she invests it with a symbolic value for the city) and adds a caption which appeals to the memory of Timișoara, suggesting that any of its inhabitants could have been the „Potential Target Man” (Popescu, L.2005) during the events of December 1989. Hence the somewhat pathetic conclusion of the caption: „I pray that the Target Man stays in bronze!”

The falling and distorted body, giving an abstract cry towards a sky which has remained blank, can also be invested with Christian values, while, at the same time, being linked to concrete facts. As indicated by Sidonia Grama's comment on the way in which the statue is integrated in the commemorating ritual of the Revolution victims, “the material essence of the monument removes oblivion from the stone and brings memory within reach”(Grama 2005 : 323 -324) enabling the mother of a hero who died in that place, Remus, to associate the monument with details about her son's slaughter: “[He] was crouching just like that; we lifted him by the knees and we had a hard time laying him down in the coffin because he was very tall – 1.98 m high [...]; “his hands were in a similar position. As I have said before, his chest bore traces of cigarette burns... they profaned him in an unconceivable way....””(Grama 2005 : 323 -324).

The monuments enable their viewers to connect a recovering memory, based on collective consensus and on the heroic paradigm, to a subjective one, stemming from the concrete reality of death and from the victims' real identity. Behind the screen where their heroic dimension is projected, the memory reveals the atrocity of death, as well as the desecration of death, embodied by the executioners.

One may notice, in the sacred transformation of the events, that the Revolution is enlisted in a holy history, similar to the variant of national history promoted by the communist regime. In Sidonia Grama's view, during the commemoration rituals, the funeral discourse places „the victims of the Revolution in a direct lineage of the nation's heroes, making them martyr-heroes of the Romanians”². Paradoxically, this brings them embarrassingly close to Ceaușescu's own discourse about the past.

If we look at the most popular monuments of the communist age³, we can notice the domination of those in which heroism is linked to a distant past (starting with Decebal, the Dacian king, and ending with the princes who, in Ceaușescu's view, embodied a national ideal he himself had the ambition to

1 Although it was proved that the victims of the Revolution were of all ages, their youth was one of the main tropes in the sacrifice-based symbolic recollection of those events.

3 Tucă, F, Cociu, M, (1983). The volume will be further referred to with the initials M.A.

continue), on the one hand, and, on the other, those devoted to anonymous sacrificial figures, such as the „Monument of the Liberating Romanian Soldier” in the Central Park of Timișoara, a monument erected in the 1960s by sculptor Ion Vlad (photo 13 – 14). What they have in common is the notion of the „many years of struggle and sacrifice”, a formula present in the title of the 1983 volume, as well as the ideology contained by Nicolae Ceaușescu’s quote (every book had to include such a quote in those times) on the book’s first page: “The historical monuments and places [...] are living proof of the fact that the Romanian people have never accepted to be enslaved by foreigners and have never spared themselves when it came to defend their freedom and dignity”. Ironically, though, the last part of the sentence was to ring as an omen.

In parallel, there is an underground, taboo-breaking memory, conflicting with the tragic and solemn one, which resignifies the monument in an accidental, playful manner. My students tell me that the youth (20 – 25-year-old inhabitants of Timișoara) have dubbed the Target Man „the Goal Keeper” because of his posture. An actor of the Hungarian Theatre in Timișoara also told me that the statue is a meeting point, known, among his peers, as „Emil’s”, because of the gaunt and feeble looks of the man who reminds them of a stage hand working in the same Hungarian Theatre.

In these interpretations, I see less a desacralizing process of the memory of the Timișoara Revolution, as they may be perceived by the official, commemorating stance, but rather a reaction against the very practice of erecting monuments as loci of petrified memory, which takes it for granted that there is a consensus about a flawless collective consciousness. It could also be a response to ready-made values, which are seen by the younger generations as a way of claiming power. An illustration of such a response to the confiscation of the public space by an official or quasi-official memory, to the confusion or frustration caused by the contradictions surfacing during the commemorating moments of the 1989 Revolution, the underground culture produced a sticker, which was placed randomly on walls, bicycles (and a dustbin in the Opera Square (photo 19), on a tank exhibited in a public place, and in other spaces which are not consecrated as loci of memory. During the 1989 Revolution, this gesture (two fingers forming the shape of the V letter) was a sort of a password of those who rejoiced in the anti-communist victory. The anniversary sticker, token of an ephemeral, perishable art, may also hint at the precariousness of that spontaneous joy.

It is worth consulting the blog which proposed this sign as a memorial form. The interlocutors – most of them young people – identify themselves by means of nicknames, passwords, logos, and contextualize in various ways the “life” of their tokens, as possible forms of communicating with the society.

The blog reads: *Respect ! The Revolution started in the streets!* It is only natural, then, that the Revolution should be commemorated where it started, with due respect for the truly brave ones. The victory is theirs.

Arhitectură și politică. Construcția Casei Poporului – excepția de la regula arhitecturii socialiste

Cristiana Budac

Departamentul de Științe Politice,
Universitatea de Vest din Timișoara

Criticul de artă australian Robert Hughes spunea despre arhitectură că este arta cu cel mai pronunțat caracter politic, expresia viselor noastre economice și sociale. Oamenii au năzuit mereu să construiască orașul ideal – rațional, curat, aerisit, spațios –, iar pentru asta au fost dispuși să transforme în moloz locuri istorice.

Le Corbusier plănuia să înalțe un nou Paris peste ruinele celui vechi, convins că nici muncitorii, nici intelectualii nu trăiesc într-un spațiu adaptat nevoilor lor. În fond, la baza nemulțumirilor sociale, spunea el, stă o problemă ce poate fi rezolvată fie prin arhitectură, fie printr-o revoluție (Le Corbusier, 1986 : 8). Un oraș nou, cu artere largi, generoase, pentru circulația mașinilor în care arhitectul vedea, asemenea futuristilor italieni, întruchiparea spiritului modern, ar îndepărta pericolul unei revoluții. Iar pentru că într-o lume ideală toți dețin o mașină, oamenii vor fi fericiți să se miște rapid și liber prin metropolele viitorului. Așadar, reforma socială trebuia începută cu planurile urbanistice. Fanteziile arhitectului francez nu s-au concretizat niciodată, dar ideea transformării societății prin modificarea spațiilor de locuit i-a fascinat și pe alții. De la avangardiștii ruși, până la Hitler, Mussolini și la constructorii spațiilor de birouri ale corporațiilor de astăzi, tentația experimentului social nu a dispărut.

Albert Speer, arhitectul oficial al lui Hitler, desena planurile unui Berlin ce ar fi trebuit să devină, în viziunea lui, centrul lumii, așa cum Roma fusese capitala lumii artistice secole de-a rândul. Dar nu Roma lui Bernini sau Michelangelo îl interesa pe Führer, ci Roma antică, a cezarilor și generalilor, Roma imperială, cu palatele, domurile, stadioanele și impresionantul său sistem de drumuri. Autostrăzile naziste sunt o reminiscență – la scară mică – a vastei rețele de drumuri romane ce acoperea mai bine de 100.000 de kilometri. Dacă ar fi fost construit, Stadionul German ar fi găzduit 405.000 de spectatori. Spectacolul de lumini, foc, tobe și steaguri ce se ținea în complexul arhitectonic Zeppelin era menit să inducă oamenilor un sentiment de comunitate, ba chiar comuniune – falsă, desigur – cu liderul. Această intimidantă arhitectură căuta să transforme politica nazistă într-o "operă de artă" (Dietzfelbinger, 1996 : 45). Desigur, pentru realizarea construcțiilor erau aduși prizonierii din lagărele de la Mauthausen și Flossenbürg, precum și miile de prizonieri de război. Majoritatea au murit cărând zeci de mii de blocuri de granit pentru construcția Marelui Drum și a Sălii Congresului destinată ședințelor Partidului Național Socialist.

Inspirat de planurile arhitectului nazist, Mussolini redecora la rândul său Roma. Modernismul lui Marinetti a fost repede înlocuit cu un stil clasic, reținut și unitar, menit să intimideze și să supună. Sau să impresioneze. Cu ocazia primei vizite de stat a Führerului în capitala Italiei, Mussolini a împodobit ultimii kilometri de cale ferată cu panouri de carton în mărime naturală înfățișând clădiri de apartamente de la ale căror ferestre concetățeni entuziași îl ovaționau (Hughes, 2009 : 105). Orașul devenise scena unde se concretizau fanteziile anacronice ale unor dictatori obsedați de rescrierea istoriei.

În Rusia, propaganda prin intermediul monumentelor era ridicată la rang de artă. După Revoluția din Octombrie, singurul patron al artelor rămăsese statul. Atâta timp cât statul credea în funcția socială a artei iar comisarul lui Lenin pentru educație dorea ca aceasta să fie accesibilă, ieftină („arta de cinci copeici”), dar, totuși, modernă, avangardele înfloreau. Academii artistice se transformaseră în centre ideologice de promovare a Constructivismului, care nu agreează ideea de artă autonomă și o înlocuiește cu cea de artă angajată social. Ele erau conduse de nume mari, precum Marc Chagall sau Kazimir Malevich. Desigur, nu se făcea artă de dragul artei, ci literalmente se construia marxism-leninismul. Artiștii căutau noi forme și materiale, adaptabile și dinamice, cât mai diferite de rigiditatea apăsătoare a construcțiilor faraonice sau a celor numite de ei „burgheze”. Monumentul proiectat de Vladimir Tatlin pentru cea de-a Treia Internațională Comunistă urma să fie cea mai înaltă construcție socialistă realizată vreodată, expresia dialecticii revoluției înseși (Hughes, 2009 : 92). Puțin conta că nu corespundea nevoilor reale ale oamenilor și că, foarte probabil, nici nu ar fi putut fi realizată. Nefiind arhitect, Tatlin nu se gândise să rezolve chestiunile practice legate de construcția unui turn rotativ mai mare decât Turnul Eiffel. Arhitectura trebuia doar să exprime spiritul înflăcărat al noilor vremuri.

Astfel, mai mult sau mai puțin angajați politic, avangardiștii ruși căutau să creeze un nou limbaj, radical diferit de cel al vremurilor anterioare. Dar scopul lor, influențat de ideologie, rămânea preponderent artistic. Cu Stalin însă s-a produs ruptura. După ce a distrus avangardele și i-a exilat pe artiști, deveniți peste noapte „formaliști burghezi” (Hughes, 2009 : 97), dictatorul a lăsat construcția arhitecturii de stat pe seama oricui se dovedea capabil să ridice pereți uriași de cărămidă sau beton de-a lungul bulevardelor. Înfațișarea orașelor avea să se schimbe radical. Construcțiile nu urmăreau să ofere oamenilor un spațiu adaptat nevoilor lor. Nu le erau împlinite nici măcar nevoile sociale, cu atât mai puțin putea fi vorba despre a-i face fericiți, cum visa Le Corbusier. Proiectele utopice, dar îndrăznețe, ale unor Tatlin sau El Lissitzky din perioada de dinaintea Primului Război Mondial, nu ar mai fi fost posibile în vremea lui Stalin. De altfel, unii dintre artiștii implicați în mișcările avangardiste ruse au lucrat mai târziu pentru realizarea afișelor de propagandă sovietică.

Dar nici unuia dintre aceștia nu i-ar fi trecut prin cap să proiecteze ceva atât de inestetic precum Palatul Culturii din Varșovia (cadoul lui Stalin pentru poporul polonez), clădirea principală a Universității de Stat din Moscova, Palatul Sovietelor (a cărui fundație a devenit o uriașă piscină în aer liber) sau Casa Poporului, devenită obiectul mândriei sau urii majorității românilor.

Iata cum este prezentată cea din urmă pe site-ul Camerei Deputaților (sublinierile îmi aparțin):

Amplasată **în centrul istoric** și geografic al Bucureștilor o construcție atrage privirile prin stilul arhitectonic **deosebit**. Este Palatul Parlamentului României, un edificiu colosal ridicat în „epoca de aur” a dictaturii comuniste și născut în mintea **unui om pentru care dimensiunile aveau o altă relevanță decât o au pentru noi, oamenii obișnuiți**.

Deoarece textul apare pe site-ul oficial al uneia dintre camerele Parlamentului, merită citit cu atenție. Centrul istoric menționat a fost parțial distrus. Mai precis, Spitalul Brâncovenesc, Instiutul Medico-Legal „Mina Minovici”, Schitul Maicilor, Mănăstirea Mihai Vodă, Arhivele Statului, o parte a Mănăstirii Antim au fost demolate sau mutate. 57.000 de familii și-au pierdut locuințele din cartierul Uranus (buldozerul a intrat inclusiv în casa șefului de proiect, arhitectul Cezar Lăzărescu), Bucureștiul s-a umplut de câini alungați de prin curțile părăsite. 700 de hectare de teren au fost distruse pentru a construi o clădire de 44.000 km pătrați (Andrei Pandeles¹). Arhitectonica edificiului numai cu greu poate fi numită „stil”, aduce mai mult cu un cocteil amețitor de stiluri, pe care nimeni nu s-a mai oboșit să le armonizeze. Nu a existat un proiect final, schițele se ajustau din mers la cererea cuplului prezidențial care dorea o casă rezistentă la cutremure și atacuri atomice. A rezultat o clădire uriașă, greoaie, disproporționată, cu diferențe de nivel la același etaj de până la 1,7 m (Andrei Pandeles, *ibidem*), construită la altă scară decât Bucureștiul și rămasă neterminată. Nu se știe cât a costat, dar numai pentru materiale se vechiculează suma de un miliard de dolari, la valoarea dolarului din perioada 1984-89. După cum scrie Andrei Pandeles – el a făcut pentru o perioadă de timp parte din echipa de 700 de arhitecți angajați pentru acest proiect –, pe șantier au lucrat între 25.000 și 100.000 de muncitori. 47 de macarale au fost folosite la ridicarea construcției, dintre care 29 nu au mai putut fi scoase din curțile interioare și au trebuit demontate bucată cu bucată.

Casa Poporului nu a fost construită pentru popor, cum și-ar putea imagina greșit cineva, ci pentru dictatorul-faraon ce dorea să-și cumpere nemurirea cu tone de marmură și beton armat. Însă monumentele faraonice nu fac parte din limbajul artistic al arhitecturii socialiste, după cum am văzut. Edificiul nu-și respectă nici propriile convenții ideologice. Socialismul revoluționar construia dinamic. Or, Casa Poporului nu sugerează deloc avânt revoluționar. Dimpotrivă. Ceaușescu nu avea cunoștințe de arhitectură, și nici nu era capabil să-și reprezinte dimensiuni. Nu înțelegea machetele arhitecților și cerea mereu să i se arate totul în mărime naturală. Cu cât mai mare, cu atât mai bine. Dacă a fost într-adevăr inspirat de clădirile grandioase văzute în Asia, nu a înțeles faptul că acolo exista o tradiție a construcțiilor imperiale. România avea tradiția monumentelor de lemn, care prin definiție nu puteau fi colosale. Dacă a dorit să

¹ Pentru detalii, a se vedea articolul lui Andrei Pandeles din revista National Geographic România, numărul din septembrie, 2008

depășească în mărime realizările arhitectonice ale Uniunii Sovietice, atunci a reușit.

Arhitectura sovetică nu căuta să reformeze societatea, asemenea avangardei postrevoluționare ruse ori asemenea Stilului Internațional derivat din marxism. Ea dorea să reeduce prin intimidare. Construcții monumentale se ridicau precum bastioanele medievale menite să țină poporul la distanță, pentru că, după cum remarcă Montesquieu, tiranii sunt întotdeauna singuri și tind să se izoleze. Dacă avangarda rusă năzuia să descopere un nou limbaj artistic capabil să exprime aspirațiile societății comuniste, în timpul stalinismului nu mai exista nici o avangardă, prin urmare, nici artă. Artiștii sunt persecutați, încarcerați, uciși. Arhitecții proiectează doctrina de stat sub forma unor clădiri.

Dar Casa Poporului nu e nici măcar expresia materială a unei politici de partid sau de stat – chiar dacă ar fi, asta nu ar constitui un avantaj pentru arhitectură sau urbanism –, ci mai degrabă imaginea dezolantă a capriciilor unui dictator nebun care cere că i se aducă înapoi marea furată din fața balconului. În general, arhitectura unui oraș spune ceva despre starea de spirit a locului, despre climatul politic, despre fantasmеle sociale și năzuințele economice ale unei epoci, precum și despre talentul arhitecților. Din păcate, Casa Poporului folosește un limbaj nearticulat. O clădire născută din iresponsabilitatea și nepăsarea unui dictator ce voia un buncăr, și pentru asta a dăruit un oraș. Le Corbusier, deși mânat de același impuls autoritar ca al tiranilor, propunea cel puțin un proiect coerent. Desigur, pentru realizarea lui Parisul ar fi fost distrus, la fel ca Bucureștiul.

Nici fanteziile arhitecților ruși avangardiști, nici cele ale lui Speer sau Mussolini nu țineau seama de locuitorii orașelor sau clădirilor. Aceștia erau de obicei reduși la niște mâini fluturând de după perdelele unor ferestre de carton. Conta viziunea, mesajul, ideologia. Dacă sunt transmise corect, foarte curând oamenii vor învăța să se simtă ca acasă. Fericirea depinde de capacitatea de adaptare.

Casa Poporului a fost de la început un proiect solitar. Nu trebuia să convingă pe nimeni de nimic pentru că nu era destinată decât cuplului prezidențial și câtorva membri ai guvernului. Rămasă neterminată la momentul Revoluției, nimeni nu a știut ce să facă cu ea. Au existat tot felul de propuneri, de la dărâmare până la vinderea ei mogulului presei americane, Rupert Murdoch. Până la urmă a fost păstrată și a devenit Palatul Parlamentului României. Andrei Pandele povestește că, la vederea clădirii, jurnalista elvețiană Yvonne Scherrer ar fi comentat: „Nu-mi pot imagina cum funcționează un parlament democratic în spațiul acela.” Adică într-una dintre cele mai nedemocratice clădiri din lume.

Desigur, după dispariția oricărui regim dictatorial sau totalitar, rămâne întrebarea ce e de făcut cu monumentele propagandistice. Istoria imperială, autoritară și dictatorială a Berlinului a devenit un argument foarte puternic împotriva alegerii lui drept capitală și sediu al guvernului Germaniei unite. Bonnul, capitala provizorie începând cu 1949, deși provincial, era cel puțin un oraș fără trecut. Clădirile sale de sticlă și oțel au devenit însă simbolul arhitecturii antiautoritare și democratice de după război. De aceea, în 1991, la votul din

Bundestag, Berlinul a câștigat cu numai 338 la 320 de voturi (Ladd, 2009 : 225). După patruzeci de ani, orașul de pe malurile Rinului nu mai era perceput drept o capitală provizorie.

În București lucrurile ar fi putut fi chiar mai simple. Nu se pune problema de a muta o capitală, ci de a găsi un alt spațiu în care să funcționeze cele două camere ale parlamentului unei țări ce a plătit scump trecerea la democrație.

Bibliografie:

- Dietzfelbinger, Eckart, (1996), *Faszination und Gewalt. Das Reichsparteitagsgelände in Nürnberg*, W. Tümmels Buchdruckerei, Nürnberg
- Hughes, Robert, (2009), *The Shock of the New. Art and the Century of Change*, Thames & Hudson, London
- Ladd, Brian, (1998), *The Ghosts of Berlin: Confronting German History in the Urban Landscape*, University of Chicago Press, Chicago
- Le Corbusier, (1986), *Towards a New Architecture*, translated by Frederick Etchells, Dover Publications, New York
- Pandele, Andrei, (2008), *Palatul Parlamentului din Casa Poporului*, articol din *National Geographic România*, numărul din septembrie : <http://www.natgeo.ro/istorie/personalitati-si-evenimente/8730-palatul-parlamentului-din-casa-poporului?showall=1>

Abstract

The Australian art critic Robert Hughes believes that architecture is the political art par excellence. It is the material expression our economic and social dreams take. Architects always thought about building the ideal city which would eventually make people happier. Some of them, such as Adolf Loos or Le Corbusier, believed that a certain type of cityscape could mold the human personality. In a rationally-built town even the inhabitants would behave in a rational way. Art was meant to support social reform.

Russian artists of the avant-gardes took this idea a little bit further by trying to match the revolutionary spirit at the beginning of the 20th century. Architecture was all about revolt and dynamics. Stalin broke down the whole undertaking. Soviet architecture proved to be more about state power than about art.

I will try to show that the People's House in Bucharest, although referred to as Soviet architecture, bears only a vague resemblance to other Soviet buildings. It is a hugely expensive kitsch done without a final project, yet with a total lack of architectural insight. It is not even a political statement, just the whim of a dictator who destroyed a city in order to build a bunker.

La maison paysanne, icône nationale. L'architecture *populaire* au service de la nation

François Ruegg

Chaire d'anthropologie sociale, Université de Fribourg

La maison paysanne ne devient véritablement objet d'étude ethnographique qu'à la fin du 19e siècle, en même temps que se répand l'idée que le paysan possède une sagesse multiséculaire dont on pourrait s'inspirer. Jusque-là elle attire parfois l'attention des voyageurs qui en décrivent tantôt la primitivité sauvage, tantôt la parfaite inscription dans le paysage rural, selon les sensibilités des auteurs et de leur époque. C'est dans le cadre de cet engouement pour le « populaire » que les compositeurs et ethnomusicologues songèrent à recueillir et à enregistrer la musique jouée dans les campagnes de l'Europe centrale pour s'en inspirer. On pense bien sûr à Liszt, Chopin, Smetana, Dvorak et Bartok dont la musique sera interprétée d'ailleurs souvent comme l'expression typiquement *nationale*, même si certaines des nations en question n'existent pas encore en tant que telles et feront encore partie de la double monarchie austro-hongroise jusqu'en 1918. On s'appuiera même sur cette musique et sur d'autres éléments *populaires* ou *typiques* comme le costume, les danses, les plats, pour construire la culture de ces nouvelles nations. De même les peintres s'emparent de la maison paysanne pour en faire le motif désormais inévitable de la chaumière, symbole de la vie simple, saine et naturelle du pieux paysan, figure rurale de la patrie, vulgarisée par un Millet pour la France.

En Autriche-Hongrie, l'association des Ingénieurs et des architectes publie en 1906 un volume (accompagné d'un atlas) consacré à la maison paysanne (*Bauernhaus*) dans la double Monarchie, publication à laquelle participe financièrement l'Empereur François-Joseph lui-même ainsi que deux archiducs et le Ministère de l'agriculture. Les expositions contribuent également à faire connaître les fleurons de l'architecture rurale et notamment l'exposition universelle de Vienne en 1873, de Paris en 1878, l'exposition agricole et forestière de Vienne en 1890, celle de Prague en 1895 et l'exposition du Millenium de Budapest en 1896, pour prendre à nouveau des exemples en Europe centrale. On sait qu'à la suite de cet engouement pour le rural, une mode architecturale paysanne (ou du moins apparemment paysanne) se répandra aussi bien dans la construction de villas individuelles que celle d'édifices publics comme les gares, les hôtels, postes écoles etc. donnant lieu enfin à un *style national ou patriotique* (*Heimatsstil*). Chaque nation européenne se dotera tôt ou tard d'un atlas ethnographique comprenant les relevés des principaux types de maisons rurales. La Suisse est un exemple particulièrement riche de cette mode et c'est d'ailleurs à partir de cette fiction paysanne qu'est né le *chalet suisse*, cet être de raison qui ne ressemble à aucune maison rurale

existante mais en est une sorte d'idée platonicienne dont la fortune ne cessera jamais (Ruegg : 1973).

Les études ethnographiques viennent s'ajouter au tableau dans les mêmes années dans le monde germanique et signalent bien par leurs titres la relation de l'habitat rural avec l'Etat-Nation, ou du moins avec le peuple (*Volk*), puis avec la région. Ainsi verra-t-on apparaître des traités consacrés à la « *Deutsche Haus* » et d'autres montrant les caractères typiquement régionaux de l'habitat rural. Les monographies, commanditées par l'Archiduc Rudolf et consacrées aux provinces de la double monarchie sous le titre « *Die Monarchie in Wort & Bild* » (1887 et sq.) sont à cet égard exemplaires. Dans le monde germanique une discipline se dessine même qui se nomme « *Hausforschung* » et qui va se consacrer uniquement à l'étude de l'habitat rural. La grande entreprise de conservation des modèles d'architecture rurale dans les fameux musée de plein air (*Skansen*) confirme et institutionnalise la recherche dans le cadre du patrimoine rural et de sa sauvegarde. Ce mouvement toujours en cours voit chaque année se construire de nouveaux musées de plein air au fur et à mesure que *in situ* les constructions anciennes disparaissent. Si les Scandinaves ont été les premiers à construire des musées pour leurs maisons paysannes, ils ont été bientôt rejoints par les pays de l'Est européen, stimulés

Dans leur entreprise, dans les années du communisme par la perspective de pouvoir affirmer ainsi la préséance du peuple sur les bourgeois et illustrer le « génie national. ». A un habitat germanique les savants opposent un habitat slave (Niederle : 1923), la maison « nationale » (ethnique) sollicitée comme témoin de la présence historique des peuples, servant à délimiter les « espaces d'influence » avant de venir renforcer les théories de l'autochtonie.

La maison paysanne est encore aujourd'hui un des emblèmes les plus significatifs de la culture nationale, régionale et locale. S'il est un objet typique reproduit à souhait sur les dépliants touristiques c'est bien le chalet suisse, le *trullo* des Pouilles, le *mas* provençal, l'*isba* russe ou la *yourte* mongole. Comme le costume populaire est censé exprimer l'essence de celui qui le porte, l'habitation est censée illustrer et abriter l'âme du lieu et de son habitant « ethnique ». C'est du moins ce qui apparaît aux yeux du poète romantique au 19e siècle et de ses disciples et successeurs, savants, collectionneurs, muséographes et conservateurs du patrimoine qui céderont peu à peu la place aux promoteurs du tourisme et des produits AOC dès le milieu du 20e siècle. Parler de la maison paysanne comme d'une *construction* sociale serait un mauvais jeu de mots s'il ne s'agissait pas bel et bien d'un objet créé de toutes pièces par les folkloristes et lentement assimilé par les générations d'élèves et de petits citoyens qui aidèrent ainsi à la perpétuation de la fiction qui l'accompagne, à savoir que le paysan serait un architecte qui s'ignore et aurait développé son art de manière spontanée. Le paysan exprimerait en outre dans sa maison, son caractère ethnique ou national particulier, à tel point que l'architecture rurale non seulement traduirait ces identités singulières mais en serait en quelque sorte la projection territoriale. C'est ainsi que de nombreux auteurs n'hésitent pas à attribuer des types particuliers de maisons paysannes à leur propre province historique ou aux cantons qui composent leur patrie à laquelle ils attribuent

également un type national plus global d'habitat rural. Témoins en soient les monographies consacrées à la maison rurale bavaroise ou basque, appenzelloise ou valaisanne puis française ou allemande, aux maisons paysannes roumaine, polonaise ou slovaque.

Toujours est-il que la représentation, le stéréotype de la maison paysanne, fonctionnent, sans quoi celle-ci ne serait pas choisie aujourd'hui par les montreurs d'image pour attirer les clients, touristes citadins désirant s'ensauvager ou plus simplement revenir à ce qu'ils considèrent comme *la nature*. Elle n'aurait pas davantage été utilisée hier par les faiseurs de nations et les artisans du folklore national, si elle ne possédait cette capacité de résumer dans l'imaginaire, *l'esprit du peuple*.

L'architecture *vernaculaire* ou *ethnique* correspond à une vision culturaliste de l'habitat, visant à attribuer des caractéristiques spécifiques à chaque type d'habitat, considéré à l'instar de la culture comme un tout organique, en dehors du temps historique et sans considérer les contacts avec les populations voisines ni les régimes politiques des Etats dans lesquels cette architecture s'est construite. Cette approche aboutit soit à des classifications régionales – l'architecture bretonne, bernoise ou dogon- soit à des classifications proto-nationales, mais également transnationales. En effet, on peut tenter de montrer comme Niederle (1923) l'unité et l'unicité de l'architecture *slave* par opposition à l'architecture *allemande*. En fonction donc de la répartition géographique des populations (considérées comme des ethnies) on utilisera l'argument culturel pour diverses causes politiques, mais généralement pour démontrer l'unicité et/ou la supériorité d'une culture. C'est le cas de la «Maison allemande». Dans d'autres cas, la présence d'un habitat *ethnique*, au sens d'établissement, sera utilisée dans le cadre de la revendication d'un territoire sur la base d'une présence ancienne de la population en question, Grecs en Turquie par exemple. C'est surtout le cas des pays dont les frontières ont changé souvent et récemment encore, comme pour la plupart des pays d'Europe centrale orientale et d'ailleurs des pays post-coloniaux en général: Serbes et Italiens en Croatie, Hongrois et Roumains en Transylvanie, etc. C'est dans ce cadre qu'il convient de considérer l'architecture dite *populaire*.

L'intérêt pour la culture *populaire*, et plus particulièrement pour l'habitat, varie considérablement selon que l'on se trouve en pays germanique, dans le nord et l'est de l'Europe, ou au contraire dans le sud et l'ouest. Peut-être est-on, dans ces dernières contrées héritières des antiques cultures méditerranéennes, davantage préoccupé de culture savante et la sauvegarde de ce patrimoine plutôt que de celui d'un peuple moins émancipé et moins actif dans la constitution du patrimoine national? Ou peut-être est-ce l'importance centrale de leurs colonies extra-européennes qui les fit se tourner vers les « sauvages » d'ailleurs plutôt que vers « leurs paysans » ?

On comprendra aisément que des Nations jeunes, comme le sont celles de l'est de l'Europe, défendent leurs valeurs culturelles ou du moins celles de la *nation titulaire* (majoritaire en général) et utilisent donc la maison paysanne comme emblème national. On s'étonnera en revanche qu'en France où l'on n'a nul besoin de prouver la légitimité du territoire national, on continue à la

présenter comme un bien culturel typiquement et essentiellement national. On ne considère donc pas, habituellement, l'architecture rurale comme faisant partie de grands courants culturels européens. Au contraire la limite va-t-elle être posée à l'intérieur de la France, entre une architecture étrangère, d'importation ou de colonisation, architecture romaine, et une architecture autochtone, gauloise, véritable *réduit national* (Dauzat : 1924). Mais qu'en est-il de l'architecture rurale d'Alsace ou de celle des Alpes? Comme on le voit, la politique et l'histoire ne sont donc pas étrangères au domaine d'études de l'architecture rurale.

La maisonologie (*Hausforschung*) allemande elle-même est issue d'un projet national, ethnique si ce n'est racial. Elle est née en effet dans la grande tradition de la philologie allemande et des théories sur l'origine des langues et des peuples. Ainsi Rudolf Henning reconstruisit le modèle de la maison qu'il croyait avoir été à la source de toutes les formes successives d'habitat rural, la « maison aryenne ». Nous sommes en 1888. La maisonologie se divise alors, sur le modèle de l'ethnologie de l'époque, en deux branches : une école diffusionniste et une école fonctionnaliste. Le diffusionnisme élémentaire de Henning fut bien vite abandonné et avec lui la maison aryenne, aussitôt que l'on découvrit que plusieurs types d'habitat coexistaient dès les temps les plus reculés. L'idée cependant d'une maison rurale typiquement nationale ne fut jamais abandonnée. Il faut d'ailleurs hélas constater dans l'étude ethnographique et géographique de l'habitat rural, un recul des connaissances depuis la deuxième guerre mondiale. En effet, les travaux plus récents ignorent les travaux extrêmement fouillés des maisonologues qui les ont précédés, certes idéologues en même temps, sous prétexte de vouloir être plus scientifiques qu'eux et de se départir des préjugés nationaux. Cela signifie en général que les ethnographes et maisonologues vont se réfugier pour un temps dans la pure description et produire des *atlas* et des inventaires de l'architecture rurale nationale.

Il reste que cette appellation *d'architecture populaire* connut une vogue particulière en Europe centrale où la nation est formée par le peuple (*Volk*) ainsi qu'en Europe de l'Est sous les régimes communistes qui avaient aboli le système des classes et exterminé les classes *bourgeoises*. Ne restait donc que le peuple : *narod*. Aussi rencontre-t-on la *narodna arhitektura* slave, et en roumain l'*arhitectura populara*, faisant écho à la *Volksbaukunst* allemande. A parcourir les albums présentant l'architecture populaire (nationale) dans les musées de plein air on se rend compte du rôle de celle-ci dans le programme national. Par exemple :

Le devoir général du Musée national slovaque - de l'institut ethnographique de Martin- c'est la préparation et l'édification du musée de l'architecture de la Slovaquie entière. La Société slovaque du Musée à Martin s'occupait déjà en 1893 de la sauvegarde de l'architecture populaire. Mais seulement dans la moitié de notre siècle la société socialiste a créé les conditions réelles pour commencer cette construction [...] C'est l'Etat qui par entremise de Ministère de la culture SSR (La République socialiste slovaque) subventionne cette oeuvre – sachant qu'il est impossible de réaliser un oeuvre si étendue sans secours des masses travailleuses, sans secours du comité national, des instituts spéciaux (sic),

sans aide de propriétaires et usagers des monuments culturels. (Catalogue du Musée, 1972, version française)

Mais davantage encore, on s'aperçoit que les maisons « slovaques » ressemblent étrangement à certaines maisons paysannes, slovènes, autrichiennes, voire hongroises et « yougoslaves » du Nord ! La construction de l'isba russe en URSS est également attribuée aux « artistes populaires » :

« Le paysan le plus modeste qui assemblait l'isba avec l'aide de ses proches avait le désir de la rendre la plus attrayante possible, aussi le charpentier-menuisier a-t-il toujours été au premier rang des artistes populaires » (Kerbaly : 1973, 9)

Cependant l'auteur fait montre d'une plus grande ouverture, notamment dans la considération de *courants d'architecture rurale ou populaire* et de l'histoire des types et de leur diffusion. En fait il s'intéresse surtout aux changements survenus dans l'aménagement de l'isba. Dans une monographie consacrée à l'architecture populaire en Moravie et en Silésie de plus de 300 pages et comprenant un résumé en quatre langues, on voit également poindre une approche culturaliste :

L'architecture populaire, de même que les oeuvres magnifiques de l'architecture monumentale, sont un critère qui permet d'évaluer le développement culturel et le talent créateur d'un peuple (Frolec : 1974, 363)

L'auteur annonce presque aussitôt les dangers du confinement ethnographique dans les aspects technique, architectonique et esthétique pour s'intéresser aux « *relations évolutives et géographiques qui se sont formées au cours des siècles dans ce domaine important de la culture matérielle du peuple* ».

Si donc l'appellation *architecture populaire* est politiquement correcte en Europe centrale et orientale, on voit assez rapidement que les meilleurs auteurs ne craignent pas de signaler les caractéristiques que leur architecture populaire partage avec celle des voisins. Qui plus est Frolec lance pour finir, à partir de l'observation contemporaine des objets, l'hypothèse d'une progressive diversification (nationalisation) de la culture et de l'architecture populaires, alors qu'au Moyen Age on aurait eu affaire à une architecture bien plus homogène en Europe, et aussi plus élémentaire, qu'il s'agisse des techniques de construction ou du plan. Un des rares architectes qui plaide pour une « anthropologie de la maison », ainsi que le titre de son ouvrage l'annonce, tente de distinguer une architecture savante d'une architecture populaire Rapoport (1969 : 3-4). Rapoport propose également de distinguer dans la tradition populaire, des constructions « primitives » et des constructions « indigènes », mais il finit par préférer le français « *populaire* ». Les constructions populaires seraient composées aussi bien de constructions préindustrielles que de constructions modernes (3). Cette tentative maladroite et ressentie comme telle par l'auteur, trahit bien la difficulté de qualifier l'architecture rurale. S'agit-il du lieu de sa construction, la campagne, ou du constructeur, le paysan ? Ni l'un ni l'autre ne répondent à la question puisqu'à la campagne vivent également des seigneurs, des nobles et des bourgeois, des soldats et des artisans. L'idée donc de rapporter une architecture au peuple qui la construit trahit une approche culturelle, ethnique

et finalement nationale, voire nationaliste. Celle-ci oppose culture savante à culture populaire et trouve ainsi moyen d'échapper à la question de l'essentialisation du lieu. Mais elle prête évidemment à d'autres critiques, comme d'ailleurs toute approche culturaliste, celle d'essentialiser le peuple, ethnie ou nation, comme si la population en était homogène. Pour être intéressante en effet, cette distinction entre *populaire* et *savant* risque fort de laisser entendre que ces deux modes de construire n'entretiennent aucun rapport et que ces cultures, comme les parallèles, ne se rencontrent jamais ! Or on sait très bien que les emprunts réciproques sont constants, témoins en soient les innombrables exemples du décor baroque importé dans l'art prétendument populaire. Un autre exemple connu est celui de l'adoption dans les maisons paysannes d'une chambre d'apparat (Stahl : 1970, 49), voire d'un salon bourgeois, avec un décalage de plus ou moins un siècle par rapport à son adoption par les aristocrates campagnards qui eux-mêmes imitent la ville, Vienne ou Istanbul selon leur situation géographique en Europe centrale et orientale. Enfin, il est bien connu et admis que les « costumes populaires » qui font encore les délices des citadins dans les cortèges et festivals folkloriques ne sont souvent que des adaptations tardives des toilettes urbaines, bourgeoises ou même aristocratiques. Cela se vérifie aussi dans l'autre sens et dans d'autres domaines de la culture savante, comme l'illustrent les opéras qui ne cessent de jouer sur ces transpositions, les comtes se déguisant en paysans et réciproquement pour séduire qui la soubrette, qui la comtesse. La Reine Marie-Antoinette également jouait à la paysanne dans sa ferme du Trianon à la fin du 18e siècle, bien avant que le rustique et l'art populaire ne décorent les maisons d'une bourgeoisie amatrice d'exotisme rural.

Finalement, les diverses disciplines qui décrivent la maison paysanne s'accordent pour considérer deux étapes dans l'histoire de l'architecture rurale et/ou populaire : un stade primitif et quasi immémorial dont les survivances demeurent sous la forme de bâtiments secondaires ou temporaires, ce que Rapoport nomme « constructions primitives », et un stade évolué qui aurait permis aux *ethnies* ou plutôt aux *nations* de produire des maisons paysannes différenciées et du coup *typiquement nationales*. A ce second stade correspondrait aussi une maîtrise technique plus élaborée et des moyens financiers supérieurs. De ceux-ci témoignent l'aménagement intérieur, et plus précisément les systèmes de foyers et de chauffage et l'évolution du plan.

L'architecture rurale, la maison paysanne, constituent l'un des emblèmes nationaux les plus importants, que l'on entende la nation au sens du territoire politique de l'Etat-nation dont est avant tout citoyen ou sujet comme la France et l'Angleterre respectivement, ou que « nation » signifie davantage « peuple » (*Volk*) au sens d'ethnie, ainsi que c'est le cas dans les pays germaniques qui pratiquent le *jus sanguinis* et dans tous les anciens pays socialistes composés d'autant de *nations* que de peuples, divisés selon le cas en nation titulaire et minorités, *nationales* et/ou *ethniques*. Il faut rappeler ici que l'empire autrichien était un *Vielvölkerstaat*, c'est-à-dire un Etat plurinational. C'est pourtant également la situation dans les pays de l'Europe centrale orientale et du sud-est ayant appartenu anciennement à l'Empire ottoman où la tradition du *millet* a

également servi à définir les *nations* comme des *peuples*, en se basant en revanche non sur l'ethnie mais sur la religion. L'ethnie ou la nation on le voit, est bel et bien le fruit de la définition du souverain, Empereur autrichien, russe ou Sultan : c'est lui qui découpe la population selon son gré en fonction notamment de la manière dont il pourra le taxer dans l'Empire ottoman. Ainsi le *Grec* sera tout sujet pratiquant le christianisme orthodoxe dépendant du Patriarcat de Constantinople. Le *millet* le plus ancien, celui qui correspondait à cette Eglise orthodoxe, s'est peu à peu divisé en plusieurs branches correspondant aux diverses Eglises nationales, grecque ou bulgare par exemple. Quant au souverain autrichien, il fera lui-même le lit des nationalités (et du nationalisme), par sa tolérance envers les minorités au sein du *Vielvölkerstaat* qu'est l'Empire impérial et royal. Les nations n'auront plus qu'à revendiquer, d'abord la double Monarchie en ce qui concerne les Hongrois (1867), puis une toujours plus grande autonomie des couronnes et des provinces. L'architecture populaire (nationale) suit le même tracé : elle n'apparaît de fait en tant que telle qu'avec les revendications tardives de spécificité nationale.

S'il est normal en quelque sorte de considérer ce qui se trouve sur son territoire comme légitimement national, rien n'empêchait cependant les ethnographes intéressés à la maison paysanne d'aller voir chez leurs voisins et de pratiquer le comparatisme sur une base historique. Force est de constater que les institutions nationales qui chapeautent habituellement les recherches et travaux ethnographiques et folkloriques, des instituts aux musées, continuent d'encadrer les productions et de leur donner un label national. Ainsi voit-on depuis le début du 20e siècle les principales publications relatives à la maison paysanne prendre pour cadre *naturel* le cadre national. Même dans des cas de fort fédéralisme, comme c'est le cas en Suisse, on peut voir des albums intitulés néanmoins *Schweizer Bauernhäuser* publiés encore en 1971 à Bâle (Gschwend) et en 1993 à Moudon (Huwyler). Gschwend il est vrai fut le responsable de constituer l'Atlas suisse de la maison paysanne, partie de l'Atlas ethnographique entrepris par de nombreuses nations européennes. Pour être plus exact, il eût fallu intituler le livre « Maisons paysannes en Suisse », ce que l'auteur fait dans la réédition de son livre en 1982 : *Bauernhäuser der Schweiz* et à nouveau en 1989. Le cas de la France républicaine qui accorde le droit du sol est pourtant analogue, lorsque par exemple le Musée des Arts et Traditions populaires publie dans les années 1970-80 des monographies régionales regroupées sous le titre *L'architecture rurale française (corpus des genres, des types et des variantes)* publication faisant état de travaux antérieurs classiques dont celui de Demangeon de 1920 *L'habitation rurale en France, essai de classification* ou celui de Dauzat (1924) *Les anciens types d'habitation rurale en France* qui, au moins dans leur titres, laissent entendre qu'ils s'occupent d'objets situés sur le territoire français. N'y a-t-il donc aucune parenté entre la maison rurale du Pays de Gex, *française* et la maison rurale *genevoise* séparées par une frontière seulement politique et récente ? On pourrait multiplier les exemples à souhait. Un simple coup d'oeil jeté sur les catalogues des musées de plein air, cette autre invention touristique-nationale, nous fera voir les nombreuses similarités architecturales dans les pays limitrophes et des constantes dans l'architecture rurale européenne. Que de

telles constantes doivent se rattacher au « *fonds commun universel de l'art rustique de bâtir des peuples naturels* » comme le pensent certains ou, au contraire, à des courants culturels et historiques, voire stylistiques auxquels rares sont les régions d'Europe à avoir échappé, elles n'en demeurent pas moins un témoignage éloquent contre les barrières élevées tour à tour par le patriotisme national ou la fierté locale, l'académisme ou plus simplement par l'institution qui coiffe et finance la recherche en architecture rurale. Si l'on veut des exemples de cette fierté particulariste il suffit de lire l'introduction des manuels nationaux ou de ces relevés systématiques : *Il y a bien peu de pays au monde*, écrira ce même ethnographe helvétique, *qui présentent, sur une aire si restreinte une si grande variété de maisons* [trad. de l'auteur] (Gschwend : 1971, 1). A quoi répond un spécialiste roumain : *l'épaisseur diverse des poutres les multiples espèces de bois correspondant au relief...constituent des éléments qui introduisent une visible diversité dans le système de construction en pièce sur pièce roumain que l'on chercherait en vain dans la monotonie du matériau de construction du même type des pays nordiques* (Petrescu : 1974, 20 ; 65) [trad. de l'auteur], faisant lui-même écho à un de ses collègues roumain selon lequel : *une telle variété est rarement observée en Europe* (Stahl : 1970). Un ethnographe français (Raulin : 1974, polycopié) qui écrit à propos des maisons et chalets dira pour sa part que *dans le domaine des maisons rurales, La France est le pays qui présente certainement la plus grande diversité*.

Dans les pays multiculturels ou fédéraux qui se reconnaissent comme tels, ainsi l'ex-Yougoslavie pendant quelques décennies, l'approche de la maison paysanne se fait par provinces historiques, croate par exemple, avec une dose non moins forte de nationalisme, parfois assaisonnée de matérialisme dialectique. C'est le cas du volume *Comment le peuple construit sur le territoire de la Croatie* (Freudenreich : 1972). Toutefois on y voit apparaître quelques éléments historiques et des réflexions sur les conséquences de la présence militaire autrichienne dans les Confins militaires croates (du 16e au 19e siècles), la destruction des villages durant la deuxième guerre mondiale ainsi que sur la modernisation. Selon l'auteur « *l'architecture populaire ne connaît pas de mensonges architecturaux : le peuple construit avec un sentiment du fonctionnel et de l'esthétique* » (339). Un autre architecte, serbe cette fois (Kojic : 1973), décrit avec plus de nuances, les zones socioculturelles de l'architecture et de l'urbanisme rural qui ne suivent ni les limites administratives ni les frontières ethniques. Le but de *l'urbanisme rural* serait ici en revanche non pas la conservation, mais l'aplanissement des différences de niveau de vie entre villes et campagnes. Le projet politique de Kojic est définitivement tourné vers l'avenir, sans qu'il ait pu deviner l'éclatement de la Yougoslavie !

La majorité des études de la maison paysanne mettent l'accent sur la diversité, à savoir sur la spécificité de l'architecture *nationale*. Dans ce cadre, de même que les ethnographes coloniaux s'émeuvent de la disparition des cultures primitives, de même les architectes et les ethnographes défendent-ils la valeur de ce patrimoine à la fois matériel et immatériel ou du moins signalent sa disparition. Si comme on l'a déjà perçu, la maison paysanne a été et demeure un outil de propagande nationale voire nationaliste, elle prend dans les années 1930 en Autriche et en Allemagne une dimension particulièrement symbolique dans

la mesure où la maison occupant dans l'imaginaire collectif une place de choix, elle va pouvoir témoigner « de l'authenticité de l'établissement du paysan allemand » (*als Wahrzeichen der Sesshaftigkeit des deutschen Bauern*, Kulke : 1939,1). Les maisons paysannes sont « *les biens incarnés dans la pierre et le bois de notre patrie Grand-allemande[...] car ce n'est qu'une fois la maison paysanne établie que le développement de la culture allemande a pu s'effectuer* » (ibidem). A côté de ces affirmations de la supériorité allemande, on trouve aussi des idées répandues plus largement chez les nationaux-populistes du folklore : le paysan aurait un goût inné pour la beauté, comme le disaient les adeptes de l'architecture sans architecte et Freudreich ci-dessus pour la Croatie. Le paysan allemand s'adapterait ainsi à l'environnement naturel et (de même que nous l'avons vu chez ses émules les Français, les Suisses et les Roumains) il aurait su créer une diversité infinie de maisons, correspondant à la variété infinie des paysages allemands. Mieux, le paysage allemand qui est aussi l'expression de la patrie, ne peut se concevoir sans la maison paysanne. Et si le folklore continue à distinguer culture matérielle et culture spirituelle, les « *signes antiques et sacrés dont est marquée la ferme attestent la continuité de la tradition ancestrale* ». Ainsi, selon l'auteur, contrairement au sud latin qui a sauvagement déboisé ses forêts et construit ses fermes en pierres, l'Allemand est resté fidèle au bois. En Europe centrale et orientale socialiste, de nombreux auteurs s'occupant d'architecture populaire, qui est rangée dans le chapitre de la « culture matérielle », se sont contentés de classer leurs objets, d'en faire la typologie, après s'être livrés dans un hors d'oeuvre à quelques considérations techniques, esthétiques, politiques ou moralisantes. Si l'on peut admettre que le couplet saluant la grandeur du régime en place qui est aussi l'employeur de l'ethnographe, ait été une sorte de nécessité éditoriale, il n'en reste pas moins que les intentions nationalistes pointent souvent dans ces textes introductifs, fort souvent traduits d'ailleurs dans les langues de circulation internationale : russe, français, allemand, anglais. Ainsi dans le résumé d'un volumineux album dû à la plume de Ion Vladutiu intitulé *Etnografia Romaneasca*, (1973), qui passe en revue tous les domaines de l'ethnographie nationale, le texte français dit (438):

« Dans le chapitre consacré aux habitats et à la cour de la ferme traditionnelle, l'auteur insiste sur le facteur de civilisation et de culture, sur la formation et leur évolution. Il examine les critères appliqués quant à la classification des types traditionnels des villages et en corroborant les données ethnographiques avec celles d'autres disciplines voisines, on démontre *le fond très ancien authentique de la culture populaire roumaine, la continuité ininterrompue de la population indigène autochtone dans les parages de notre pays.* » (souligné par nous)

Dans l'introduction en langue roumaine, l'auteur ne manque pas par ailleurs de citer des paroles du camarade Nicolae Ceausescu lors du Congrès des coopératives agricoles de production à propos de la créativité artistique du peuple roumain et du maintien à travers les épreuves des siècles de ses vertus inaltérées : son ardeur au travail et son humanité, son héroïsme et sa fierté. Quelques lignes plus loin, il explique comment la culture socialiste a su intégrer certains éléments « *authentiques de la culture populaire.* » On pourrait bien sûr multiplier à souhait les exemples de cette dérive dans nombre de pays. De

manière générale, les spécialistes de l'architecture populaire, de même que les paléontologues, tentent de retracer l'évolution des formes architecturales sur le modèle évolutionniste-fonctionnaliste, comme si la maison paysanne était un organisme qui grandit naturellement et dont les formes les plus évoluées étaient directement issues du génie national. C'est pourquoi ils s'intéressent assez peu somme toute aux formes les plus primitives de leur architecture rurale, puisqu'elles seraient, selon eux, commune au genre humain et quasiment *naturelles*, et par conséquent difficilement assimilables à des formes *typiquement nationales*, à savoir *culturelles*. Toutefois on ne sera pas trop surpris de trouver tout de même, chez des chercheurs distingués, des revendications nationales au sujet de ce patrimoine commun ancien. Ainsi par exemple au sujet des formes les plus primitives du plan de l'habitation rurale, l'archéologie, comme l'ethnographie, sont sollicitées pour en montrer les caractéristiques spécifiques à un peuple. Même s'il accepte de mettre les éléments communs aux Roumains et aux autres peuples sur le compte d'un fonds commun très ancien, Stahl (1958, 87) ne renonce pas moins à montrer l'unicité *ethnique* de ces plans, si elle ne peut pas encore être politiquement nationale.

C'est que, il faut peut-être le rappeler ici, les nations de l'Europe centrale orientale n'ont pas une très longue tradition d'unité nationale et n'ont cessé de voir leurs frontières changer plus ou moins abruptement. De ce point de vue, l'exemple de la (ex) Yougoslavie ne manque pas d'intérêt. Les auteurs des manuels d'architecture rurale sont en général soit Serbes soit Croates, parfois Macédoniens. Que le fait soit dû aux différences linguistiques ou à l'organisation fédérale du pays, l'architecture rurale, populaire ou folklorique y est étudiée le plus souvent d'une façon fragmentaire. La Yougoslavie possédait il est vrai des types d'habitations les plus extrêmes puisqu'elle rassemble des zones naturelles et historiques radicalement différentes. On y rencontre ainsi la maison de pierre ou dite du littoral adriatique qui n'a évidemment rien de yougoslave sinon le fait qu'elle s'y trouvait rattachée politiquement. Culturellement, celle-ci se rattache à l'architecture *latine* en pierre ; on la retrouve aussi bien plus au Nord en Italie qu'au Sud en Albanie. On rappellera enfin que les villes de la côte adriatique sont d'anciennes colonies byzantino-vénitiennes devenues soit indépendantes, soit autrichiennes, hongroises ou croates. Il est intéressant de relever qu'un auteur comme le Croate Freudenberg, tout en intitulant son ouvrage « *Comment le peuple construit* », n'adopte pas pour autant une approche ethnico-provinciale, mais bien géographique en fonction de zones naturelles fournissant tel ou tel matériau de construction. Davantage encore l'auteur se situe précisément dans l'histoire, celle de l'après la guerre (1945), durant laquelle de nombreux villages ont été détruits ; il se pose la question de la reconstruction : faut-il conserver ou moderniser ? Cependant il n'étudie que l'architecture sise sur le territoire croate et comme de nombreux architectes, s'inquiète de questions pratiques de conservation du patrimoine. Il a tout de même le mérite de retracer l'histoire de la Croatie et la présence de Confins militaires qui provoquèrent avec l'arrivée de colons, dans ce cas Serbes, de nombreuses innovations urbanistiques introduites par l'administration militaire impériale-royale autrichienne. En effet

sur sa frontière avec l'Empire ottoman, l'Empire autrichien fit construire un véritable mur de bois, composé de tours d'observation (*cardaks*), distantes l'une de l'autre d'une portée de fusil pour surveiller la frontière, empêcher les escarmouches, les incursions et les désertions. Il s'agissait avant tout de stabiliser et de viabiliser la zone frontière au moyen de colons, soldats et paysans à la fois. Il est par conséquent évident que toute cette zone militarisée, doublée d'ailleurs d'une zone coloniale civile, va se transformer du point de vue de son habitat, de la forme des villages et de ses maisons rurales (Ruegg :1991). Le *génie national* n'a pas ici beaucoup d'emprise !

A côté donc de cette architecture littorale de pierre, on rencontre en ex-Yougoslavie une architecture de bois dite en Europe occidentale *nordique* ou *alpine* (à cause de la technique de construction en *blockbau*, ou poutres entrecroisées aux angles, qu'elle utilise), qui, dans sa version sud-est européenne s'étend jusqu'en Moldavie roumaine et plus à l'est en Ukraine et dans pratiquement toute la Russie (Kerbaly : 1973). Plus à l'Ouest elle domine en Slovénie et en Autriche. La maison de pisé ou de brique crue n'est pas davantage absente dans les régions de plaines déboisées et dont la terre se prête à ce traitement. Enfin, et c'est là l'autre extrême culturel, les anciennes provinces ottomanes de Bulgarie, de Grèce et de l'ex-Yougoslavie comme la Bosnie Herzégovine ou la Macédoine, regorgent de maisons dites *turco-orientales*, basses ou à étage avec encorbellement. Elles ont été magnifiquement étudiées et photographiées par Dusan Gabrijan en 1976, dans une publication intitulée dans sa version résumée en anglais « *The Macedonian House or its transition from Old Oriental to Modern European House* ».

Ces derniers exemples ne sont donnés que pour montrer les limites que l'approche *populaire nationale*, voire nationaliste, impose à l'étude de la maison paysanne dont on voit bien qu'elle n'existe pas dans des isolats culturels¹ mais au contraire, participe de courants *transnationaux* – ne serait-ce qu'au moment où les frontières changent !- à la fois liés aux ressources naturelles et aux traditions culturelles, sans oublier les événements historiques dont on a tendance à penser qu'ils ont épargnés les campagnes.

L'étude de la maison paysanne se situe donc dans le sillage de l'étude du « patrimoine national », d'abord romantique, philosophique et esthétique. Une fois ce patrimoine institutionnalisé au niveau provincial et national, la maison paysanne devient l'objet d'étude des ethnographes folkloristes qui en font l'inventaire et la célébration. Selon les contextes et les régimes politiques, l'architecture rurale est mobilisée tantôt pour renforcer le sentiment national et l'hégémonie de la nation titulaire lorsque celle-ci est fragile comme c'est le cas en Europe centrale orientale et du Sud-est, tantôt pour justifier la supériorité culturelle et la présence coloniale, dans le cas de l'extension germanique (ou russe) vers l'Est. Dans des versions plus inoffensives et plus commerciales, la

¹ L'auteur anonyme de *Arta populara romaneasca* (1969) p.146 propose d'interpréter par exemple la présence dans les Munti Apuseni d'un îlot d'architecture rurale en pierre au toit à deux pentes et non quatre, comme il est de coutume sur la majorité du territoire roumain, comme une survivance de la tradition dace, selon la fameuse source iconographique de la colonne trajane de Rome, la région en question étant proche de ruines daces.

maison rurale sert à illustrer simplement le génie du lieu ; elle abrite les produits régionaux et sert souvent d'emblème à l'industrie touristique.

Le terme *chalet*, suisse ou non, est devenu le nom générique pour désigner un type de *cabanes* à louer même en bord de mer et en Malaisie...

Bibliographie

- Bauernhaus das*, in *Oesterreich-Ungarn und seine Grenzgebieten*, 1906, Dresden
Dauzat A., 1924, *Les anciens types d'habitation rurale en France. Leur répartition. Leur formation historique*. In : *La Nature*, I, 53-60
Demangeon A. 1920, *L'habitation rurale en France. Essai de classification des principaux types*. In : *Annales de Géographie*, 29, 352-375
Freudenreich A., 1972, *Kako narod gradi*, Zagreb
Frolec V., 1974, *Lidová Architektura na Morave a ve Slezsku*, Brno
Gabrijan D., 1976, *Makedonska hisa*, Ljubljana
Gschwend M., 1971 *Schweizer Bauernhäuser*, Bern
Henning R. 1882, *Das deutsche Haus in seiner historischen Entwicklung*, Strassburg
Kerbaly B. H. 1973, *L'isba d'hier et d'aujourd'hui*, Lausanne
Kojic B., (1958), 1973, *Seoska arhitektura i ruralizam*, Beograd
Kulke E., 1939, *Das deutsche Bauernhof*, Halle
Niederle L., 1923-26, *Manuel de l'Antiquité slave*, Paris
Petrescu P., 1974, *Holzbaukunst in den Dörfern Rumäniens*
Rapoport A., 1969, *House form and culture*, New Jersey, Prentice Hall Inc.
Ruegg F., 1973, *A propos du Chalet suisse*. In : *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art*, X, 2, 227-240
Ruegg F., 1991, *A l'Est rien de nouveau ; de la Barbarie à la Civilisation ?* Genève
Stahl P.-H., 1970, *L'habitation traditionnelle des Roumains*, in : *Archéocivilisations*, 7-8, 47-56
Stahl P.-H., 1958, *Planurile caselor românești țărănești*, in : *Studii și Comunicări*, Muzeul Brukenthal, 9
Vladutiu I., 1973, *Etnografia românească*, Bucuresti

Rezumat

Interesul pentru studierea « casei țărănești » ține de construirea la sfârșitul secolului al XIX-lea a ceea ce se numește « patrimoniului național », după ce pentru romantici ea fusese sursa de inspirație a unei estetici literare și picturale. Odată cu instituționalizarea acestui patrimoniu la nivel regional și național, casa țărănească devine obiect de studiu pentru etnografi și folcloriști, care fac inventarul sistematic al acestui tip de case, elogiind și celebrând spiritul spontan al acestei « arhitecturi fără arhitect ». Așa se nasc de pildă muzeele în aer liber ale arhitecturii populare (de tip « muzeul satului »). In funcție de contexte și regimuri politice, arhitectura rurală e chemată fie să întărească sentimentul național și hegemonia națiunii dominante, atunci când aceasta e fragilă, cum se întâmplă în Europa central-orientală sau de Sud - est, fie să justifice superioritatea culturală a unei « națiuni » sau « etnii » și prezența sa colonială, cum se întâmplă în cazul extinderii germane sau slave spre Est. In versiuni recente, mai inofensive și mai comerciale, casa țărănească e menită pur și simplu

să exprime «spiritul locului»; ea adăpostește produsele regionale și servește drept emblema pentru industria turistică.

Cultural Politics in Romania's 'Saxon' Villages: Considerations for Conservation and Development

Alina Hughes

School of Architecture, Design and the Built Environment,
Nottingham Trent University

Introduction

The 'Saxon' villages of Romania are clustered in the central and northern counties of Sibiu, Brasov and Bistrita -Nasaud (fig 1). These areas were colonised by immigrants from German and Flemish lands predominantly in the 12th and 13th centuries in order to protect Hungary's border at the Carpathian mountains, to provide needed skilled trades people and to enrich the cultural and knowledge base of the country (Wagner 2000, pp.16, 22-26).

Over time, a large number of villages were established as well as cities and large towns, notably Sibiu, Bistrita, Brasov and Cluj, reflecting the fast agricultural and commercial development brought about by the Saxon settlers (*ibid.*, p.12-13).

The settlers and their descendants developed and maintained a distinctive culture and way of life in the villages that remained relatively uninterrupted over the course of centuries, despite numerous political-state changes (Graef and Grigoras 2003) and socio-economic and juridic consequences of this, resulting in clearly recognisable settlement and agricultural patterns and architectural forms (Wilkie 2001).

This distinctive physical environment has been recognised by many parties as being of great significance as national and international patrimony (Pro Patrimonio Foundation, Mihai Eminescu Trust 2002, INTBAU 2001-7).

Indeed seven of these villages have been designated 'World Heritage' sites due to being "characterized by a specific land-use system, settlement pattern and organization of the family farmstead that have been preserved since the late Middle Ages" (UNESCO).

However, the physical integrity of the 'Saxon' villages has been under threat following the mass departure of the Saxon population in the period following the 1989 changes to Romania's political system. The 'Saxon' villages have become predominantly inhabited by ethnic Romanians and Roma (Michalon 2004, p.7), with significantly different cultures, identities and ways of living from the Saxons they replaced. Their departure from the traditional Saxon house style in changes to their homes evident in numerous villages also suggest different attitudes towards their built environment.

The state farms which replaced the traditional strip farming in the 1970s and 1980s is now effectively bankrupt and the majority of the population, still employed in agriculture struggle to survive, mostly at subsistence level (Wilkie

2001, p.20). Large areas have become 'degraded' due to a reduction in village population and the consequent abandonment of arable land (ibid.)

The complex and often precarious situation of the 'Saxon' villages has been publicised over the last few years in the Romanian and International Press (Timonea and Hategan 2007, Bell 2007). The need for immediate action to stabilise the situation, is now generally acknowledged amongst conservationists and has typically resulted in plans for physical conservation/preservation and some for socio-economic regeneration. A number of overseas conservation-led NGOs have attempted to give new life to the villages by promoting economic development and encouraging local knowledge of and pride in the villages heritage.

Yet evidence shows that whilst such external organisations work to preserve and restore the architecture and physical environment of the Saxons – an ethnic group all but disappeared from the area – the new inhabitants struggle to appropriate the villages in a way that is meaningful to their own cultural values and the practical challenges facing them in everyday life.

It would be surprising then if the varying priorities of the parties involved did not at times bring them into conflict. This paper attempts to identify the likely sources of such conflict in order to inform the articulation of meaningful and sustainable policies for future development of the 'Saxon' villages.

Methodology

Desktop research was the main source of investigation into the area's history and the ethnic groups' identity. This process identified conflicting sources, which might be expected given the contested nature of the area and to the number of viewpoints inherent in as many socio-cultural groups.

Field visits and presentations from experts in the area have contributed to the outlook of this paper; these were experienced as part of the INTBAU Transylvanian Village Development Workshop in 2003 and subsequently in 2009 and 2011. Though there is a multitude of similarities between 'Saxon' villages in Transylvania, as attested by varied secondary sources quoted in this paper, the authors' own observations made in this paper relate to the Laslea commune (Sibiu county) and its neighbouring villages.

Unstructured interviews with a range of inhabitants of the Laslea commune have also informed this discussion. In addition, a written questionnaire and electronic interviews have constituted the methods of interrogating members of the 'Architects for Aid' charity who have undertaken public consultation work in some of the villages.

The 'Saxon' village

Saxon culture, social arrangements and working practices are highly legible in the built form of the villages; indeed this is an aspect that particularly appeals to visitors and outside agencies and is cited in the UNESCO World Heritage site designation (UNESCO). Despite the Saxons' exodus, their culture might be

said to have an ongoing and disproportionate influence on village life through the specificity of the built forms and the outside interest that this creates.

The 'Saxon' villages tend to be widely spaced in the landscape (Fig 2, 3). Streams of settlers or colonisers – depending on the source – came at intervals over a long period of time and not from a single area or region (Wagner 2000, pp. 22-26), possibly encouraging a wider distribution of people seeking new lands. However, they were *'invited'...* to settle in the area in order to create ...*'a resistance barrier to the kingdom's invaders'* (ibid.). This arguably substantiates the position of those who call them 'settlers', although historical literature typically refers to the Saxon ancestors 'colonisers' (Wagner 2000, Schullerus 2003, Nagler 1992), due to their occupying a previously inhabited area.

As the Mongul invasion of 1241-42 and subsequent Ottoman attacks made clear, this location placed high demands on the protection of each village community. In response the Saxons developed characteristic fortified churches (fig.4), where the whole village could retreat in times of threat and attack (ibid.).

The settlers/colonisers were attracted to the region by offers of land, personal freedom, rights to judiciary and religious independence (ibid.). The coupling of these individual rights with the mutual dependency brought by isolation and external threats can be read in the public interface of the houses. The typical 'Saxon' village consists of one or more wide main streets lined by detached houses with walled courtyards between (fig. 5). The houses tend to be linear in plan, each with a decorated gable wall to the street (fig. 6). They are typically raised up with a half-basement, so that windows are well above eye level, and are connected by gated entrances which provide the only point of access. As a result, each house clearly defines the identity of the family within by its individual gable, but a continuous, mutually defensive wall is presented to the street (fig. 7).

Despite the concentrated nature of the housing at the centre of the villages, strong connections are maintained between each house and the surrounding farmland (fig. 8). The plot of land associated with each house typically stretches from the street back in to the surrounding countryside, maintaining the plot width of the house and courtyard. A large barn often stretches across the site at the back of the house, marking the boundary to the agricultural land beyond (fig. 9). Crops requiring intensive work were planted close to the house, whilst terraced land or 'strip' plots for more extensive arable farming and common grazing land were accessible from the rear of the properties (Wilkie 2001). Agriculture was both intensive on an individual basis for the Saxon families and highly co-ordinated on a village level, for example in the use of common grazing land and the distribution of strips of arable land to families.

The social life of the villages was centred on wide main streets and the church, and dancing circles for village fetes were a common feature (fig. 10). Strict rules regulated many aspects of village life from theft to rubbish dropping and restrictions on marrying outside the village (Gundisch, op.cit.) and some houses displayed moral inscriptions on their facades (note: house in Viscrì inscription reads: *"be happy with what you have got and do not aspire to other riches; be balanced in your desires and in sadness"* (Fernolend, 2003)).

It would appear that the distinctive and almost formulaic physical structure of the villages has to a large extent been codified from the Saxon inhabitants' highly structured society and working patterns.

Other ethnic groups in the 'Saxon' villages

The Saxons initially enjoyed a privileged political status within the Hungarian kingdom as both defenders of the border area and guardians against unrest amongst the ethnic Romanian peasantry. This status, formalised by the *Unio Trium Nationum* of 1437, was maintained for more than 3 centuries (Wagner 2000, pp.60-61). Following the abolition of their exclusive rights, the 'Saxon' villages evolved to contain distinct areas for ethnic Romanians, Roma and occasionally Hungarians, though Saxons still held the symbolically important village centre, seen as the 'heart' of the village, socially and spatially (Michalon op.cit.).

Despite initial resistance, the Saxons tolerated other religions from the 16th century onwards, and fully accepted equal rights for Romanians living in their territory from the 19th century onwards (Gundisch, op.cit.). Furthermore, the Saxons' self assumed role as mediators between the different peoples and cultures in their region is viewed by some as one of the most important features as well as a proof of the continuity of the role of the German population in Romania (Graf and Grigoras 2003, pp.55-56). However, Romanians with the 'Saxon' villages typically occupied secondary locations in the villages (Michalon op.cit.). – e.g. *Strada Romaneasca* in Laslea (fig 11) and Romanian houses emulate the Saxons', but tend to be noticeably smaller in scale and of poorer construction (fig. 12).

Whilst this separation was initially a reflection of the superior wealth and influence of the Saxons, it may be speculated that the lack of subsequent integration might have owed as much to the Saxon supremacy as to the Romanians acceptance of a lower status position. The 'unequal' relative position of the area they came to occupy within the villages was likely to have reinforced Romanian self denigrating perceptions. Mitu talks of their self-perception as 'culturally backward' (Mitu 2001, p.68) and obstinate in their '(bad) old ways' (ibid., p.91). The Romanian tendency towards a poor self image, arguably reinforced by the relatively inferior quality of their homes, is self-victimising, especially when contrasted with perceptions of others' superiority (for example contemporary views of Saxons' diligence, honesty and entrepreneurship) (Hughes 2003).

The Roma population in the 'Saxon' villages had, and retain, a lower status than the Romanians. Originating in Indian subcontinent, and arriving in central Europe in the 14th century they were enslaved in this area until abolition in the late 18th century (Gundisch, op.cit.). Widespread discrimination against the Roma is reflected spatially by the location of Roma areas on the periphery or even completely outside the villages (Michalon 2004, p.7). These areas are generally called 'Gypsy places' and are characterised by precarious, improvised shelters as housing and a weak or absent infrastructure (ibid.) (fig. 13).

Attempts were made during the communist years to assimilate the Roma through the provision of shared Stalinist-style housing (fig 14) (Salatti 2005). This policy failed, in part due to prejudice from the Romanians towards the Roma whom they viewed as 'lazy, uninhibited, deceitful, dirty, unreliable and prone to theft' (Salatti 2005, p.4), despite Roma communities adhering to specific and strictly structured community and family life (Centrul de Documentare si Informare despre Minoritatile din Europa de Sud-Est, p.17-18). This negative perception was compounded by Roma's 'persistence in maintaining a distinct ethnic identity' through cultural traits and practices (Salatti, op.cit p.4-5).

The Romanian-Roma relationship continues to be strained, with polls suggesting that three out of four Romanians fear Roma and would not tolerate them as neighbours, according to Agence France-Presse (see ET European Roma Rights Center, p.5). Moreover, the Roma often deny their identity in an effort to avoid prejudice (CEDIMR-SE, p.17-18)- including in official registrations, which in turn denies them rights to public services. A strong strand of negative self-image - often using stereotypes developed by other ethnic groups (CEDIMR-SE, p.21) - may be responsible for the Roma's lack of emancipation within the village socio-spatial environment.

By contrast, some Roma and Saxon families have established enduring relationships based on interdependence (Michalon op.cit., p.9). Following the Saxons' exodus, there is some evidence that such bonds resulted in Roma families moving into Saxon households in a 'care-taking' role (ibid.). This appears to confirm, at least in some cases, better Saxons-Roma relations than those between Romanians and Roma.

Clearly, the coherent, established and bucolic image of typical 'Saxon' villages belies the complex cultural politics that have shaped them and continue to affect their development.

External influences

Following Romania's regime change and Saxons' exodus, a host governmental and non-governmental organisations are exercising influence over the villages' context.

Firstly, situated between the political and legislative centre of Romania and the local reality, local authorities and their officials (fig 15) have an important role to play at local level - that of mediating between people's local needs and intentions and those imposed from the government as well as other external organisations. The Bucharest authorities have the power to exercise an important funding and policy influence in the villages, yet they are physically remote as well as detached from the cultural realities on the ground. Their own priorities and values also need to be balanced against pressures from foreign parties with political or financial power, such as the EU and the World Bank.

By declaring as 'World Heritage Sites' several 'Saxon' villages, UNESCO also has a say in their operation, maintenance and development under the World Heritage Convention of 1972 (UNESCO, 1972).

Saxons have also established strong organisations in Germany particularly aimed at affecting the area they emigrated from. This is in part due to the failure by some to satisfactorily integrate into the German societies they emigrated to, despite their common ancestry (Michalon op. cit.). Their re-found loyalty to the villages they left behind has now led some of them to claim - following new Romanian legislation - their houses confiscated by the Romanian government, others to come back to live in their old villages and some others still to come back to their old homes regularly (ibid.). In addition, some of the few Saxons still living in the villages are acting on behalf of their community and heritage; one of these stated, during a semi-formal village tour, a desire for the villages to be, ideally, placed under a glass dome (Hughes, 2003) (fig. 16).

Foreign organisations with no direct relationship with the Saxon area have shown an interest in what they perceive as its threatened environment (fig. 17). Governmental bodies and NGOs from the UK, Norway, the USA and elsewhere have shown interest in the area as a place with unique characteristics and of wider international relevance and have been acting upon these interests from their very particular professional and cultural perspectives. These organisations have been remarkably active 'on the ground' in the 'Saxon' villages and often have influential sympathisers; as a result, they are important players, whose actions deserve considerable attention.

Emerging issues/likely sources of conflict

Following the Saxons' mass departure, the cultural infrastructure of the villages has been undermined, affecting the maintenance of public and private structures and networks. Populations have declined, the neglect of houses and some common areas (such as the Saxon dancing circle in Viscri) speak of this, together with aspects of village life that had kept the communities alive over generations.

The new Romanian and Roma inhabitants naturally approach the occupation of the houses from their own cultural angle, leading to many examples of Saxon houses adapted architecturally to reflect their aspirations - either seeming to look more Romanian or to show cosmopolitan exposure, through features such as Swiss chalet-style balconies or new extensions in concrete. These have a detrimental effect on the departed Saxons' built environment.

Undoubtedly, this reality has been affected by the great turmoil in recent years, due to a raft of factors. Romania's new political regime and subsequent unstable economic situation, have contributed to the Saxons' emigration in great numbers. Its sudden exposure to international values (through the media and international parties acting locally) and experiences (through newly opened travel opportunities), currently amplified by its joining the EU, account for considerable demographic changes, such as many national Romanians' working abroad, and their recent flux towards towns and cities, leaving behind in their turn the 'Saxon' villages and thus diminishing their chances of survival.

At such troubled times, as Mona Serageldin noted "[t]he greater the turmoil caused by transformation, the greater the need for anchors to culture as a

reaffirmation of identity in the face of globalizing and homogenizing influences” (Serageldin 2000, 51). This suggests that the typical (Romanian or Roma) inhabitant of ‘Saxon’ villages after the fall of the Iron Curtain, whilst embracing the country’s long desired openness towards the West, is also subjected suddenly to globalising forces and may in part resist them by reaffirming their own cultural identity. This can explain both types of recent transformations visible in Saxon houses owned by Romanians (as these tend to be in an economic position to change them) - some adopting a more ‘Romanian’ look and others adopting features that can be traced back to European resorts (the chalets).

As a consequence, the villages’ new local authorities and some of the inhabitants have become the target of campaigns for the preservation of the ‘Saxon’ village and its architecture, which seek to affect the way locals now interact with their own homes and constrain their efforts to appropriate them.

A culturally conflicting situation, this calls for questioning the fundamental reasons for conservation more generally.

According to Carlos Chanfon, the human necessity of memory has most recently taken the form of the protection of sources of historical knowledge (see Meraz Avila), making memory (particularly, collective memory) a key determinant in conservation theory (*ibid.*). However, memory has been shown to vary in time as well as with the conditions of memory of the involved social group (*ibid.*, p.8). Within the Transylvanian context, then: whose memory is informing conservation and development plans and indeed, whose memory should be informing it (of the principal players identified or perhaps, others)?

One independent report advising on principles of future plans was produced by Landscape Architecture firm Kim Wilkie Associates for HRH the Prince of Wales and the Mihai Eminescu Trust in 2001 (Wilkie 2001). Addressing ‘why it is important that the Saxon cultural elements of the villages should not be lost, even if the Saxon community remains a minority’, it advises that a main focus to achieve this is the ‘cultural education’ of the local population (*ibid.*, p.39).

Yet ‘educating’ the locals implies a one-way process, entailing, it can be argued, the linear ‘unidirectional imposition of one dominant culture upon another’, the very definition of acculturation in post-colonial theories (Hernandez 2005, p.xi). However, even in post-colonial contexts, the more recent transculturation theory has been developed to acknowledge the complex dynamic and two-way cultural interactions that happen in reality (*ibid.*) whilst denying the possibility of unilateral influences when two parties coexist. However, the (not only) physical remoteness of the Mihai Eminescu Trust’s decision making centre could explain the adoption of this approach.

The imposition of purist conservation methods can be made however, through financial means or legislation; yet this could lead to the locals’ dissatisfaction and resentment - as might be presumed in the light of Romanians’ aforementioned suspicion of foreign dominance; this might then contribute to their migration towards towns, a phenomenon already threatening the villages’ survival. Indeed, the Wilkie report itself recommends the

engagement of community-wide support and the retention of locals through job opportunities, in order to retain the life of villages (Wilkie op. cit, p.39). Such community support however seems unlikely to be achievable by a party seen wanting to change the community members' outlook (by trying to educate them).

If such an education programme were to be applied successfully, the locals could find themselves in an 'ambivalent' position as defined by Bhabha, a 'dialectical "between"... between unconscious and conscious motives', a position 'that produces undecidability between contraries and oppositions', 'between unconscious and conscious motives, between indigenous categories and conscious rationalizations' (Bhabha 1994, p.128). This seems to suggest, in this context, that imparting education would be likely to lead to locals' ambivalence between their own world outlook and way of living and the new values that might be acquired through rational justification.

Returning then to the question of what values should inform future conservation and development, useful advice is offered by Getty Foundation's reports. One of its studies outlines the typical key actors within conservation and regeneration programmes, and their different values. Starting from the viewpoint that the widest consideration of stakeholders' values within an area ensures best outcomes - a view that seems widely accepted today -, it identifies potentially conflicting viewpoints of professionals and non-professionals which need to be both elicited and integrated in action plans. Further, it points out the emergence of 'insiders' (parties necessarily part at the 'negotiations table' due to their economic or political influence) and 'outsiders' to the conservation or regeneration processes, noting that both these categories may include professionals and non-professionals (Mason 2002, pp.15-16).

'Including outsiders in conservation planning is fundamentally a political issue, a matter of power and authority' that can be addressed by 'acknowledging outsiders' rights to property or use of a site' (ibid., p.17). In the Transylvanian 'Saxon' villages case, the site largely consists of (or includes) the insiders' own homes, which highlights the moral imperative to include the locals into the area's conservation planning.

Conversely, professional values regarding heritage sites also need to be taken into consideration and these may vary drastically from those of the 'non-professionals'. 'Traditionally, values were articulated by experts' analysis as a work of art or record of the past' (ibid., p.8); however, Mason demonstrates that 'professionals need to be open to other non-professional views about heritage values and decisions and embrace alternative ways of understanding value, negotiating differences' (ibid.. p.18). This is due to heritage values being 'contingent, not objectively given', i.e. not emanating from the artifact itself but being 'produced out of the interaction of an artifact and its context' and 'can thus only be understood with reference to social, historic and even spatial contexts - through the lens of who is defining and articulating the value' (ibid., p.8).

Conclusions

A number of issues have clearly emerged from this discussion, that should be considered by parties involved in or approaching conservation and development plans in Transylvania's 'Saxon' villages.

Firstly, the population upon which the future village life depends, is subjected to significant and potentially opposing forces: cultural and economic globalisation - attracting them to the towns, to working abroad and the lifestyle associated with this; legislative instability – which led to their houses being under threat of being returned to emigrated Saxons; ethnic strengthening - to ensure their cultural survival; ethnic tensions, primarily between the Romanians and the Roma; and external pressures on the use of their own homes.

Secondly, these factors cannot be considered in isolation since they influence one another in ways not easily predictable. Several of these influencing factors are of a cultural nature and as such need to be considered in relation to relevant cultural theories, to help discern culturally subtle issues that may arise. This suggests that any external parties wishing to intervene in the area need to be aware of its complex cultural context and undertake thorough, detail cultural studies to understand this at a *local* level.

Finally, it has been argued that, in preference to unidirectional education programmes proposed by conservationists for the locals, cultural exchanges should be ideally taking place, enabling stakeholders' understanding of each other's cultural position. Existing methodologies, such those outlined in the Getty reports mentioned, developed to actively involve all relevant parties into the conservation and regeneration development process should also be made use of. This approach seems intrinsically more equitably and sustainable and able to integrate different parties' values into working plans, appropriate and sensitive to the local cultural situation, as outlined by detail local cultural studies.

BIBLIOGRAPHY

Books

- BAUMAN, Z., 2004. *Identity*. Cambridge: Polity Press.
- BHABHA, H., 1994. *The Location of Culture*. London: Routledge.
- GRAF, R., and GRIGORAS, M., 2003. The Emigration of the Ethnic Germans of Romania under Communist Rule. In: LEVAI, C., and VESE, V., 2003. *Tolerance and Intolerance in Historical Perspective*. Pisa: Plus - Universita di Pisa.
- HERNANDEZ, F., 2005. Introduction: Transculturation Architectures in Latin America. In: HERNANDEZ, F., MILLINGTON, M., and BORDEN, I., eds., *Transculturation. Cities, Spaces and Architectures in Latin America*. Amsterdam, New York: Editions Rodopi B.V., 2005, pp. ix-xxv).
- MASON, R., 2002. Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices. In: THE GETTY CONSERVATION INSTITUTE, ed., *Assessing the Values of Cultural Heritage*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2002, pp. 5-30.

- MITU, S., 2001. *National Identity of Romanians in Transylvania*. Budapest: Central European University Press.
- NAGLER, T., 1992. *Asezarea Sasilor in Transilvania*. Bucharest: Editura Kriterion.
- SERAGELDIN, M., 2000. *Preserving the Historic Urban Fabric in a Context of Fast-Paced Change*. In The Getty Conservation Institute ed., *Values and Heritage Conservation*. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- SCHULLERUS, A., 2003. *Scurt tratat de etnografie a sasilor din Transilvania*. Bucharest: Editura Meronia.
- WAGNER, E., 2000. *Istoria Sasilor Ardeleni*. Bucharest: Editura Meronia & Munich: Edition Wort und Welt.

Articles

- GUNDISCH, K., with Mathias, B., 1998. *The History of Transylvania and the Transylvania Saxons. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat*. 8. Georg Schuller, translator. Available at: <http://www.sibiweb.de/geschi/7b-history.htm>
- SALATTI, A., 2005. *Hatred and Nationalism in Romania: Explaining Anti-Roma Violence. Stanford's Student Journal of Russian, East European, and Eurasian Studies*. 1. Available at: <http://zhe.stanford.edu/spring05/roma2.pdf>

Conference Papers

- MERAZ AVILA, F. *Social Memory and Assimilation. The conflictive conjunction of theories of conservation and architecture*. In: DONINI, A., HERNANDEZ LLOSAS, M.I., and HALL, A. *La Dimensión Social del Patrimonio: Memoria/Identidad; Itinerarios/Rutas; Paisaje Cultural; Participación/Turismo; Educación*. Buenos Aires: Centro Internacional para la Conservación del Patrimonio. pp. 53-64.
- MICHALON, B., 2004. *Playing on Ethnicity to be Here and There. The three paradoxes of "ethnic migrations"*. In: EAPS WORKING GROUP ON INTERNATIONAL MIGRATION IN EUROPE, ed. *International Migrations in Europe: New Trends, New Methods of Analysis*, 25-27 Nov. Rome: Institute for Research on Population and social Policies, National Research Council. Available at: http://66.102.1.104/scholar?hl=en&lr=&q=cache:S4P9whCAMmAJ:www.irpp.snr.it/ricmob/web_conf/download/Michalon%2520paper.pdf+michalon+ethnicity

Internet sources

- CENTRUL DE DOCUMENTARE SI INFORMARE DESPRE MINORITATILE DIN EUROPA DE SUD-EST (CEDIMR-SE), 2001. *Romii din Romania*. Centrul de resurse pentru diversitate etnoculturala. Available at: http://www.edrc.ro/projects.jsp?project_id=14
- ET EUROPEAN ROMA RIGHTS CENTER, 2001. *Roma Rights in Romania*. European Roma Rights Center Country Reports Series. Available at: www.ceeol.com/asp/getdocument.aspx?logid=5&id=15B3A8F6-092C-4EA1-9EAF-CD2C86ACED20
- INTBAU, 2001-7. *Transylvanian Village Development Workshop*. INTBAU. Available at: <http://www.intbau.org/Transylvania.htm>
- KIM WILKIE ASSOCIATES, 2001. *The 'Saxon' villages of Transylvania, Romania* [online]. Richmond upon Thames: Kim Wilkie Associates. Available at: <http://www.kimwilkie.com/>

- MIHAI EMINESCU TRUST, 2002. *About the Area*. Mihai Eminescu Trust. Available at: http://www.mihaieminescutrust.org/content/nd_standard.asp?n=117
- PRO PATRIMONIO FOUNDATION. *The Restoration of House No 18 in Viscri (German Weisskirch), A 'Saxon' village in Southern Transylvania* [online]. Pro Patrimonio Foundation. Available at: <http://www.propatrimonio.org/ro-en/projects/viscri.htm>
- UNESCO. *Villages with Fortified Churches in Transylvania*. UNESCO. Available at: <http://whc.unesco.org/en/list/596>
- UNESCO, 1972. *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*. UNESCO. Available at: <http://whc.unesco.org/en/conventiontext/>

Newspaper articles

- BELL, G., 2007. Lost in Transylvania. *Guardian Unlimited* [online], 12 May. Guardian News and Media Limited. Available at: <http://www.guardian.co.uk/travel/2007/may/12/saturday.romania>
- TIMONEA, D. and HATEGAN, O., 2007. Scandal pe casele sasilor. *Romania libera* [online], 7 May. Societatea "R" S.A. Available at: <http://www.romanialibera.ro/a94317/scandal-pe-casele-sasilor.html>

Primary sources interviews

- Fernolend, C., 2003. Presentation and Viscri village tour to INTBAU workshop participants [unpublished]. Viscri, Romania.
- Hughes, A., 2003. Interview with Laslea villagers [unpublished]. Transylvanian Village Development Workshop, Laslea, Romania.

Abstract

The heritage of Romania's 'Saxon' villages has come to international attention in recent years. The distinctive physical environment of these villages, shaped over hundreds of years by the Saxon population's enduring traditions and patterns of living, is changing following their mass exodus in the post-1989 period. Subsequently, the villages have become predominantly inhabited by ethnic Romanians or Roma, with different attitudes, values and ways of living from the Saxons they replaced. A number of overseas charitable bodies have been attempting to preserve and revive the villages through various initiatives.

This paper highlights the villages' complex and sensitive political context and suggests links between the challenges facing those whose agenda is to protect the Saxon cultural legacy, those who live in the villages and the physical environment. The discussion refers to relevant cultural and conservation theories in questioning the relative culture, values, attitudes and identities competing in the villages.

These insights are brought together into conclusions relevant to future approaches and policies for the villages' development.

Viziuni utopice asupra satelor săsești din România: Impactul reabilitării și restaurării asupra caselor tradiționale

Tom Hughes

School of Architecture, Design and the Built Environment
Nottingham Trent University

Introducere

Colonizate¹ în secolele al XII-lea și al XIII-lea, satele săsești din Transilvania, au fost substanțial conservate până la sfârșitul erei comuniste române. Aceste sate au fost formate de un anumit grup etnic de origine flamandă și germană, ale căror obiceiuri rigide de trai s-au concretizat în tipologii de așezare și forme arhitecturale.

Așezările erau de obicei organizate de-a lungul unei "străzi săsești" principale, deseori urmărind pâraul satului, cu parcele individuale înguste de-o parte și de alta a străzii. Casele erau detașate și separate de curți private, aliniate astfel încât frontoanele și porțile curților formau o muchie bine definită a străzii. În ciuda îngrijorării că satele au fost distruse sub regimul Ceaușescu, s-a descoperit ca fiind într-o stare foarte bună de conservare după căderea comunismului în 1989. Acest lucru a determinat includerea a șapte dintre aceste sate (pe de-o parte datorită prezenței bisericilor fortificate) pe lista patrimoniului mondial UNESCO.

Conservarea țesutului rural a depins în mare măsură de dedicația și sânguința populației săsești, iar întreținerea caselor s-a redus drastic în urma emigrării în masă, mai ales a celei din 1990, provocate de oferta de repatriere venită din partea Germaniei. Această neglijare a dus la nevoia unui proiect major de reabilitare, iar introducerea facilităților pe care mulți le-ar considera bazice cum ar fi electricitatea, gazul și apa curentă, atât în timpul comunismului cât și în zilele noastre, a dus la un volum semnificativ de intervenții neadecvate.

Amenințarea pierderii patrimoniului a atras atenția mai multor ONG-uri străine, în mod special a Trust-ului Mihai Eminescu (MET), care a depus efort pentru a repara clădirile prin metode tradiționale, folosind experți străini acolo unde cunoștințele și meșteșugurile locale au dispărut, dar cu obiectivul de a instrui localnicii în ideea perpetuării tehnicilor. Mare parte din execuție este

¹ Lucrare initial publicata in limba engleza in "Displacement utopia in Transylvania's Saxon villages". Traditional dwellings and settlements working paper series 227 (2010). University of Berkeley, California: International Association for the Study of Traditional Environments

realizată de către indivizi și grupuri private (și ocazional de autorități locale), folosind predominant metode și materiale moderne.

Cercetările autorului au identificat două grupuri principale cu atitudini (și puneri în practică) diferite față de dezvoltarea locuințelor – clasificate aici ca cel al "modernizatorilor" și "conservaționiștilor".

"Modernizatori" se referă aici la partea substanțială a locuitorilor satului și a consilierilor intervievați, care consimt la ideea că satele, având dezvoltarea restricționată de comunism, trebuie să prindă din urmă restul Europei, astfel încât, în câțiva ani, să poată oferi oportunități culturale și economice similare. Termenul de "Modernizatori" conține oameni din diferite grupuri culturale, incluzând români, rromi și sași reîntorși în țară.

Termenul de "conservaționiști" este folosit aici ca descriere a unui grup neînchegat de indivizi și organizații care sunt interesați de conservarea unor puncte cheie din manifestările culturale săsești, și în mod special a țesutului construit. Exploatarea economică a acestui element de patrimoniu este văzută ca un aspect esențial al viitorului acestor sate. Gruparea "Conservaționiștilor" atinge un spectru larg - organizatori străini, partizani locali și participanți economici locali.

Grupările de "Modernizatori" și "conservaționiști", ținând cont de subiectul acestui studiu, nu sunt în nici un caz atotcuprinzătoare. Interviuurile realizate sugerează că aceste două grupuri sunt formate de majoritatea celor implicați în structurile de putere, dar cum apartenența la un grup sau celălalt sugerează un interes și resurse în construcții, o mare parte din localnici au șanse să fie excluși. Această situație este problematică pentru viitorul satelor, și, de asemenea, pentru realizarea viziunii oricărui grup.

Intervențiile la nivelul clădirilor satului pot fi descrise atât ca "reabilitare", cât și "adaptare", care dealtfel, se pot întâmpla în același timp. Termenul de "adaptare" se referă la procesul de îmbunătățire a performanței prin adăugarea unei tehnologii noi, însă după modelul original. De obicei, tehnologia adăugată a fost dezvoltată la un timp după creerea originalului, iar în cazul clădirilor există deseori o latură de sustenabilitate a mediului în adaptarea proiectelor. Aici, termenul este folosit pentru a descrie adăugarea unor tehnologii la casele săsești care nu sunt întotdeauna la dispoziția populației locale, cum ar fi termoizolație, ferestre dublu-strat și obloane. "Reabilitarea" clădirilor implică procesul de reconstrucție sau recondiționare pentru a le adapta atunci când au devenit imposibil de locuit. Acest proces nu implică în mod necesar extinderea caselor (de exemplu prin adaptare) dincolo de consolidarea structurii și îmbunătățirea condiției de trai.

Procesele de reabilitare și adaptare sunt deseori subiectul unui conflict între conservaționiști și modernizatorii satelor. Datorită apariției în zonă a tot mai multor conservaționiști externi, a problemelor reale de echitate socială și a deprinderii populației locale, s-a descoperit un potențial conflict. Ce este probabil surprinzător, este faptul că acest conflict tinde să iasă la suprafață de regulă în relație cu ceea ce pare să fie divergențe relativ triviale între reabilitarea și

adaptarea clădirilor, cum ar fi folosirea "termopanului" (dica a tâmplăriei de PVC a ferestrelor dublu-strat) și a tencuielilor de ciment.

Obiectivul acestei lucrări este de a aplană acest conflict între abordările diferite ale construcțiilor în contextul diferenței paradigmelor și viziunii viitorului satelor săsești a celor două grupări. Atât modernizatorii cât și conservaționștii urmăresc dezvoltarea sustenabilă a regiunii, dar la un nivel macro exprimă paradigme contrastante ale realizării acestei dezvoltări. Paradigma moderniştilor fiind bazată pe o piață liberă neoliberalistă, iar cea a conservaționiştilor pe o formă de "turism alternativ". Cât timp cele două părți nu exprimă coerent aceste paradigme, grupurile tind să se ferească de a dezbate modul real în care satele ar putea să "fie" în viitor. Totuși aceste viziuni sunt deduse din practică și parțial dezvăluite în interviuri.

Această lucrare pornește de la ipoteza că deciziile legate de clădiri la scară mică, deseori justificate de argumente bazate pe rațiune tehnologică, pot fi înțelese mai bine examinând prima dată modul în care paradigmele dezvoltării pot fi transpuse în viziuni de viitor ținând cont de contextul satului. Mai departe examinează caracterul utopic al acestor concepte înainte de a se întoarce la efectul pe care acest caracter îl are asupra deciziilor finale. Obiectivul este să studieze în ce măsură deciziile "practice", aparent făcute pe baza rațiunii tehnologice, pot fi influențate de viziuni construite, imaginate și utopice ale viitorului.

Analiza în această lucrare este bazată pe studiul efectuat într-o vizită de trei săptămâni în comuna Laslea, județul Sibiu, în luna august 2009. Rezultatele relevante acestei lucrări aparțin în mare parte însuși satului Laslea, deși câteva descoperiri relevante aparțin satelor Florești și Malacrav ale comunei menționate.

Interviuri formale și informale, structurate și nestructurate, individuale sau în grup, scurte sau extensive au fost realizate în toate cele trei sate cu ajutorul anumitor membri ai unui ONG activ în zonă. S-a realizat o triangulație în încercarea de a evalua părerile legate de întreținerea, promovarea și conservarea caselor folosind un studiu fotografic longitudinal care dezvăluia adevărata înfățișare a practicii. O mărturie fotografică a satului Laslea realizată în 2003 a fost folosită pentru a identifica schimbările țesutului datorate intervențiilor din ultimii șase ani, dar și pentru a dirija interviuarea către proprietarii care au demonstrat practici diferite. Ancheta poate fi văzută online.

Metoda de cercetare este descrisă pe larg în lucrarea precedentă a acelorlași autori, unde pot fi găsite sursele care descriu contextul satului și alte expuneri din această lucrare.

Paradigmele dezvoltării și viziunile utopice construite aici sunt bazate pe descoperirile din interviuri și recenzia textelor scrise de diferite persoane implicate în reabilitarea satelor. Justificarea grupărilor exagerate conservaționiste/modernizatoare a ieșit la iveală datorită acestui studiu, dar viziunile utopice rămân explicații documentate de către autor, strânse din ce a fost parțial exprimat sau fragmentar revelat sau dedus din practică. Se plănuiește

o analiză a cărei țintă este descoperirea atitudinilor și valorilor, dar între timp aceste viziuni proiectate servesc ca efect datorat lipsei momentane a unui angajament deschis către dezbateri a formei viitoare a satelor săsești.

Viziuni și utopii

Paradigma dezvoltării modernizatorilor este exprimată prin noțiuni de libertate personală, în mod special a capacității de a lua decizii legate de modul de a cheltui banii privați pe proprietate privată, fără control normativ. Într-un context post-socialist, dezgustul față de controlul statului și proprietatea publică este într-o așa măsură, încât limita dintre adevărul "privat" poate fi extinsă până în punctul în care un primar puternic, de exemplu, ar fi cel care ar lua decizii înțelepte legate de exploatarea rentabilă a bunurilor comune. Dezvoltarea unei localități este, deci, puternic legată de capacitatea de a recompensa, a atrage și a păstra antreprenori, și de relația dintre localnici, bazată în mare măsură pe cine și ce poate să facă pentru a facilita progresul.

Acest tip de gândire neoliberalist ar putea părea pompos la nivel de sat, dar este susținut de dorința sătenilor de a afla despre și a imita strategiile de succes ale altora legate de câștigarea unui anumit avantaj sau privilegiu. Povești despre sate care au reușit să atragă o investiție străină; această realizare, se crede că va aduce beneficii semnificative satului ca ansamblu. Acest tip de gândire este de asemenea încurajat de investitori locali sau străini care au căutat să profite de dorința de a produce câștiguri imediate din resursele neatinse (sau "risipite") ale zonei - de exemplu exploatarea forestieră a unei zone vaste de păduri mature sau propunând proiecte majore de turism cum ar fi acum defunctul parc tematic Dracula.

În această paradigmă de dezvoltare, aceia care își permit vor face schimbări vizibile și ambițioase, încurajând pe alții să lucreze din greu pentru a dobândi rezultate similare. Investiții economice vor fi atrase prin acest dinamism, și acestea vor aduce cu ele activități diverse și servicii îmbunătățite, încurajând oamenii să se întoarcă și să locuiască în sate. Pentru ca acest scenariu să funcționeze, sătenii trebuie să nu fie constrânși de restricții legate de dezvoltarea proprietăților lor, cu alte cuvinte încurajând succesul să se manifeste într-un mod mai clar vecinilor, vizitatorilor și potențialilor investitori.

Se deduce din interviuri că abordarea neoliberalistă a modernizatorilor nu exclude ideea că satele își vor păstra caracterul și ierarhia, că dezvoltarea va civiliza și păstra aspectele avantajoase, prețuite în momentul de față, cum ar fi frumusețea decorului și aerul curat. Viziunea de viitor a modernizatorilor pare să fie bazată pe satele întâlnite și cunoscute în vestul Europei, mai degrabă decât pe așezările unde dezvoltarea bazată pe agresivitatea pieței libere a dus la o metamorfoză completă.

Această versiune implică un proces de dezvoltare rapid, foarte vizibil dar în același timp controlat, ducând la experiența de civilizare a vieții ordonate și controlate a satelor vest-europene, clădirile fiind îndeajuns de asemănătoare pentru a crea un caracter unitar al zonei, și în același timp îndeajuns de diferite

pentru a-și dovedi individualitatea. Aceasta a izvorât din observațiile noastre de practică: acele case care au fost complet demolate și reconstruite aveau totuși tendința de a respecta scara și volumetria predominantă în vecini.

Am găsit exemple de reconstrucție și reabilitare extensivă unde, în ciuda unei atitudini generale de "laissez-faire" (las' să fie) față de controlarea dezvoltării, limita de scară și volumetrie a fost impusă. Cu atât mai mult, intervievații care inițial susțineau planul modernizator exprimau respect considerabil față de patrimoniul săsesc. Ștacheta va fi ridicată atunci când, câteva exemple de clădiri săsești vor fi conservate ca un memento al trecutului satului, și din nou, aceasta se leagă de urmărirea exemplului vest-european. Impunerea unei conservări a întregului sat a fost refuzată vehement atât ca inhibare a dezvoltării și alegerii individuale, în ciuda faptului că posibila conservare a câtorva monumente părea să se potrivească atât cu modernizarea cât și cu păstrarea caracterului satului.

Dacă această viziune este recunoscută, va fi cu atât mai puțin surprinzător când spiritele se vor încinge în urma încercărilor de impunere a conservării caselor, dar în mod special de a limita alegerea materialelor și componentelor folosite pentru reabilitare și adaptare. Imperativă este demonstrarea schimbării și progresului creat de paradigma dezvoltării modernizatoare, atunci când în combinație cu o viziune care păstrează scara și volumetria generală a caselor, va face din folosirea vizibilă a metodelor moderne o strategie importantă a acestui grup. În afară de încingerea spiritelor, legat de alegerea individuală nu există altă metodă de a face cunoscută investiția în curs.

Natura utopică a conceptului acestor modernizatori este sugerată prin unele dintre dihotomiile sale inerente: de exemplu, dezvoltarea este în același timp necontrolată și civilizatoare, iar progresul rapid creează cantitatea exactă de schimbare benefică. Paradigma evoluției este prompt respinsă de către conservaționiști ca fiind naivă și probabilă să repete greșelile trecutului. Totuși, recunoașterea statutului utopic al viziunii modernizatorilor poate explica atât sprijinul larg de care se bucură, cât și permiterea implicării unor strategii comune de dezvoltare a procedeele practice.

Există un număr de fațete ale viziunii care sunt expresive pentru un loc idealizat, o eu-topie. Este foarte clară înlocuirea satului actual de către un model Vest-European idealizat. Aceasta merge dincolo de modernizarea clădirilor și a spațiului public, incluzând civilizarea spațiului social și cultural al satelor, și stabilitate în ceea ce privește sustenabilitatea economică și socială.

Viziunea indică paradoxul utopiei: satul este proiectat ca un loc ideal, dar în încercarea de a realiza acest lucru, trebuie să devină, de asemenea, o eu-topie sau non-loc. Conceptul implică un proiect de igienizare care neagă viața tradițională a satului – pe străzi, căruțele, animalele, și chiar pomii fructiferi sunt înlocuiți de către mașini (procedeu care este deja în curs de desfășurare). Legătura intrinsecă dintre pământ și producția alimentară, care este esențială în modelarea formei așezărilor existente și a peisajului, este ștearsă, probabil în favoarea agriculturii la scară largă situată în afara satelor. Utilizarea străzii ca spațiu comun, întreținut de către toți și folosit pentru manevrarea animalelor și

interacțiune socială, este marginalizată în favoarea proprietății private și mutarea responsabilității către municipalitate pentru igienizare și înfrumusețare – măturarea străzilor, întreținerea paturilor de flori.

Efectul este fundamental în ceea ce privește reabilitarea caselor. Nu mai este loc pentru stabilizarea daunelor structurale atunci când apar, din moment ce rezultatul final ar fi o reparație invizibilă. Mai degrabă, resursele ar fi mai bine utilizate pentru o reconstrucție completă la standard modern. În cazul în care un proiect de reconstrucție ar fi întreprins, casa substituentă, fiind în același timp "civilizată" în scara și forma sa generală, ar trebui să fie recognoscibilă ca non-tradițională. În plus, reabilitarea caselor prin adoptarea procedeele de utilizare durabilă a energiei ar juca rolul de indicatori tehnologici ai schimbării, încurajând folosirea componentelor fabricate, desăvârșite, din import, în detrimentul soluțiilor tradiționale produse local. Rezultatul net ar fi înlocuirea a ceea ce este specific și tradițional în casele săsești cu soluții tot mai generice, caracteristice non-locului.

Durabilitatea mediului nu este o caracteristică importantă a conceptului modernizatorilor: deși a fost identificat, prin interviu, un nivel ridicat de apreciere a frumuseții zonei, s-a simțit prea puțină înțelegere despre natura fragilă și perisabilă a acestui bun de preț. Durabilitatea mediului este, probabil, aspectul de "placemaking" care necesită cea mai mare atenție pentru calitățile fizice ale unui sit specific – pentru ca locul să își poată susține calitățile de mediu unice, trebuie înțelese forma terenului, orientarea, geologia și ecosistemul care stau la baza lui. Lipsa atenției față de acestea din cadrul viitoarei viziuni a modernizatorilor presupune înlocuirea mediului actual al satelor cu un fel de non-loc ca produs al consumerismului, disponibil pentru exploatare în cadrul evoluției conceptului.

Locuitorii sași reveniți, deși aparent eliberați de legăturile cu tradiția, adeseori susțin viziunea modernizatorilor. Ar putea fi argumentat că tradiția săsească a fost să caute idei despre dezvoltare și schimbare în afara împrejurimilor imediate, și în special în Germania. În ciuda depărtării geografice, până în anii 1930 casele au reflectat în fațade schimbările stilistice legate de evoluțiile arhitecturale din restul Europei, încorporarea acestora în timpul lucrărilor de construcție sugerând, probabil, pretențiile "neprovinciale" ale proprietarilor. Se pare că această afiliere stilistică și individualitate de exprimare a încremenit când bogăția și influența sașilor a început să decline. Un muncitor conservator a declarat că prezervarea caselor ar fi fost mult mai dificilă dacă populația săsească ar fi rămas.

Conceptul modernizatorilor, deși preia elementele tradiției de a privi în afara granițelor și de individualitate în exprimarea identității, în mare parte neagă aspectele locale și specifice care au dat dinamism acestui proces. Ar părea că se dorește ca satele să preia modelele celor Vest-Europene, iar apoi, similar acestora, să devină statice.

Paradigma de dezvoltare a conservaționiștilor are ca scop imediat creerea unei staze în mediul construit, dar, cu toate acestea, sugerează schimbări

economice și sociale radicale. Procesul implică preservarea aspectelor vizuale ale așezărilor tradiționale și ale modelelor de agricultură, și restaurarea lor în cazurile în care s-au deteriorat sau au fost desconsiderate de intervenții moderne. Acesta nu este o simplă acțiune de păstrare a fondului existent, este un proiect de restaurare multistrat devenit complex datorită unor factori ca tipologiile de ocupare și dreptul de proprietate precum și necesitatea de a elimina doveziile trecutului recent.

Paradigma, în timp ce în mod evident este condusă de dorința de a prezerva și restaura, este strâns legată de preocupări pentru durabilitatea economică a proiectului. Conștienți de faptul că satele trebuie să producă un venit suficient pentru a se întreține și, de asemenea, pentru a putea plăti întreținerea bunurilor de patrimoniu, paradigma de dezvoltare a conservaționiștilor include turismul ca element cheie pentru viitorul satelor. Turismul la scară largă și conservarea patrimoniului nu ar fi compatibile, mai ales luând în considerare punctul de vedere al conservaționiștilor care tind să vadă lipsa facilităților de transport moderne (drumuri netede, benzinării) și izolarea ca fiind o parte fundamentală din unicitatea satului și a ofertei turistice. Mai degrabă, paradigma acestora stabilește un curs spre o strategie de turism situată undeva între modelele de turism de patrimoniu cultural și ecoturism, ce se potrivește aproape în întregime cu definiția lui John Brohman de “turism alternativ”:

„În primul rând, turismul alternativ este gândit să fie alcătuit din proiecte la scară mică, dispersate și cu densitate scăzută. Adesea, aceste proiecte sunt situate în cadrul satelor sau comunităților și sunt organizate de către localnici...” „În al doilea rând, turismul alternativ favorizează tipologia proprietății locale, adesea deținute de familii și întreprinderile relativ mici, în detrimentul capitalului străin și a transnaționalelor străine...” „În al treilea rând, turismul alternativ încurajează implicarea comunității în planificarea locală/regională în ceea ce privește turismul și dezvoltările conexe...” „În al patrulea rând, turismul alternativ subliniază durabilitatea, atât din punctul de vedere al mediului cât și în sens cultural...” „În ultimul rând, turismul alternativ nu ar trebui să denigreze sau să provoace daune culturii ce-l gazduiește...”⁸

Conservaționiștii, prin intermediul TME, protagoniștii lor principali, au început procesul de dezvoltare prin restaurarea unui mare număr de fațade ale caselor. Deși acest lucru a creat un impact inițial ridicat, a fost criticat ca fiind ineficient, deoarece lucrări de reabilitare de mai mare prioritate adesea nu au fost abordate. Ulterior, un proces de reabilitare mai aprofundată a fost pus în mișcare, de exemplu prin “proiectul întregului sat” dezvoltat de TME, care își propune să „Păstreze ‘țesătura’ satelor, să remedieze pierderea de fonduri și să reînvie sentimentul de comunitate.”⁹

În acest caz, paradigma de dezvoltare a conservaționiștilor este destul de clar exprimată, dar viziunea asupra modului în care satele vor fi de fapt în viitor este mai dificil elaborată. Imboldul inițial pentru a implica TME-ul (anterior o organizație care a sprijinit disidenții intelectuali în România) în preservarea satului săsesc a pornit dintr-un pamflet scris de William Blacker, un englez care

a petrecut cîțiva ani în România imediat după revoluție¹⁰. O carte bazată pe experiența lui Blacker din această perioadă¹¹ arată puternicul atașament al autorului față de modul tradițional de viață al mediului rural și groaza acestuia la efectele corozive ale modernității. Opinii similare au fost exprimate de către Jessica Douglas-Hume, președintele TME, și Alțea Sa Regală Prințul Charles, protector TME¹².

Asociată dovezilor proiectelor desfășurate de TME, viziunea care poate fi clădită este a unei Arcadii rurale, cu populația locală îndeplinindu-și fie rolul tradițional de a lucra pămîntul sau de meșteșugari, ori deservirea unei piețe de ‘turism alternativ’ ecologic, bazat pe valoarea bunurilor de patrimoniu. Avînd în vedere dispariția aproape totală a populației sășești, acest concept necesită reinstruirea și reeducarea populației noi rămase, pentru a reuși astfel să preia rolul corespunzător. Ecoturismii vor vizita satele pentru a absorbi atmosfera istorică și a se delecta în activități ecologice cum ar fi plimbarea prin împrejurimi. Fiind cazați în case de oaspeți întreținute de săteni, turiștii pot vizita fermele organice care vor forma o a doua componentă a locurilor de muncă, unde localnicii vor lucra pămîntul folosind metode tradiționale și vor produce alimente organice de calitate superioară pentru traiul propriu, surplusul fiind dedicat exportului.

Conceptul conservacionist vede în același timp satele ca devenind ”civilizate”; opus punctului de vedere al modernizatorilor, acest scop este realizat printr-o formă de imperialism cultural. Aducînd în prim plan bunurile de patrimoniu demonstrează rafinament cultural, întărit și de nivelul lor de preservare, satisfactor atît pentru experții străini cît și în fața hotărîrilor organizațiilor naționale și internaționale de protecție a patrimoniului. Trebuie, de asemenea, mulțumiți turiștii străini în căutare de o experiență autentică proporțională cu comercializarea unei Arcadii medievale. Din acest punct de vedere, nu poate fi supraevaluat nici efectul pitoresc al imaginii țăranilor și meșteșugarilor folosind în munca lor unelte și metode preindustriale.

În acest concept, sustenabilitatea socială ar fi obținută prin crearea unor roluri bine definite pentru săteni, folosindu-se planuri de instruire în specializări potrivite și în domeniul de prestare servicii. Durabilitatea mediului este obținută prin utilizarea unor strategii de dezvoltare considerate ca fiind ”practici bune”, după alte exemple europene. Cînd vine vorba despre reabilitarea locuințelor folosindu-se tehnologii de economisire a energiei, acest lucru se realizează ascuns, astfel încît să fie păstrat aspectul istoric autentic, chiar dacă apar costuri suplimentare.

Conceptul conservacionist este idealizat, încercînd să creeze, teoretic, imposibilul, prin definirea unui loc cu poziția viitoare într-un peisaj cultural specific unei populații practic deja absente. Conservarea satelor sășești ca un fragment autentic dintr-un trecut European comun (o Arcadia care nu a existat vreodată) este o idee la fel de fantezistă.

Viziunea creează un loc idealizat și, în același timp, un non-loc. Dorința de a cartografia zona, de a-i identifica limitele geografice, poate fi cauzată de necesitatea de a aduce investiții într-o arie delimitată, unde conservarea poate

avea loc și succesul poate fi măsurat, dar simultan, acea zonă își pierde legătura cu împrejurimile fizice și trecutul său ca spațiu cultural definit*. Acest curs de acțiune oferă organizațiilor internaționale dreptul de a interveni în numele poporului lumii, a cărui patrimoniu a devenit, și astfel înlătură orice urmă de privilegiu tradițional al acestei regiuni de a se auto-defini.

La nivelul casei, conservarea tipologiei, cu protecția sa față de manifestarea modului de viață tradițional al sașilor, ar părea să sprijine tradiția săsească, dar, în același timp, neagă această tradiție într-o serie de modalități importante; “Tradiția vie” de schimbare și îmbunătățire în materiale și metode este pierdută, atașamentul dintre casă și proprietar (sau cel care o are în întreținere, ocupant) este rupt; iar exprimarea identității ocupantului prin intermediul numelui sau a stilului arhitectural de pe fațadă nu este permis. Conceptul respinge metode hibride dezvoltate de unii muncitori locali (cum ar fi adăugarea unei mici cantități de ciment în mortarul de var); și există sentimentul că meșteșugurile care se pretind a fi “muri”, au evoluat de fapt în moduri neaprobate. Elogiile merg spre experții străini care sfătuiesc înspre păstrarea autenticității, și care, în ciuda vastelor cunoștințe, de cele mai multe ori nu au experiența prealabilă a climatului și condițiilor (cu atât mai puțin a culturii) locale.

Cea mai evidentă negare a identității locale este exprimată prin dorința conservaționiștilor de a șterge orice urmă a sistematizării din perioada comunistă. Prin natura sa, această sistematizare a secționat tipologiile și structurile tradiționale în cel mai eficient sau standardizat mod posibil. Stilpi telegrafici din beton și cutii de gaz galben aprins sunt caracteristici ale străzilor satelor, fiind mărturia unei etape importante din istoria regiunii. Dar chiar dacă proiectele de modernizare sunt memento-uri neplăcute și emphasizează o parte întunecată din istorie, mai puțin plăcută turiștilor, conservaționiștii doresc să șteargă aceste servicii, odată cu toate instalațiile de reabilitare.

Ca o consecință a conceptului conservaționiștilor, prin atașamentul său ferm de ideea turismului ca viitor al regiunii, roluri tradiționale în comunitate sunt înlocuite cu cele din infrastructura turistică. S-a format o nouă elită alcătuită din reprezentanții și angajații ONG-urilor, rămânând puțin loc pentru cei care nu doresc să servească turiștii sau să tricoteze ciorapi pe care să li-i vînda. De asemenea, toate destinațiile turistice se confruntă cu o dihotomie – cum să încurajezi activitatea turistică, limitându-i în același timp impactul asupra valorilor turistice; dacă o să se bucure de succes, proiectul generării de venituri turistice va nega natura izolată a satelor pe care turiștii o găsesc atât de atractivă.

Impactul asupra reabilitării și consolidării este clar – competiția de a atrage vizitatori într-o casă de oaspeți, de exemplu, va face dificil controlul publicității, iar tacticile de a face evidente facilitățile unei anumite case de oaspeți, cum ar fi o piscină, o terasă cu loc de luat masă sau aer condiționat în cameră, nu vor fi compatibile cu menținerea unei fațade și curți tradiționale, închise. Mai pe larg,

* Situl web al MET folosește o hartă pe care sunt identificate comunele Malancrav și Viscri, deși acestea nu există în realitate. Harta arată de fapt comunele Laslea respectiv Bunești, dar MET a ales să le identifice folosind numele satelor în care este mai activă¹³.

necesitatea de păstrare a modelului înseamnă că manifestarea săsească formează spațiul/locul satelor în care se desfășoară Utopia – cladirilor și țesăturii spațiale le sunt date o valoare ce depășește viața pe care o conțin. O astfel de reabilitare și consolidare care este destinată pentru a se potrivi mai bine activităților culturale și sociale ale noilor locuitori este fie interzisă, fie prea scumpă deoarece trebuie să fie pusă în aplicare într-un mod specializat.

Practica: reabilitarea și consolidarea caselor

Necesitatea larg răspândită de intervenții majore în case – o problemă tehnică care necesită o soluție – a fost abordată folosindu-se, în special, două moduri diferite. Diferențele dintre cele două moduri de abordare pot fi clar identificate prin observarea a trei indicatori – înlocuirea ferestrelor, retencuirea și reconfigurarea fațadei de la stradă (Fig 2).

Conservaționiștii și modernizatorii pretind avantaje tehnice similare pentru a-și argumenta abordările. Ambele grupuri pretind să îmbunătățească performanțele caselor în termeni de durabilitate, mediu interior, consum de energie și sustenabilitate. În mod ironic, ambele tabere se văd unii pe ceilalți ca folosind un sistem învechit, judecându-se pe baza acelorleași criterii. Implicarea în găsirea unui răspuns științific drept rezolvare a întrebării care abordare este “mai bună”, ar însemna să pierzi din vedere ideea de bază – adoptarea unei anumite metode de construcție este foarte probabil determinată de afilierea celui care ia decizia la o anumită paradigmă de dezvoltare și viziune utopică.

Toate beneficiile tehnice pretinse sunt îndreptate spre creerea unui viitor durabil-ecologic, economic și social, însă, după cum am văzut, natura iluzorie a contractelor variază foarte mult. Pentru modernizatori, materialele și practicile din trecut s-au dovedit inadecvate din punct de vedere tehnic, social indezirabile și nesustenabile din punct de vedere al vulnerabilității caselor la condițiile meteorologice și în ceea ce privește eforturile implicate în întreținerea acestora. Metode care s-au dovedit populare în Europa de Vest (ferestre PVC, sisteme de izolație pe bază de tencuială), sunt acceptate ca soluții curente la problemele tehnice tradiționale. Această alegere este facilitată de existența unor factori practici cum ar fi disponibilitatea și costul atât al produselor dar și al forței de muncă, având la bază noțiuni tehnice de la producători, care pun la dispoziție prin firme de construcții aceste informații ca material de marketing.

Dovezile arată că sătenii care investesc în lucrări de întreținere sau îmbunătățire tind foarte puternic înspre a folosi materiale și metode moderne care însă scad "valoarea de patrimoniu" a caselor. Întoarcerea în țară a sașilor și românilor plecați în străinătate pentru a-și asigura un venit, a dus la acumularea unei bunăstări financiare care să le permită să își reabiliteze casele sătești, folosind metodele de construcție și influențele stilistice din Vest cu care s-au familiarizat. Pentru mulți dintre ei, procesul de schimbare este important datorită alinierii satelor în conformitate cu standardele Europei de Vest.

Această practică modernă se manifestă cel mai clar în utilizarea ferestrelor PVC și obloanelor -acest lucru fiind de cele mai multe ori efectuat chiar și

atunci când lucrări de reabilitare vizibile dinspre exterior presupun prioritate (Fig. 3). Modificarea pare însă să ofere un beneficiu dublu și anume de a îmbunătăți atât interiorul cât și prezența la exterior a unei schimbări.

Reparațiile la tencuieli tind să elimine detaliile fațadelor dinspre stradă datorită preferinței pentru utilizarea cimentului mai degrabă decât a tencuielii de var tradițională. Ocazional, sunt folosite sisteme de izolare pe bază de plăci din polistiren. Într-o oarecare măsură aceste metode reflectă înstrăinarea de practicile tradiționale și resursele locale (de exemplu, var) pretinzând avantaje tehnice, cum ar fi posibilitatea de realizare, ușurința de aplicare în condiții meteorologice nefavorabile, precum și durabilitate crescută. Însă folosirea de tencuială de ciment este, de asemenea, o alegere deliberată de a crea o nouă estetică, mai modernă și austeră: zidul tencuit pare să fie complet reconstruit, chiar și atunci când la o observare mai atentă, configurația ferestrei nu s-a schimbat iar structura de bază este cea originală (fig 4).

Reabilitarea majoră a caselor sătești implică de cele mai multe ori aducerea în spațiu locuit a acoperișului. Folosit în trecut ca parte esențială a procesului agricol (utilizat pentru uscarea produselor alimentare și depozitarea) acoperișul a avut în mod tradițional orificii de ventilație în peretele frontonului, respectiv frontispiciu, sau în cazul unui acoperiș în patru ape ventilarea avea loc la nivelul streșinii. Acesta din urmă a fost probabil un element estetic prezent în special la fațada dinspre stradă neavând un scop practic ci doar de a adăuga complexitate construcției acoperișului. Acum, acoperișurile caselor a căror înălțime permite accesul la nivelul respectiv sunt adesea transformate în spații de locuit. Acest lucru presupune îndepărtarea pantelor laterale și înlocuirea acestora cu pereți verticali la care ulterior pot fi adăugate balcoane.

Argumente practice sunt utilizate pentru a justifica aceste modificări, balconul facilitează aducerea luminii la interiorul spațiului acomodat de acoperiș, funcție pe care golurile realizate din motive de ventilație nu o pot îndeplini. S-a susținut de asemenea că acoperișurile în patru ape favorizează prelingerea apei pe fațade, ceea ce duce la degradare, astfel încât frontonul, respectiv frontispiciul reprezintă o îmbunătățire tehnică.

Cu toate acestea, rezultatul remodelării frontonului denotă în fapt apariția unei noi estetici, adesea legată de 'cabana de tip elvețian' - existând dovezi considerabile cum că această estetică este un scop în sine, mai degrabă decât rezultatul adaptărilor practice și îmbunătățirilor tehnice. Eliminarea acoperișului în patru ape nu este necesară în cazul caselor unde spațiul acoperișului este suficient de înalt pentru a permite locuirea, astfel încât ferestrele pot fi poziționate sub nivelul coamei. De altfel, în multe cazuri în care spațiul acoperișul nu este convertit într-un spațiu de locuit, acesta este eliminat oricum și înlocuit, ceea ce implică nu doar lucrări considerabile dar și inutile. Exemple de balcoane inutilizabile adăugate unui acoperiș neconvertit într-un spațiu locuibil nu își găsesc justificarea.

Astfel de afiliere la arhitectura contemporană din Europa de Vest este privită cu îngrijorare de către conservaționiști. O mare parte din atracția

satelor pentru cei interesați de conservare este gradul în care păstrarea autenticității acestora poate oferi un viitor alternativ a cărui direcție este deja îmbrățișată de restul Europei. Țesutul satului istoric și modelele agricole tradiționale care au stat la baza constituirii acestuia sunt aproape de un viitor idilic, care deși este de dorit, procesul complet de modernizare a secolului al XX-lea a făcut ca această încercare să fie aproape imposibilă în unele părți ale lumii.

Soluțiile convenționale din Europa de Vest sunt văzute ca o parte a problemei de către grupul conservaționiștilor; promovarea materialelor și tehnicilor moderne sunt incompatibile atât din punct de vedere tehnic cu istoricul construcției cât și deteriorează valoarea de patrimoniu unic al satelor, amenințând astfel o importantă sursă de sustenabilitate economică.

Studiul nostru a demonstrat că de rare ori în cazul lucrărilor de reabilitare care urmau să fie efectuate s-au folosit materiale tradiționale sau metode de lucru locale, exceptând cazurile în care lucrările au fost realizate sub auspiciile unui corp strain, cum ar fi TME. În aceste cazuri, o abordare puristă a fost luată în considerare, tratând reabilitarea ca un proiect de conservare și restaurare. Astfel, îmbunătățiri performante au fost încorporate printr-o "consolidare invizibilă", respectiv prin introducerea unor tehnologii cum ar fi rezervoarele septice ecologice și cazane de apă fierbinte aflate sub presiune ce utilizează lemnul ca materie primă. Efortul depus a fost de asemenea considerabil în cazul înlăturării urmelor de modernizare, cum ar fi instalațiile de gaz montate la vedere, stâlpi de electricitate sau cabluri aeriene.

Utilizarea de ferestre PVC pare însă a fi o anatema pentru conservare. Motivele tehnice se axează pe economia la nivel local (producția și întreținerea ferestrelor din lemn furnizează locuri de muncă pentru comercianții locali) și pe impactul asupra mediului. Deși argumentele de mediu pentru și împotriva ferestrelor PVC sunt încă în echilibru, există un impact estetic clar definit, ca urmare a instalării acestora. Grosimea cadrului și aspectul panoului sunt recognoscibil diferite, iar utilizarea de dimensiuni standard duce la reconfigurarea deschiderilor ce afectează proporțiile dintre elemente și distruge schema compozițională a tencuielii decorative.

Un accent deosebit este pus pe importanța mortarelor de var și care de altfel face obiectul conservaționiștilor. Principalul argument tehnic în favoarea mortarelor de var este că mortarul pe bază de ciment nu permite circulația aerului, respectiv evaporarea umidității. În cazul în care umiditatea se instalează la interiorul zidăriei de cărămidă moale cu mortar de ciment tare, cărămida va ceda înaintea mortarului, utilizarea de ciment impermeabil captând de asemenea umiditatea și sărurile în interiorul zidurilor, ceea ce duce în cele din urmă la daune structurale¹⁴. Îmbunătățirile pe termen scurt oferite de utilizarea cimentului sunt compensate de daunele pe termen lung, care sunt evidente.

Discuție

Analiza creanțelor tehnice arată că alegerile făcute de către modernizatori și conservaționiști nu pot fi explicate doar prin raționament tehnic. Acestea au ca fundament o viziune îndreptată spre natura viitoare a satului dar și atitudininea față de materiale și tehnici de construcție ce țin de repere culturale particulare, asociate dezvoltării unui viitor durabil al satelor. Nici una dintre părți nu poate revoca mediul cultural de altă dată prin păstrarea "tradiției vii" de la sat deoarece acest lucru ar implica utilizarea de materiale locale pentru a exprima identitatea individuală și emanciparea prin cele mai noi stiluri arhitecturale. În timp ce conservaționiștii utilizează materiale locale și metode tradiționale pentru a păstra identitatea unei comunități demult uitate, modernizatorii folosesc materiale curente și metode adecvate proiectării unei identități moderne nespecifice.

Punctul de vedere al conservaționistului este evident utopic: se bazează pe o imagine ideală a viitorului în care toate problemele din societatea modernă sunt depășite pentru a crea un stil de viață armonios și idilic. În același timp, modernizatorii urmăresc de asemenea un viitor improbabil: aceștia se joacă de-a prinselea cu o Europă care este deja de mult în mișcare. Aceștia risipesc resursele în schimbul rezultatelor rapide care le vor oferi în cel mai bun caz statutul de egalitate în raport cu alte locuri. Ambele viziuni însă ignoră sistematic problemele de ordin practic și social ale satelor.

Deoarece este dificil să vorbim despre viziuni utopice în ceea ce privește lucrările de construcție, argumente tehnice de ordin rațional se pretează în acest caz, cu atât mai mult cu cât problema principală și anume direcția înspre care se îndreaptă satul a fost pusă prea puțin în discuție. Interviuurile au arătat că există o înțelegere a implicațiilor politice și sociale de către conservaționiști ce își găsesc aplicabilitate în cadrul satelor, ceea ce presupune însă existența unor persoane nemulțumite în a juca rolul de custode al unui alt patrimoniu cultural și a muncii terenului. Printre conservaționiști însă apare o conștientizare acută a faptului că lipsa de preluare a metodelor lor este împiedicată de diferențele culturale.

Până în acest moment însă nu pare a fi un dialog semnificativ cu privire la forma pe care un viitor realist și durabil al satelor l-ar putea lua. Această implicare se dovedește critică pentru orice viitor angajament cu privire la soluțiile tehnice adecvate pentru reabilitarea satelor săsești.

Anumite elemente în practica de conservare indică faptul că viziunea lor diferă în mod semnificativ față de paradigma proprie de dezvoltare, spre exemplu, modelul lor de turism ar putea încuraja comunitățile locale în a-și asuma acest proces, însă dobândirea unei viziunii cu privire la restaurarea patrimoniului implică în mod repetat acțiuni din partea TME-lui cu scopul de a strânge fonduri dar și de a satisface donatorii. Acest lucru duce în continuare la negarea tradițiilor, cum ar fi, interzicerea exprimării identității populației reprodusă pe fațada caselor acestora. De fapt TME clarifică și mai

mult faptul că această lucrare nu a fost rezultatul eforturilor sau a înțelegerii ocupanților, ei doar au decorat fațadele restaurate.

Practica modernizatorilor este la fel de afectată de diferența dintre principiile de dezvoltare neoliberaliste și viziunea utopică a unui sat idealizat vest-european. Acest lucru este, probabil, cel mai evident în gradul de control exercitat asupra scării și formei dezvoltării locuințe. Ceea ce începe ca o dezbatere asupra materialelor și a metodelor sfârșește rapid în a-i expune originea ca fiind un conflict ideologic între paradigme de dezvoltare.

În ciuda variației largi între paradigmele dezvoltate de către modernizatori și conservaționiști, precum și în practicile acestora, viziunile utopice dezbătute au în final un substrat comun. De exemplu, modernizatorii și-au exprimat respectul pentru patrimoniul satului săsesc și dorința de a încorpora manifestările sale ca parte integrantă a viitoarelor sate, în timp ce conservaționiștii sprijină principiile de bază ale spiritului antreprenorial și încurajează întreprinderi locale. Criza financiară actuală a pus în pericol programele de investiții, amenințând astfel ambele viziuni. Însă orice plan care creează o diversitate de fluxuri de venituri pentru sate va îmbunătăți capacitatea acestora de a se autosusține, astfel că, având o viziune concretă a activelor regiunilor respective, potențialul și limitele acestora, și printr-un angajament pe termen lung, un viitor economic puternic pot fi planificat.

O altă caracteristică pe care viziunile utopice o împărtășesc este insuccesul în a face față populației de etnie rromă, a căror cultură și stil de viață de cele mai multe ori duce la un conflict atât între conservaționiști cât și între modernizatori. Restaurarea caselor ocupate de rromi s-a dovedit a fi problematică pentru TME și cei mai mulți rromi au prea puțin de aratat atunci când vine vorba de a juca un rol în dezvoltarea pieței libere pe care modernizatorii au avut-o în vedere. Ambele utopii, prin ceea ce au omis, presupun existența unui centru al satului lipsit de populația de etnie rroma, care se presupune că ar trebui să fie amplasată la periferie. Avem dovezi considerabile însă a aptitudinilor impresionante și a unei determinări personale de îmbunătățire a condiției proprii între rromii intervievați; întrucât populația de etnie rromă constituie majoritatea, sau o minoritate foarte importantă, în multe sate, angajamentul și aptitudinile lor se pot dovedi esențiale în anii următori.

Ceea ce este cu siguranță necesar în mijlocul unei crize economice, a cărei natură este în măsură să afecteze atât agenda conservaționiștilor cât și a modernizatorilor, este efectul motivațional pe care o viziune comună, chiar și utopică, și-l poate asuma în a stimula implicare (din partea tuturor) și în final, acțiune.

Imagini

Figura 1: Model tipic de asezare, Laslea. Case detasate cu fronton la strada, cu hambar ce traversează terenul și parcele de pamant în spate. (Autor)

Figura 2: No. 350, Laslea sat, nr. 350: 2003 (dr.) și 2009 (st.). Studiu fotografic comparativ ce permite identificarea lucrărilor de reabilitare, în acest caz, montarea de obloane. (Autor)

Figura 3: nr.156, Laslea sat. 2003 (l) și 2009. În 2003, proprietatea prezenta avarii sub forma de crapaturi și daune cauzate de apă care amenință stabilitatea structurală, până în 2009, acest prejudiciu nu a fost abordat, dar au fost instalate ferestre PVC . (Autor)

Figura 5: Nr 352 Laslea sat. 2003 (l) și 2009. Acestea par a fi case diferite, sau o construcție complet nouă. În fapt, este o reabilitare extensivă și un proiect retrofit. (Autor)

Bibliografie

- UNESCO. Villages with Fortified Churches in Transylvania. <http://whc.unesco.org/en/list/596> (20/07/2010)
- Gräf, R. Grigoraş, M. The Emigration of the Ethnic Germans of Romania under Communist Rule in *Tolerance and Intolerance in Romania and Hungary* Universitatea Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca pp 53-69 www.stm.unipi.it/clioph/tabs/libri/9/05-graf-grigora_53-70.pdf (20/07/2010)
- Hughes A. and Hughes T. Social Justice in a Transylvanian Saxon Village. *Architecture and Justice International Conference*, University of Lincoln, Lincoln November 2009.
- Hughes, A (2008). Will there be conflict? Identity and values tensions in Transylvania's Saxon Villages in *Europolis, Journal of Political Analysis and Theory*, Vol. 4 (2008), pp. 309-328.
- Comparative photographic study, Laslea village 2003-2009 <http://bit.ly/t21af> (20/7/2010)
- Hughes A. and Hughes T. Cultures, Identities, Heritage, Conflict: Emerging Dynamics in Transylvania's Saxon Villages. *Proceedings of The Multiple Faces of Identity in the Designed Environment Conference*, Nottingham Trent University, Nottingham, September 2009.
- Câmpeanu, C. Material desires: cultural production, post-socialist transformations, and heritage tourism in a Transylvanian town PhD thesis <http://repositories.lib.utexas.edu/bitstream/handle/2152/3858/campeanuc07574.pdf> (20/07/2010)
- Brohman, J. (1996) *New directions in tourism for third world development* in Annals of Tourism Research vol. 32 No. 1 pp. 48-70
- MET Whole Village Projects web page http://www.mihaieminescutrust.org/content/nd_village.asp?n=102 (20/07/2010)
- Blacker, W. *The plight of the Saxons of Transylvania and their fortified churches*. Mihai Eminescu Trust, London, 1997
- Blacker, W "Along the Enchanted Way: A Romanian Story" John Murray, London 2009
- MET "The International Conference for the Integrated Development of Sighisoara and the Saxon Villages of Transilvania: Conference Report" <http://www.mihaieminescutrust.org.uk/files/PR12ConferenceReport30Nov.pdf> (20/07/2010)
- MET website page http://www.mihaieminescutrust.org/content/nd_village.asp (20/07/2010)
- Suhr, M (for the Mihai Eminescu Trust). *Construction, Tradition and Future Repair*. Paul Halford, 2003.

Rezumat

Lucrarea de față studiază influența a doua viziuni contradictorii legate de viitorul sustenabil al satelor săsești din România asupra reabilitării și adaptării locuințelor. Conservatorii, dominați fiind de ONG-urile străine și promovând un viitor bazat pe ecoturism de patrimoniu, intră în conflict cu proprietarii locuințelor private deseori motivați de autodeterminare și modernizare. Acest conflict nu numai că inhibă dezvoltarea unei viziuni comune, ci și exclude grupurile neimplicate în construcții. Lucrarea susține că imposibilitatea de a formula și dezbate competent viziuni de viitor a dus la conflicte obscure și exclusive legate de practică.

Dezbattere

In jurul filmului lui Andrei Ujică , *Autobiografia lui Nicolae Ceaușescu (Colocviu)*

Smaranda Vultur

Universitatea de Vest, Timișoara

În zilele de 19 – 21 mai 2011 a avut loc la Universitatea din Timișoara colocviul **Utilizarea memoriei/a trecutului recent în spațiul public**, organizat de Centrul Interdisciplinar de Studii Regionale, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie a Universității de Vest din Timișoara, Biblioteca Centrală Universitară ”Eugen Todoran”, cu sprijinul Ambasadei Franței în România și a programului East East al Fundației Soros.¹ Colocviul a avut în centrul atenției problematica memoriei și a politicilor memoriale, în legătură directă cu trecutul recent, comunist și postcomunist. Intervențiile și discuțiile au scos în evidență caracterul dinamic al memoriei, pluralitatea și conflictul memoriilor, în funcție de cadrul de percepție, de formele discursului memorial, de generație, de experiența de viață proprie, de mizele prezentului, de gradul de asumare a trecutului comunist.

Două teme au stat mai ales în atenția celor care au intervenit în dezbatere : Revoluția din 1989 și imaginea cuplului Elena și Nicolae Ceaușescu și a epocii dictatoriale generate de preluarea puterii de către aceștia. Două dintre mesele rotunde au fost consacrate dezbaterii a două filme ce au legătură directă cu aceste subiecte : **Roumanie, une révolution dans l’œil des médias** de Antonio Wagner (prezentat în colocviu de Constantin Pârvolescu) și filmul lui Andrei Ujică, **Nicolae Ceaușescu : o autobiografie**, un film mult dezbătut și în mediile germane, cum avea să ne convingă Rodica Binder de la Deutsche Welle, care a moderat și masa rotundă centrată în jurul filmului. A fost prezent din partea Casei de film Icon Production și a vorbit cu același prilej, regizorul **Titus Muntean**, care a participat la realizarea filmului lui Andrei Ujică ocupându-se de selecția imaginilor aflate în arhivele TVR, inclusiv a celor cenzurate în epoca Ceaușescu.

Dintre invitații străini, i-aș aminti pe **Sabina Loriga**, istoric, director de studii la École des Hautes Études en Sciences Sociales din Paris, **Denis Cerclet**, antropolog de la Universitatea Lumières 2, Lyon – invitați cu sprijinul Ambasadei Franței în România – și **Maria Heller**, directoarea departamentului de sociologie de la Universitatea Eötvös din Budapesta. Au participat cu comunicări în colocviu prof.dr. **Otilia Hedeșan** - cu o interesantă analiză a sărbătorii de Dragobete - **Gabriela Glăvan** și **Sânziana Preda** - cu analize ale reciclării în media de după 1989 imaginilor lui Ceaușescu și ale Elenei Ceaușescu (transgresare într-o manieră ludică, ironică sau parodică a tabuurilor

¹ Pentru mai multe detalii a se vedea situl site: <http://ehess.dynamiques.fr/usagesdupasse/>

ce le protejau altădată imaginea publică). **Nicoleta Mușat** și **Corina Popa** au valorificat o cercetare de teren în Ucraina, în apropierea graniței cu România (Sighetul Marmăției) analizând schimbările intervenite în practicile memoriale și cele de patrimonializare din zona studiată, într-o perspectivă comparată.

Am selectat mai jos câteva fragmente din intervențiile la dezbaterile din colocviu, dar și două dintre comunicările prezentate, una a **Danei Chetrinescu** despre filmele noilor generații de cinești români afirmați după 1989, cealaltă a lui **Lucian Vasile Szabo**. În raport polemic cu filmul lui Antonio Wagner acesta a prezentat o investigație de tip jurnalistic asupra episodului furării din Spitalul Județean din Timișoara, în noaptea de 18 spre 19 decembrie 1989, a cadrelor celor uciși în Revoluție în zilele anterioare.

Colocviul prezentat aici a depășit cu mult interesul strict științific al unei astfel de întâlniri, demonstrând că dezbaterile generate de referințele la trecutul comunist sunt departe de a fi epuizate și că ele pot pune în situația de a dialoga, profesori și studenți, actori ai evenimentelor și analiști ai politicilor memoriale, deschizând universitatea spre comunitatea orașului.

Amintiri despre comunism: pedagogie și memorie colectivă în noul cinema românesc

Dana Chetrinescu Percec

Universitatea de Vest din Timișoara

Studiul de față îți propune să investigheze conotațiile pe care le are astăzi memoria comunismului în rândul generației tinere din România (studenți, tineri adulți, pe scurt generația care și-a petrecut copilăria și adolescența în anii 80 sau cei născuți înainte de 1989). Rememorarea se face prin intermediul unuia dintre cele mai recente filme artistice românești dedicate comunismului, film devenit celebru pe plan internațional după ce i s-a decernat premiul special al juriului la Festivalul Internațional de Film de la Cannes (Un Certain Regard, 2009): *Amintiri din Epoca de Aur* (tradus în limba engleză *Tales from the Golden Age*), sub bagheta lui Cristian Mungiu – laureat Palme d'Or în 2009, producătorul și scenaristul acestui amplu proiect cinematografic). Mungiu era deja bine-cunoscut publicului din țară și din străinătate după realizarea câtorva filme de succes, cum au fost *Occident* (2002) și, mai ales, *4 luni, 3 săptămâni și 2 zile* (2007).

Amintiri din Epoca de Aur este un film care combină umorul și satira pentru a imprima în conștiința tinerei generații din România câteva dintre reperele-cheie ale comunismului, cu particularitățile sale sociale, politice și economice. Filmul, compus din șase episoade, regizate de o echipă din care au mai făcut parte Ioana Uricaru, Hanno Hofer, Constantin Popescu și Răzvan Mărculescu, îndosariază o serie de “legende” sau “mituri urbane”. Acestea corespund unor tipuri profesionale, stereotipuri umane, evenimente sau momente reprezentative din istoria publică și privată a României recente. Episoadele, vizionate

împreună, redau o imagine aproape suprarrealistă a ceaușismului. Imagine care, însă, nu se creionează cu nimic mai puțin realist, auto-ironic și înduioșător în același timp – o caracteristică a filmului românesc din noua generație.

Studiul de față prezintă pe scurt o selecție a reacțiilor principale pe care filmul le-a provocat printre cei care l-au vizionat – un grup de subiecți selectați din categoriile de public evocate mai sus. A fost vorba de studenți și masteranzi la Litere, cu vârste cuprinse între 20 și 25 ani și de tineri adulți intelectuali, cu vârste cuprinse între 30-40 ani, pe scurt oameni pentru care comunismul este asociat fie cu poveștile de viață ale părinților și bunicilor, în cazul celor născuți în preajma Revoluției din decembrie 1989, fie cu propria lor copilărie și adolescență, în cazul celor care au amintiri proprii bine conturate și variate despre anii 80, așa cum este și cazul meu (aveam 14 ani în anul în care s-a prăbușit comunismul). Această investigație empirică în rândurile celor care au văzut filmul *Amintiri din Epoca de Aur* în cinematografe, la festivaluri de film sau în format DVD, vizează două aspecte principale. Pe de-o parte, este vorba de moștenirea totalitarismului, exprimată în reacția publicului la forme artistice care evocă perioada comunistă. Pe de-altă parte, este vorba de indirecta dimensiune pedagogică a artei, care poate forma conștiința istorică a tinerei generații, poate determina conturarea valorilor și atitudinilor civice și, nu în ultimul rând, construirea unei noi identități, bazate pe acumularea (estetică) a conceptelor politice și sociale (chiar și atunci când ele sunt negative sau evocă valori negative).

Opinia criticii de film românești și internaționale la adresa proiectului cinematografic semnat de Cristian Mungiu este mai mult decât pozitivă. De partea românească, se consideră că *Amintiri din Epoca de Aur* este un film necesar: o comedie apetisantă și o poveste realistă în același timp¹. Cele șase legende sunt evocate în șase scurt-metraje coagulate de o temă unificatoare – idiosincraziile universului comunist – și de un ton lejer – umorul de tip râsul-plânsul, care au asigurat supraviețuirea psihică a României comuniste. Mungiu și ceilalți patru regizori prezintă viața cotidiană sub dictatură ca pe un puzzle compus din episoade amuzante, burlești, pe alocuri grotești. Dincolo de caricatural, filmul narează despre teamă, foame, umilință, cauze ale corupției, sau ale duplicității, ale lăcomiei, într-o lume a ecuațiilor absurde, a reciprocităților inutile. Încă din generic, genul narațiunii este anunțat ca fiind acela al „legendei”, adică, al povestirii care pornește de la un sâmbure de adevăr, pe care îl camuflează până la a-l face irecognoscibil. Este tocmai definiția mecanismului care a dus la formarea propagandei ceaușiste: în primul cadru al filmului, arătând o scară de bloc comunist, cu soclul scorjit și mâna curentă din plastic roșu decolorat, se poate citi, cu fonturi care amintesc de mass-media ceaușistă, că episoadele ecranizează legende din perioada pe care propaganda de partid a consacrat-o, lăsând-o moștenire posterității. Acel *illo tempore* al legendei este Epoca de Aur, sintagmă care închide în ea toate paradoxurile dureroase enumerate mai sus, în acest paragraf.

Și recenziile de care a beneficiat filmul în presa internațională au fost extrem de laudative. AFP a apreciat maniera în care filmul evocă strategiile de

¹ Vezi *Cotidianul*, 14 septembrie 2009.

supraviețuire psihică prin răs din epoca Ceaușescu. Kafkiene, filmele din seria Amintiri din Epoca de Aur surprind sistemul opresiv și paranoic în cele mai intime detalii¹. După sumbra capodoperă *4 luni, 3 săptămâni și 2 zile*, noul film al lui Cristian Mungiu comemorează douăzeci de ani de la moartea dictatorului cu un film mai ușor, mai comercial, scrie și *The Guardian*, film pe care nu ezită, totuși, să-l compare cu viziunea lui Brecht. Ochiul occidental este sensibil la imaginea dezolantă a României în anii 80: interioarele meschine în care se înghesuie, impropriu, comunități întregi, nevoite să suporte apropierea indiscretă, satele sărăcite după ce au fost văduvite de specificul lor și secătuite de o agricultură practică iresponsabil, sau orașele demolate, arătând mereu ca după un raid aerian, consecința proiectelor absurde de sistematizare. Filmele oferă, în opinia jurnaliștilor britanici, spectacolul incompetenței, minciunii și al unei veșnicii de disperare, concentrat în imaginea sătenilor și oficialităților de la județ care se învârt o zi întreagă într-un carusel pe care nu se găsește nimeni să-l oprească de la buton. Comedia este maniera în care arta românească alege să privească înapoi, la ororile trecutului, pentru ca furia și frustrarea să nu devină insuportabile².

Legenda vizitei oficiale spune povestea „inspecției” sau a „vizitei de lucru”, cu toată lipsa de realism a cerințelor musafirilor și eforturile cronofage ale gazdelor, scoțând în evidență discrepanța dintre așteptări și realitate, dar și tendința schizofrenică de a trăi veșnic în expectativă, niciodată în timp real, confundând (nu întotdeauna deliberat) aparența cu esența. „Nea Victor”, personaj marginal și episodic care este surprins în miezul unui gest ritualic, repetitiv (acela de a plimba bidineaua cu var de-a lungul scoarței unui dud de la marginea drumului județean desfundat) nu poate decât să amintească proverbul românesc „Afară-i vopsit gardul și-năuntru-i leopardul”. Dovada că iluzia este impusă în mod repetat ca realitate, în manieră frontală, o găsim în al doilea episod, *Legenda fotografului oficial*, în care imaginea „Comandantului suprem” este distribuită națiunii în variantă retușată, conform indicațiilor securistului-șef de la Știința: Ceaușescu nu poate fi mai scund decât musafirul străin, nici nu poate să-și scoată pălăria în fața valorilor capitaliste reprezentate de către delegația franceză. În *Legenda politrucului zelos*, se profilează activistul comunist din convingere, prezentat ca o raritate și o ciudățenie de muzeu (sau, mai degrabă, de bălci), deși România ceașistă anunța unanimitate și exclusivitate de simpatii socialiste la alegeri, congrese și brigăzi. Acest fenomen uman neobișnuit, într-un univers al dedublării, pornește spre satele de la capătul județului (și, parcă, de la capătul lumii) pentru a chema populația, cu mic, cu mare, la alfabetizare. *Legenda milițianului lacom* este poate cea mai tragi-comică dintre secvențe, surprinzând efectele devastatoare asupra eticii elementare, induse de nesfârșitele privațiuni aduse de politica economică a lui Ceaușescu. Milițianul transportă porcul de la țară în portbagajul unei Dacii break, apoi la etajul I al unui bloc din capitală, pentru a-l sacrifica. În loc de tăiere, se procedează la gazarea animalului (cu butelia foarte greu obținută), ceea ce provoacă o mini-explozie. Dezastrul domestic și oprobiul public nu sunt, însă, suficiente pentru a împiedica familia

¹ Vezi Agenția France-Presse, mai 2009

² Peter Bradshaw, “Tales from the Golden Age”, in *The Guardian*, 29 October 2009

Alexa să continue ritualul: „Legenda spune că, în ciuda exploziei, familia a colectat și folosit resturile animalului pentru sărbătorile de iarnă”, scrie pe ecran la finele episodului. Păstrarea tradițiilor de Ignat apare, așadar, ca o formă primitivă de supraviețuire. *Legenda vânzătorilor de aer* aduce în prim plan o practică frecvent întâlnită în rândul tuturor categoriilor de populație din România comunistă. Criza economică și penuria prelungită, starea de nesiguranță materială, care dublează – cu consecințe dintre cele mai perverse – semnarea politică și socială, conduce la formarea unui comportament compulsiv-obsesiv, cu sechele și astăzi: strângerea, colecționarea și depozitarea recipientelor de sticlă sau metal, a pungilor de plastic, gadget-urilor de tot felul. Doi tineri captează „aer” în sticle și borcane, punând banii deoparte, se sugerează, pentru a-și cumpăra o Dacia. *Legenda șoferului de găini* întregeste tabloul Epocii de Aur, oferind o meditație asupra celei mai relevante perechi binare de cetățeni: descurcările și mai puțin descurcările (sau ghinionistii). Șoferul de la Avicola vinde găinile statului și ouăle lor în sistem privat, contrar atât economiei socialiste, cât și deontologiei profesionale. Pentru că nu este nici un comerciant prea ingenios, nici un hoț prea abil, găinarul nostru ajunge la pușcărie, dezamăgindu-și, prin aceasta, profund consoarta. Morala celei de-a șasea povestiri ne lasă un gust amar: „Legenda spune că, la fel ca șoferii de la Avicola, cei mai mulți români au reușit să supraviețuiască anilor 80 sustrăgând și valorificând produse de la locul de muncă”.

Episoadele *Amintirilor* gravitează în jurul vieților și istoriilor private mărunte ale unor oameni și grupuri reprezentative pentru mentalitatea dominantă, diversitatea profesională și socială a României ceaușiste. Căntece, versuri, fotografii, obiecte, brand-uri sunt inventariate cu grija muzeografului. Tipologiile umane care servesc uneori doar drept fundal epopeii inspectorului, milițianului, primarului, ziaristului, șoferului, studentului sunt de o diversitate uimitoare. Îl regăsim, de umplutură, pe măcelarul blazat, care vinde creveți vietnamezi și nu-i bagă în seamă pe clienții care îi calcă pragul, pentru că, oricum, nu are ce să le vândă. Îl urmărim și pe cetățeanul care, dinainte de răsăritul soarelui, cutreieră orașul în lung și-n lat, cu o sacoșă de pânză în mână, în căutarea unei cozi și a unui magazin la care „să se dea” ceva – orice. Apoi vine la rând profesorul de școală, care face observație copiilor că mănâncă în timpul orei, nu pentru că gestul ar fi nepolitic, ci fiindcă le fac poftă și celorlalți (aici, schema cognitivă poate fi înțeleasă doar de cei care au trăit foamea Epocii de Aur, unde banana și salamul de Sibiu erau mărci ale unui statut socio-economic privilegiat). Șefa de sală din circuitul turistic național (se numea ONT) care ține un hotel și un restaurant gol, într-un loc greu accesibil, poate, uneori, în loc să se aprovizioneze ea de la fermieri, să le vândă acestora ouă furate din camionul Avicolei.

Printre brand-urile expuse în film, ca într-o neconvențională colecție de istorie culturală, se numără uniforme școlare, cu cravată și cordeluță, butelia albastră (cu garanție), parizerul (surogat jalnic pe lângă râvnitul salam de Sibiu), sticlele de bere și lapte, borcanele de iaurt, mira de televiziune (dominantă prin frecvență, în spațiul celor doar două-trei ore de emisie), cântecele patriotice (de fapt, despre conducătorul iubit – „Partidul, Ceaușescu, România”, de pildă –

coloana sonoră a filmului), ziarul Scînteia și clădirea de inspirație sovietică aferentă („Casa Scînteii” din București, azi „Casa Presei”) etc. „Legende” și miturile sunt demolate, pentru acei câțiva nostalgici care au uitat cât de viciată era viața în comunism din cauza limbajului dublu, a scindării de personalitate, a interpretării de roluri în spațiul public, prin evocarea celebrului limbaj de lemn comunisto-ceaușist: „să depunem toate eforturile”, „satele și comunele patriei”, „oamenii muncii”, „corespunzător”, „județ fruntaș” etc. Dar cele mai memorabile elemente ale filmului, care dau privitorilor o neliniștitoare senzație de déjà-vu, sunt gesturile personajelor. Nevasta șoferului de la Avicola se spală pe cap în lighean, cu apă încălzită pe aragaz, într-o oală mare. Secretarul primarului ia poziție de drepti când vorbește la telefonul roșu, direct cu Partidul. Iar conductorul de tren taie ceapa și brânza pe ziarul Scînteia (cum pe nimeni nu interesa conținutul gazetei, existența ei primară era văzută ca un mare beneficiu, într-o vreme a crizei acute de hârtie).

Vizionând și discutând filmul împreună cu studenții mei, aplicând apoi un chestionar minimal asupra unui număr total de 20 subiecți cu vârste cuprinse între 20 și 40 ani, am pornit de la premisa că societatea se construiește pe fundația oferită de memoria colectivă¹ și că integrarea individului în mediul social depinde în mod direct de cantitatea de elemente colective cu conținut social pe care le reține memoria personală. A doua premisă a fost aceea că povestirile unor momente și comunități conturează experiența colectivă a unui grup (definit în termeni sociali, culturali, de vârstă sau de gen). Discursurile oferite de diverse forme și medii artistice sunt, astfel, esențiale în construirea unui *pattern* al amintirii, definitoriu pentru membrii unei colectivități (cum sunt cetățenii unei țări într-un anumit moment istoric). În al treilea rând, prezenta analiză se bazează pe datele științifice care se desprind din dezbaterile istorice, sociologice și politice care au loc în România de două decenii, asupra valorii pedagogice a amintirii și înțelegerii comunismului, prin intermediul unei retrospective critice, în contextul educației civice și democratice². În al patrulea rând, investigația este inițiată în contextul mai amplu, european, al preocupării față de cultura memoriei, față de practicile rememorării. În ultima perioadă, a crescut semnificativ interesul pentru memorie, atât în mass media și artele vizuale sau cinematografice (care găsesc în trecutul recent o sursă nesecată de inspirație), cât și în istoriografie (muzee, expoziții tematice, colecții de istorie orală, materii care au legătură cu practicile memoriale în curricula școlară și universitară etc.)

S-au desprins două tipuri de reacții. Prima, aparținând generației studenților (segmentul cel mai tânăr, format din persoane care nu au amintiri personale bine conturate din anii 80) este mai obiectivă, detașată, estetică. Studenții au reacționat bine la potențialul umoristic al filmului și au putut identifica și formula temele principale grație referințelor intertextuale (cu filme ale cinematografiei est-europene din anii 80, cum ar fi *Decalogul* lui Kiesłowski, sau

¹ Maurice Halbwachs, *The Collective Memory*, capitolele 1 și 2, disponibile în format pdf pe site-ul UCSB Collective Memory.

² Vezi Raportul Tismăneanu („Raportul final al Comisiei prezidențiale pentru analiza dictaturii comuniste din România”), Fundația Corneliu Coposu, 2006, www.corneliu-coposu.ro

cu poezia românească disidentă, cum ar fi poezia Anei Blandiana, pusă la index în acea vreme, imediat după publicarea sa în revista *Amfiteatru, Totul*). Mulți dintre studenți au mărturisit că, neavând amintiri proprii despre comunism, au încercat să personalizeze procesul de receptare al filmului, stând de vorbă cu părinții lor, pe care i-au provocat la o evocare detaliată a istoriei lor private și a trecutului recent al României. Cea de-a doua reacție, venind din partea adulților cu vârste cuprinse între 30 și 40 ani (colegi, prieteni și rude), este mai subiectivă, emoțională. Procesul de receptare a cuprins, fără excepție, o operațiune de – să-i spunem – scanare, pentru selectarea și recunoașterea emblemelor comuniste (tipuri de personaje, expresii, momente, locuri, decoruri, haine, obiecte), apoi proiectarea lor în planul experienței personale. Comicul de situație omniprezent în film a funcționat, pentru majoritatea publicului din a doua categorie, ca un reductor de tensiune, oferind un intermezzo necesar în atmosfera generală opresivă a *Amintirilor*. Disconfortul, amărăciunea și mila, amestecate cu o nuanță de complicitate față de poveștile personajelor, au provocat un efect aproape cathartic. Amintirile cele mai pregnante ale celor mai tineri, care erau pre-adolescenți în anul 1989, sunt fizice și senzoriale: frigul, apa rece, mirosurile, foamea, întunericul etc. O nostalgie autentică se desprinde din felul în care ei rememorează anii 80, deceniu care a însemnat prima lor copilărie, un timp al calmului celor care nu cunoșteau nimic alternativ: sticla de suc galben, Brifcor, mingea de cauciuc, treningul cu fermoar metalic, Poșta copiilor, trusa Optik, pâinea semi, cu gem de măceșe de la Alimentara, Mirabela și Mihaela. Un timbru diferit apare în vocea celor care erau adolescenți (elevi de liceu) în epocă, privirea lor retrospectivă conținând și spiritul critic al vârstei dificile. Între copii și adulți, aceștia au amintiri mai sumbre, fiindcă ajunseseră deja la vârsta înțelegerii și a împărțirii responsabilităților: coada la ouă, trezitul la 4 dimineța pentru lapte, cada de baie plină, în zilele când se lua apa, lumânarea, când se lua curentul, liftul stricat. Totuși, solidaritatea vârstei tinere îi face și pe aceștia să-și aducă aminte cu plăcere de bucuria micilor libertăți pe care și le permiteau, fie împreună cu colegii de generație (Costinești, filmul „Liceenii”, practica agricolă), fie împreună cu adulții și familia (ascultarea postului de radio „Europa Liberă”). Interesant de menționat aici că amintirile subiecților coincid cu cele inventariate pe blogul **DESCOPERA.ro**, inspirat de proiectul cinematografic al lui Cristian Mungiu.¹

Urmărind modul în care se asimilează de către generația tânără din România actuală produsele artistice și diferitele tipuri de discursuri culturale care evocă perioada comunistă, se pot sonda stările emoționale și atitudinile legate de învățarea practicilor memoriale și efectele pe care mediul și discursul specific al cinematografiei le au asupra publicului. Memoria recentă a momentelor istorice ale comunismului (traumatică și dureroasă, în majoritatea cazurilor) este exploatată eficient și constructiv în noul film românesc, pentru a le transmite celor tineri valori mai generale de responsabilitate civică, văzută ca o retrospectivă obiectivă și informată, în vederea asigurării unui viitor coerent din punct de vedere social și politic.

¹ Vezi episodul „Descoperă adevărata istorie a românilor”, la **DESCOPERA.ro**.

Bibliografie

- „Descoperă adevărata istorie a românilor”, la DESCOPERA.ro
Peter Bradshaw, „Tales from the Golden Age”, în *The Guardian*, 29 October 2009
Maurice Halbwachs, *The Collective Memory*, capitolele 1 și 2, la [http:// www. history. ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/CollectiveMemorySeminarHome.html](http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/CollectiveMemorySeminarHome.html)
Dragoș Toader, „Dragostea în timpul liber, cu Cristian Mungiu”, în *Cotidianul*, 22 octombrie 2009
“Raportul final al Comisiei prezidențiale pentru analiza dictaturii comuniste din România”, Fundația Corneliu Coposu, 2006, www.corneliu-coposu.ro
Agenția France-Presse, mai 2009, la <http://www.afp.com/afpcom/en/>

Morții, cimitirele, medicina legală și revoluția. Mărturii privind activitatea din spitalele timișorene în decembrie 1989

Lucian-Vasile SZABO

Universitatea de Vest din Timișoara

Răni ușoare, morți cumplite

Trupurile celor împușcați la Timișoara au fost furate din morga Spitalului Județean, duse la București și arse la crematoriu. Regimul criminal încearca astfel să șteargă urmele masacrului. Ceea ce s-a întâmplat în spitalele din Timișoara în timpul Revoluției din decembrie 1989 reprezintă o altă pagină întunecată, din cele multe, ale acelor vremuri. Ulterior, au fost adunate numeroase mărturii, ieșind la iveală atât fapte de un curaj nebănuit ale unor revoluționari și devotamentul unor medici, cât și acțiuni de ștergere a urmelor masacrului. Au fost cadre medicale care și-au făcut meseria salvând vieți, implicându-se însă și în operațiunile de protejare ale celor răniți față de brutalitatea anchetelor ori chiar de agresiuni ulterioare ale forțelor de represiune. Din mărturii reiese însă și că în spitale au fost comise fapte abominabile, aici probele fiind destul de neclare. Nu există însă niciun element concret care să ne conducă la ideea că vreun medic, cadru mediu, infirmieră sau brancardier ar fi ucis cu bună știință. Există declarații că unii demonstranți au fost aduși la spitale cu răni, mai ușoare sau mai grave, urmele loviturilor de glonț ori de alte arme fiind în anumite zone ale corpului, demonstranți găsiți (sau doar văzuți, căci trupurile lor aveau să dispară definitiv!) ulterior decedați. Aveau alte împușcături, mărturiile plasându-le în zona capului (în frunte), unde nu fuseseră semnalate anterior. Nimeni însă nu a relatat că ar fi asistat în mod

direct la o execuție de acest gen. Aici se pierde urma întâmplărilor, iar mărturiile se duc în zone ale circumstanțialului, ale probelor indirecte...

Presa a cercetat de-a lungul timpului numeroase puncte misterioase din cele întâmplate în unitățile sanitare. S-a pronunțat și asupra contradicțiilor dintre mărturii, precum și despre neconcordanțele dintre cele semnalate în diverse mărturii și cele reținute de procurorii care au inițiat cercetări despre aflarea adevărului, dar și despre omisiunile acestora ori despre cele ale instanțelor care au judecat diferite cauze și persoane. Analizând modul cum a relatat mass-media despre toate aceste evenimente și contradicții se desprind câteva fapte rămase în continuare neclare, precum și convingerea că numeroase aspecte nici măcar nu au intrat în atenția procurorilor după Revoluție. Ori dacă au intrat, nu au fost considerate suficient de relevante. Rămâne constatarea că în ciuda întâmplărilor de o gravitate maximă din spitale nimeni nu a fost făcut răspunzător, nimeni nu a fost găsit vinovat, ba chiar foarte puțini au fost cercetați...

Trupurile eroilor au fost furate

La lăsarea întinericului, în 18 decembrie 1989, o primă echipă a morții face inventarul la morgă și în tot Spitalul Județean. Acțiunea nu e facilitată de vreun medic legist, ci de Petru Ignat, conferențiar și șef de clinică la acea dată. După Revoluție, va fi în centrul unor fulminante dezvăluri de presă. În Procesul de la Timișoara va face precizări importante Nicolae Ghircoiaș, fost șef al Institutului de Criminalistică din cadrul Inspectoratului General al Miliției, persoana care s-a ocupat efectiv de sustragerea trupurilor de eroi, de încărcarea în TIR-ul frigorific și transportarea lor pentru a fi arse la București. Din consemnarea declarației sale în instanță reținem: „Luni, în jurul orei 18, din ordinul generalului Nuță, inculpatul Ghircoiaș, împeună cu colonelul Obăgilă, s-a deplasat la Spitalul Județean pentru a afla numărul de răniți și de morți aflați la spital. În acest sens, colonelul Deheleanu a dat în prealabil un telefon la prof. dr. Ignat, pentru a facilita obținerea informațiilor dorite. La spital, prof. dr. Ignat a chemat-o în birou pe doctorița Novac, căreia i-a cerut să ofere datele necesare ofițerilor de la Miliție” (*Procesul de la Timișoara* (2010): 35). Rodica Novac era directoarea Direcției Sanitare a județului Timiș, deci șefa oficială a lui Petru Ignat!

Același Nicolae Ghircoiaș va declara în instanță că rănilor celor decedați erau dispuse pe tot corpul, nu neapărat la cap, ceea ce pare să infirme teoria că au avut loc execuții ulterioare, chiar în spital. Pe de altă parte, se vede confirmat faptul că s-a tras în plin, în rafale, și că nu a fost vorba de tir foc cu foc, selectiv, doar împotriva persoanelor turbulente. S-a tras în mulțime la foc automat: „Atât cât am văzut la acești decedați, unii prezentau câte 4-5 plăgi împușcate, atât la nivelul coastelor sau la nivel abdominal. Foarte puțini, precizez, foarte puțini au avut plăgi la nivelul capului... Plăgile erau, normal, plăgi prin împușcare, cu sânge în jurul lor, în orice caz, nu se trăsesse de aproape, ca să existe factori suplimentari [...] Erau grupate, ceea ce denotă un foc automat și nicidecum că s-a folosit arma reglată la foc cu foc” (*Procesul de la Timișoara* (2010): 36). Această descriere avea să fie susținută numai în parte de doctorul Ovidiu Golea, director

al marii unități sanitare la acea vreme. Când va fi audiat în Procesul de la Timișoara acesta va face o gradare a împușcăturilor sesizate. Declarația aceasta e susținută de o alta făcută de Liliana Dohotariu, asistentă la Stația de Salvare a Spitalului Județean. A fost poate cadrul medical care s-a ocupat de cele mai multe urgențe în acele zile de groază. A cărat morți și răniți până le-a pierdut numărul. Despre cei uciși va declara: „Împușcați în cap am avut cei mai mulți. Cu împușcătură în cap, cei mai mulți decedați [...] că au spus și colegii, au fost și discuții între noi, că cele mai multe cazuri s-ar părea că au fost aduse decedate. Am avut împușcați în cap...” (*Memorial 1989, 2007: 60*).

Ancheta jurnalistică merge mai departe

Disparația celor 40 de trupuri de eroi din morga Spitalului Județean Timișoara a fost lămurită ulterior. Sustragerea a fost reconstituită pas cu pas, chiar de persoanele care s-au ocupat de această acțiune macabră. Toate vor susține ulterior, în cadrul Procesului de la Timișoara, că nu au avut niciun moment cunoștința de ceea ce urma să se întâmple cu cadavrele odată ajunse la București. Însă, deși traseul deplasării cortegiului funebru e limpede, nicio persoană nu a fost condamnată definitiv în acest caz. Răspunderea a fost aruncată pe urmerii lui Gheorghe Diaconescu, fost procuror adjunct al României în timpul Revoluției, aflat la Timișoara în acele zile fierbinți. Nici măcar nu a fost judecat...

Că aceste trupuri nu ar fi avut voie să părăsească morga, dar mai ales Institutul de Medicină Legală, Laboratorul extern Timișoara, a spus-o, destul de vehement, prof. univ. dr. Traian Crișan, la acea vreme directorul instituției. Va relata în fața instanței că a depus eforturi susținute, înainte și după căderea lui Ceaușescu, ca un procuror să investigheze dispariția cadavrelor. În depozițiile consemnate se subliniază: „Martorul susține că cele 40 de cadavre erau în custodia IML și au fost luate fără acordul acestuia, astfel că luarea lor o consideră o subtilizare, un furt. «Nimeni, inclusiv directorul Direcției sanitare a spitalului (a județului, de fapt, n. n. LVS) nu putea să permită ridicarea acelor cadavre fără știrea și asentimentul nostru, al celor de la Medicină Legală și, mai ales, fără aprobarea Procuraturii, deoarece era vorba de morți violente prin împușcare, de crime»” (Procesul de la Timișoara 2010 : 55-56).

Aflarea adevărului va întâmpina greutăți și din cauza modului cum s-a așezat mass-media românească după 1989. Liberarea de exprimare câștigată va fi limitată de reținerea sau chiar refuzul celor implicați de a furniza informații, precum și de oscilațiile și regroupările din redacții. Dificultățile prin care va trece presa pot fi urmărite în paginile Renașterii bănățene. Este publicația locală urmasă a gazetei comuniste Drapelul roșu. Fuseseră înlăturați, cu greu, foștii șefi (fapt care în alte județe, la publicațiile foste comuniste de acolo, nici nu se va întâmpla!), însă se păstrau vechile reflexe. Aceasta însemna afilierea la noua putere politică, respingerea, în numele și în acord cu aceasta, atât a ideilor prea totalitare, cât și a celor novatoare, teama de abordări complexe, un bun simț ce va echivala cu trădarea idealurilor democratice. Nu e de mirare că vor fi reacții, chiar furibunde la cele prezentate și la modul de relatare. Reproșurile din partea publicului se referă tocmai la aceste evenimente din spitale, la modul cum au

fost îngrijiți răniții, precum și la colaborarea unor cadre medicale cu forțele de represiune. Este meritul celor de la Renașterea bănățeană, singurul ziar de limbă română din Timiș la acea dată, de a reproduce în pagini unele dintre interpelări. Răzbat și ecourile unor reproșuri la adresa activității redactorilor, consemnate însă cu zgârcenie și căroră li se dă o replică aprigă, chiar moralizatoare. „Așteptăm dovezile! Ni se telefonează la redacție, suntem chiar opriți pe stradă și ni se reproșează: «De ce nu scrieți despre medicii care, aflați în incinta spitalelor, pe mașinile Salvării sau în alte locuri, au tras asupra răniților ori a celor neînarmați?» Majoritatea covârșitoare a medicilor a dovedit, în această dramatică perioadă, abnegație și eroism; nu excludem însă posibilitatea ca, sub halatul imaculat al acestei nobile profesii, să se fi ascuns și intenții criminale. Dar, stimați cititori, afirmațiile se cer întărite de dovezi. În cazul deținerii de informații certe, prezentați-le organelor procuraturii militare; vă faceți astfel o datorie patriotică” (Renașterea bănățeană, 7 ianuarie 1990). Dovezile vor veni după câteva luni, dar nu-i va încredința decât pe puțini medici. Va fi o avalanșă de dezvăluri, noile gazete, mai ales cele constituite pe bază privată, vor încerca să facă lumină, uneori chiar înfruntând mânia celor supuși tirurilor de întrebări, precum și denunțurile făcute la Procuratură (cum se numea Parchetul atunci). E o linie urmată de Timișoara, Gazeta de Vest, Amicul public, Dialog liberal, Ecou 17, o contribuție fundamentală având revista Orizont, care, pentru câteva luni, aproape și-a abandonat profilul literar-artistic, intrând în focul bătăliilor specifice presei generaliste. Era nevoie, căci redactorii de la Orizont erau tineri scriitori și importanți activiști civici într-o perioadă când nevoia unei prese de informare se impunea cu acuitate.

Cine și-a făcut datoria?

Ne întoarcem la Spitalul Județean, la morgă și la Medicina Legală. Acest serviciu va fi în centrul unei imens scandal, căci ar fi trebuit să gestioneze situația celor răniți și împușcați. Nu a făcut-o și poate că nici nu avea cum. Am văzut că diriguitorii de partid din diferite instituții ale statului au decis altfel și nici măcar nu și-au pus problema să discute cu legiștii, pe care nici măcar nu i-au informat. Lucrătorii de la medicina Legală au fost evazivi și contradictorii în declarații și după 22 decembrie 1989. Au făcut-o într-o perioadă în care multe familii îndurerate își căutau morții, deci nu e de mirare că asupra lucrătorilor de aici s-a revărsat furia populară. Era o problemă care îi precocupa și pe jurnaliștii de la Renașterea bănățeană, însă rezultatul muncii lor se arată destul de... contradictoriu. Ziarul va găzdui un articol important. Sub genericul Primim la redacție, este plasat un titlu pompos: Medicii legiști și-au făcut tot timpul datoria! Contextul este unul complicat, căci nu existau, în acel moment, decât foarte puține știri despre trupurile celor împușcați și dispăruți, printre acuzați fiind și medicii legiști. Subiectul îl constituie și ororile din Cimitirul săracilor, unde fuseseră dezgropate mai multe cadavre. Poziția Colectivului de medici legiști ai Institutului medico-legal din Timișoara este fermă, oferind primele detalii coerente despre victimele dispărute: „Există rapoarte de constatare medico-legală și la cei 37 de decedați prin împușcare (de fapt, 40 de dispăruți, n. n., LVS), care au fost sustrași în noaptea de 18/19 decembrie din morga

Spitalului Județean. La cei neidentificați am efectuat portretul descriptiv (culoarea ochilor, a părului, a formei feței, semne particulare etc.), iar Serviciul de criminalistică al Miliției i-a fotografiat și amprentat. Toate aceste acte au fost păstrate de noi și apoi depuse, în zilele de 3-4 ianuarie 1990, prin dl procuror Tiberiu Suci, la Procuratura Militară Timișoara, constituind unicele probe certe privind faptele petrecute” (Renașterea bănățeană, 11 ianuarie 1990). Medicii relevă și faptul că sunt în imposibilitatea de a întocmi actele de deces necesare, deoarece nu dispun de toate elementele. De aceea, ar avea nevoie de filmele făcute de Serviciul criminalistic al fostei Miliții, pentru a-i identifica pe toți cei căzuți.

Tot în acest comunicat se arată că medicii legiști au examinat cadavrele dezgropate în Cimitirul săracilor și că acestea sunt cazuri vechi, deci nu ar aparține victimelor represiunii din timpul Revoluției. Există o notă a redacției, destul de inflamantă, redactată într-un stil oarecum vindicativ, devenit propriu publicației: „Nu am primit nicio explicație referitoare la cadavrele din Cimitirul săracilor, care au fost cusute sau legate cu sârmă, inclusiv acel nou-născut!? Așteptăm”. Această notă vine, evident, în contradicție cu titlul articolului-comunicat, aparținând, probabil, redacției, precum și cu sobrietatea textului, redactat de medici. Pe de altă parte, informațiile din text sunt în contradicție atât cu zvonistica intensă din oraș din acea perioadă, cât, mai ales, cu disperarea familiilor îndoliate, neobosite în încercările lor de a-și găsi rudele, în viață sau decedate.

Gazeta vine ulterior cu clarificări privind morții deshumați din Cimitirul Eroilor și Cimitirul Săracilor. Articolul, de o pagină și jumătate, este semnat de Dressler Milan Leonard, doctor în științe medicale, licențiat în științe juridice. Autorul lămurește problema celor îngropați în Cimitirul Săracilor, despre care aflăm că nu aveau nicio legătură cu Revoluția, ci era vorba de persoane fără adăpost și cărora nu li s-au găsit aparținătorii. Acolo unde prezintă datele pure, fără comentarii. Doctorul Dressler chiar face un serviciu comunității, căci informațiile sunt interesante. Semnificativă este prezentarea situației de la Morga Spitalului Județean din dimineața zilei de 19 decembrie 1989: „Noi am găsit în dimineața de 19.12.89, 11 (unsprezece) cadavre de împușcați, câțiva din cei 53 existenți inițial și câțiva apăruți, probabil după comiterea furtului (referința este la cele 40 de cadavre de eroi sustrate peste noapte și incinerate la București, n. n., LVS). La aceste cazuri, în zilele următoare s-au adăugat noi cazuri, astfel că în data de 21.12.89 erau 25 de cazuri prin împușcare, zi în care am avut la dispoziție 21 de sicrie de bună calitate și 4 sicrie tip ladă”.

Despre înmormântări pe furiș

Se face puțină lumină în situația împușcaților, dar nu destulă, căci medicii legiști nu apucaseră să investigheze toate persoanele decedate înainte de furtul celor 40 de cadavre și nici nu se știa câte mai fuseseră aduse peste noapte, deoarece nimeni nu se ocupase de ele. În privința celor rămase, au continuat formalitățile: „Am început să eliberăm actele de deces și cadavrele la aparținătorii care s-au prezentat, adică au fost eliberate 15 cadavre, iar zece aparțineau unor persoane pe care nu am reușit să le identificăm, deși mulți

aparținători au încercat alături de noi acest lucru. Aceste 10 cadavre au rămas până în ziua de 27.12.89, au început să intre-n putrefacție, frigiderele spitalului fiind neîncăpătoare și, de fapt, nefuncționale” (*Renașterea bănățeană*, 19 ianuarie 1990). Așa s-a luat decizia înmormântării, operațiune efectuată în 28 decembrie 1989.

Cu toate motivările aduse de doctorul Milan Dressler, care susține că a făcut demersurile necesare pentru găsirea aparținătorilor, eforturile sale par cel puțin superficiale. Poate că un om cu mulți ani petrecuți printre cadavre nu mai este așa de ușor impresionabil. Măcar atunci când are loc o răsturnare de regim putea fi, nu mai uman, ci, cumva, mai atent. În această perioadă, familiile îndoliate umblau din poartă în poartă, pe la autoritățile provizorii, prin cimitire și prin alte locuri suspecte, cu speranța că vor găsi o urmă a celor dispăruți. Chiar în *Luptătorul bănățean*, cum se numea *Renașterea bănățeană* în acea perioadă, au apărut apeluri privind furnizarea de informații. Atât Comenduirea Garnizoanei, cât, mai ales, Medicina Legală ar fi putut transmite o notiță la ziar...

Un alt articol revine asupra soartei eroilor martiri înhumați în data de 27 decembrie 1989 în Cimitirul Eroilor (*Timișoara*, 26 ianuarie 1990). Se dovedește, din nou, că autoritățile provizorii de la acea dată, reprezentate, în primul rând, de către șefii Garnizoanei militare, au acționat prost, pe furiș, iar ulterior au mințit. În ciuda susținerii că acești eroi au fost înmormântați creștinește, cu preot, rămâne un semn de întrebare privind faptul că nu li s-au acordat onorurile publice cuvenite. Faptul că în Timișoara se trăgea la acea oră este o scuză care se poate susține într-o anumită măsură. Cu atât mai mare a fost drama când familiile îndoliate aveau să-și afle morții, în 14 ianuarie 1990, îngropați în Cimitirul Eroilor.

Adevăruri reluate, adevăruri trunchiate...

Acest aspect, al eroilor îngropați clandestin în Cimitirul Eroilor, avea să fie reluat în numărul următor al publicației Timișoara, într-o declarație semnată de Maria și Virgil Boțoc, îndurerații părinți ai fetei de numai 14 ani, Luminița Boțoc, împușcată-n Calea Lipovei în 17 decembrie 1989. Declarația este revelatoare, căci, după căutări de aproape o lună, nefericiții părinți își vor găsi fata înmormântată în Cimitirul Eroilor: „Consider că doctorul Dressler nu a procedat corect când a spus la radio și TV că s-au dat anunțuri pentru ca morții să fie identificați. Știm bine că nu s-a dat niciun fel de anunț. Cred că minte și administratorul de la pompe funebre, deoarece sunt oameni, printre care groparii din cimitir, care au susținut că ei au refuzat să sape groapa comună și că s-a lucrat noaptea, cu un excavator de la G.I.G.C.L., și că morții au fost îngropați tot atunci, iar preotul a făcut slujba a doua zi, morții fiind deja îngropați” (*Timișoara*, 28 ianuarie 1990).

Modul cum au înțeles unele cadre ale Miliției, Securității și Armatei să facă represiunea actelor revoluționare de la Timișoara s-a tradus printr-un exces de zel și acțiuni pline de cruzime chiar în spațiul unităților sanitare. Spitalele, în special cele cu mulți răniți, au fost înconjurte de forțele de ordine înarmate. Rolul ofițerilor și subofițerilor a fost acela de a nu lăsa persoanele suspecte că

au participat la acțiunile de protest să părăsească unitățile de tratament fără a fi interogate, precum și să împiedice accesul aparținătorilor la aceste persoane. Când s-a pus la cale acțiunea de sustragere a cadavrelor, trupele de ordine s-au dovedit eficiente și în a împiedica accesul la date și la personalul instituțiilor ce puteau oferi informații. Iată o consemnare a periodicului *Timișoara* din octombrie 1990, când Procesul de la Timișoara mai era încă la Timișoara: „Eroul Claudiu Vărcuș a căzut pe trecerea de pietoni aflată între Catedrală și cinema Capitol. Rănit, a fost ridicat și transportat la Spitalul de Ortopedie. Dna Vărcuș, mama lui Claudiu, relatează ce i s-a întâmplat în 18 dimineață la Spitalul Județean. Cei ce așteptau relații despre morți și răniți au fost amenințați cu arma. Nu durează mult și, la consemnarea declarației, președintele instanței îi cere dnei Vărcuș să-l recunoască pe individ. Dumneai declară că i-a văzut poza în ziar și că milițianul în cauză este Veverca Iosif! După ce ezită puțin în fața boxei, femeia pune mâna pe Veverca: «Acesta e, spune ea, sigur el este!»” (*Timișoara*, 4 octombrie 1990). Individul avea să fie recunoscut pentru cruzimea sa, unele dintre „faptele sale de vitejie” petrecându-se chiar la Spitalul Județean Timișoara. O relatare plină de dramatism va face în justiție Ecaterina Ioana. Completul de judecată va consemna declarația ei de câteva fraze, o declarație succintă, dar revelatoare despre ceea ce s-a întâmplat în Revoluția de la Timișoara, pe stradă, în instituții, precum și despre fața de o duritate extremă a represiunii. Instanța va consemna următoarele: „Ridicată în seara de 16 decembrie, în Piața Sinaia, și dusă la Miliția Județeană, împreună cu alți arestați. A fost bătută în curte: «Tremuram toată, nu știam ce să fac de frică...». În aceeași noapte, pe la 4.00, spre dimineață, câteva femei au fost ridicate și apoi eliberate: «Ne-au răsfirat pe străzi». Duminică, în 17, pe la orele 13.00, fiind în Piața Maria, a fost din nou ridicată de colonelul Sima și dusă într-un coridor, sub pretextul «să-l vedem pe domnul Tóké». Aici a fost lovită crunt, cu pumnul, «de mi-a ieșit o măsea și cu o ureche nu mai aud». În 18, a fost bătută din nou, cu picioare în burtă, de un civil cu numele de Veverca, la Spitalul Județean, unde voia să-și scoată un certificat medico-legal pentru bătăile îndurate anterior” (Procesul de la Timișoara (2010): 114).

Este evident că forțele de represiune au încercat să ștergă cât mai multe dintre urmele crimelor înfăptuite. Au lucrat meticulos cu cadavrele protestatarilor, așa cum aveau să procedeze și cu o mare parte din documente. Amintim că la Clinica Chirurgie II a Spitalului Județean au fost ținute evidențe duble, așa cum nu se proceda de obicei. Oare cine a fost atât de prevăzător, dând dovadă și de un mare curaj, în condițiile în care documentele medicale din alte clinici au fost confiscate și distruse? A fost chiar un act de curaj, căci iată ce a reținut instanța cu referire la distrugerea documentelor: „Inculpatul col. de Miliție Ghircoiaș Nicolae a declarat că, din ordinul g-ralului Nuță Constantin, s-a deplasat în ziua de 19 decembrie 1989 la Spitalul Județean Timiș, unde, cerându-i directorului spitalului toate evidențele privind morții și răniții prin împușcare, acesta i-a dat un număr de 12 caiete și registre, precum și foile de mișcare a bolnavilor de la o secție la alta, pe care, fără să semneze de primirea lor, le-a dus împreună cu lt. col. Corpodeanu Ioan la Inspectorat. A mai declarat că din dispoziția aceluiași general, în ziua de 22 decembrie, a dus toate aceste

documente la crematoriul unității, unde, în prezența sa, au fost arse de maiorul Popovici Gelu” (Procesul de la Timișoara 2010 : 280).

Bibliografie:

Surse inedite :

Declarații ale răniților, membrilor familiilor îndoliate și ale altor participanți la Revoluție păstrate în arhiva Asociației Memorialul Revoluției 16-22 decembrie 1989 Timișoara;

Documentele Comisiei pentru cercetarea faptelor petrecute în spitalele timișorene în decembrie 1989, din arhiva Asociației Memorialul Revoluției 16-22 decembrie 1989 Timișoara.

Surse edite :

Documente '89, Procesul de la Timișoara, nouă volume, editate de Asociația Memorialul Revoluției 16-22 decembrie 1989 Timișoara (transcriere de pe benzile audio);

Luptătorul bănățean : *Luptătorul bănățean*, 22-31 decembrie 1989

Memorial 1989 2007 : *Memorial 1989. Buletin științific și de informare*, nr. 2, p. 60.

Procesul de la Timișoara 2010: *Procesul de la Timișoara*, vol. IX, Asociația Memorialul Revoluției Timișoara, p. 35; p. 36; p. 55-56; p. 114; p. 280.

Renașterea bănățeană 1990: *Renașterea bănățeană*, 4 ianuarie-31 decembrie 1990.

Timișoara 1990: *Timișoara*, 22 ianuarie-31 decembrie 1990.

Istoria se povestește pe ea însăși

Sabina Loriga

EHESS, Paris¹

I. De la ascensiune la cădere

« Ai făcut o mascaradă din ultimii douăzeci și cinci de ani », aruncă procurorul în timpul simulacrului de proces al soților Ceaușescu, judecați de un tribunal militar autoproclamat într-o școală din Târgoviște, la 50 de kilometri de București. Cineastul Andrei Ujică spune, relativ la acest eveniment difuzat de toate televiziunile lumii în 25 decembrie 1989: « Acest proces stalinist rămâne o traumă de natură psihanalitică în România actuală. Într-un anumit fel, toată lumea este vinovată. Ceaușescu pentru că a aderat la o credință falsă, o ideologie utopică și totalitară având consecințe teribile. Dar și revoluționarii care vor să

¹ Traducerea intervenției Sabine Loriga a fost realizată de Mălina Duță

fondeze democrația începând cu o punere în scenă judiciară grotescă și anti-democratică».

Filmul începe și se termină cu această traumă. În interiorul acestui proces (circular), care urmărește figura clasică a ascensiunii și apoi a căderii, vedem în ordine cronologică un sfert de secol de arhivă vizuală. Este marele spectacol al puterii. În mijloc, mereu, geniul Carpaților. Primește șefi de stat străini (De Gaulle, Nixon, etc.). Călătorește: la palatul Buckingham, la Casa Albă, la Moscova, la Seul, la Beijing. Vorbește în fața cadrelor de partid. Joacă volei, vânează urși, merge în concediu pe malul Mării Negre cu soția, face câțiva pași de dans folcloric, vizitează o piață unde gustă pâine proaspătă, încearcă mezelurile și carnea de pasăre... După cum remarcă realizatorul, « la urma urmei dictatorul nu este decât un artist care are posibilitatea totală de a-și pune în practică egoismul. Este doar o chestiune de ordin estetic dacă acesta se numește Baudelaire sau Bolintineanu, Ludovic al XIV-lea sau Nicolae Ceaușescu » (Lequeret și Paradou).

Ceaușescu este o punere în scenă. Era filmat în medie o oră pe zi, având în final o arhivă de în jur de zece mii de ore. Dintre aceste imagini cam o mie de ore au fost conservate de Arhiva națională de Film și de Arhiva televiziunii naționale din București. Începând cu acest material Ujică a construit un film de trei ore, transgresând astfel o serie de idei preconceptuate despre stilul filmului documentar.

II. Propagandă versus propagandă

Ideea sa a fost de a utiliza filmele propagandei împotriva propagandei, pentru a deconstrui discursul media-crației Conducătorului. Jucându-se cu filmările protocolare, urmărește să demonteze imaginile « oficiale », făcute pentru *a arăta*: « tot materialul pe care îl aveam la dispoziție provenea din propagandă. Altfel spus, toate imaginile existente cu dictatorul au fost comandate de el, el și-a dat acordul. Puteam ieși din acest registru doar pentru a realiza un documentar pedagogic sau un film de ficțiune. Demersul meu constă în a evoca Istoria pornind de la imagini care au contribuit la reprezentarea acesteia. Singura perspectivă narativă posibilă era așadar de a face un film bazat pe auto-punerea în scenă a personajului de-a lungul timpului. Mi se pare că acest parcurs, cu dramaturgia clasică a ascensiunii și a căderii, oferă un frumos studiu de caz asupra exercițiului puterii și naturii totalitarismului în secolul 20 » (Mandelbaum).

Ujică este optimist. Este convins că o dată cu trecerea timpului propaganda se deconstruiește ea însăși. Spune că a găsit, în arhivele de protocol, « bucăți de bobine care au înregistrat ce se întâmpla înainte și după filmarea oficială ». Și că, oricum, și imaginile de propagandă păstrează o parte din viața reală. « Printr-un proces sintactic complex accentul poate fi deplasat în interiorul imaginii : de la perspectiva propagandei la perspectiva realității » (Blouin).

III. Își amintește

După un moment de neatenție, cauzată de impresia de neutralitate, am înțeles că Ujică nu propune un punct de vedere asupra dictatorului, ci caută privirea dictatotului. Titlul se naște din acest proiect. În același timp, filmul este ceva mai mult decât o « autobiografie » intimă. Pe de-o parte, spectatorul este prins în fluxul memoriei. Din întunericul procesului Ceaușescu își revede viața. Își amintește de modul în care a pus-o în scenă. Se alunecă într-o lungă rememorare introspectivă, hrănită de nostalgia unui regim în care imaginea putea fi controlată. Această dimensiune a rememorării justifică absența datelor și locurilor clar indicate. În plus, autobiografia lui Ceaușescu este autobiografia unei întregi națiuni. Rememorarea nu-l privește doar pe el. Viziunea sa, tot mai ireală și kitsch, a hrănit viața mentală a românilor timp de douăzeci și cinci de ani și îi interpelează și astăzi. Care este rolul lor ? Sunt simpli spectatori, așa cum pare să sugereze zgomotul neîncetat al aplauzelor (Rodica Binder vorbește de « Music Hall-ul comunismului ») ? Figuranți ? Sau actori ? Au existat puncte de vedere discordante ? Imposibil de spus. Există doar o scenă de disensiune : în sala cea mare de Congres de la București, Constantin Pârvulescu, unul din fondatorii Partidului comunist român în 1921 și protejat al Kremlinului, îndrăznește să îl critice pe Ceaușescu. Ne putem închipui și câteva emoții colective : frica manifestanților care fug pe stradă după moartea lui Gheorghe Gheorghiu-Dej (șef de stat al României comuniste între 1947 și 1965), plăcerea mulțimii de a fi « unul », bucuria tinerilor din anii '60 când dansau twist, mirarea angajaților de pe piața alimentelor, obligați să joace comedia abundenței și veseliei... Dar nu putem identifica și distinge comportamentele și gândurile individuale. Din acest punct de vedere autobiografia națiunii este ceva halucinant.

IV. Doar imagini

Autobiografia încheie o trilogie asupra regimului comunist, începută cu *Videograme dintr-o revoluție* (1992), realizat în colaborare cu Harun Farocki, povestind prinderea, procesul expeditiv și execuția soților Ceaușescu, și continuată cu « Rupt de prezent » (1995), narând povestea lui Serguei Krikaliiov, care a petrecut zece luni la bordul stației spațiale Mir, în timpul prăbușirii Uniunii Sovietice. Dar continuă și cercetarea asupra imaginilor : « *Videograme* este alt film-experiment, dar exista deja ideea că istoria contemporană se poate povesti ea însăși. Am insistat pe această linie, mi-am întărit alegerile realizând în 1995 un film despre ultimul cosmonaut sovietic. Vroiam, cu această a treia parte, să ajung la capătul drumului, pentru a propune un gen nou, sau sub-gen, de cinema istoric » (Blouin).

În timp ce, în *Videograme*, exista un comentariu, și în *Rupt de prezent* se folosea tehnica comentariului funcțional, în *Autobiografie* nu există nimic : nici o voce narativă, nici o indicație asupra personajelor de pe ecran, nici o indicație asupra datelor și locurilor. Ujică nu se preocupă de contextualizarea sau identificarea personajelor. « Nu am încredere în reportajele sau documentare clasice, cu o privire omniscientă și o voce care comentează evenimentele. Îmi pun

întrebarea : a cui este această voce ? A unui istoric ? A unui jurnalist ? Cred că această cantitate mare de imagini pe care le avem la dispoziție permite Istoriei să se povestească ea singură. Deși în definitiv, într-un fel există întotdeauna un punct de vedere.» (Sorin). Nu numai că nu inventează personaje sau dialoguri fictive, ci chiar mai mult Ujică și-a impus regula de « a nu adăuga nimic » la imagini. A folosit în exclusivitate imaginile de arhivă, fără altă intervenție înafară de montaj. « Doream să lucrez în exclusivitate pornind de la imaginile existente și să obțin o narațiune cinematografică radicală, fără nici o intervenție. În acest scop aveam nevoie de o acoperire cronologică a tuturor perioadelor din viața sa de conducător (...). Doream și secvențe care au scăpat propagandei. În timpul filmărilor existau mereu momente necontrolate, puțin înainte sau după de filmarea oficială. Aceste momente sunt diseminate de-a lungul montajului și formează o rețea invizibilă. De exemplu Ceaușescu încearcă pâinea dintr-o brutărie din București și spune : « Pâinea e mai bună în provincie. » (Sorin).

A nu adăuga nimic imaginilor nu înseamnă a nu interveni. Ujică recunoaște că a construit scene care nu existau ca atare : luând un prim-plan de aici, un altul de acolo, deplasează accentul semantic din imaginea originală. După cum spune și el, dincolo de analiza materialului și construcția narativă există un adevărat montaj atunci când vine vorba de « a inventa scene care nu existau în materialul original, pornind tocmai de la acel material. Este un fel de scenografie în absență. » (Mandelbaum). În plus, sunetul, înafară de discursuri, a fost reconstruit, deoarece de pe 90% din benzile filmate s-au șters comentariile și muzica.

V. Istorie și cinema

« De când s-a inventat, unul din scopurile principale ale filmului părea să fie acela de a face istoria vizibilă. Putea reprezenta trecutul și pune în scenă prezentul. L-am văzut pe Napoleon pe cal și pe Lenin în tren. Filmul a fost posibil datorită existenței istoriei. Fără să ne dăm seama, deplasându-ne pe inelul lui Moebius, am schimbat tabăra. Privim și suntem obligați să gândim. Dacă filmul este posibil, atunci și istoria este posibilă. ». Aceste cuvinte sunt pronunțate cu calm de o voce la finalul *Videogramelor*, pe când ne pregătim să asistăm la punerea în scenă a procesului televizat al soților Ceaușescu.

Pentru Ujică cinematografia are un raport privilegiat cu istoria, grație forței perene a discursului narativ. După cum romanul era modul de comunicare al secolului al XIX-lea, cinematografia este cel al secolului XX și începutului de secol XXI. În același timp, dacă se privește a posteori, după acumularea de experiență, cineastul nu are nimic de-a face cu istoricul, obiectivitatea sa este de alt tip : « Cred într-o obiectivitate implicită. Nararea Istoriei devine un produs estetic, care are întotdeauna o obiectivitate implicită. Știința este cea care caută obiectivitatea. Cea a istoriografiei propune o perspectivă științifică asupra istoriei, dar eu nu mă situez în acest tip de abordare. » (Flaux et Attali). Definiția pe care o dă Ujică istoriei ar putea fi discutată, dar cu siguranța nu acesta este esențialul. Pentru a ne familiariza cu proiectul sau de a fonda un nou gen de cinematografie istorică este suficient să remarcăm faptul că, pentru el, obiectivitatea implicită este redată printr-o narațiune realistă, și nu ideologică.

Este vorba de o perspectivă asupra Istoriei vazute prin intermediul narațiunii : un discurs fondat pe figura narativă clasică a unui om care a cunoscut ascensiunea, apogeul și decăderea (Anexa A). Modelele sale sunt mai ales romancierii precum Balzac, Stendhal, Gogol și Tolstoi. « Istoria este privită ca un fel de comedie umană, trans-ideologică, aceasta fiind condiția primordială pentru orice formă de artă care operează în registrul realismului. » (Flaux et Attali).

VI. Într-o sută de ani ?

După vizionarea filmului arta lui Ujică, îmbogățită de refuzul unei pedagogii simple, îmi place tot mai mult. În același timp am o umbră de îndoială : dacă, peste o sută de ani, singura mărturie disponibilă despre regimul Ceșescu va fi acest film? Dacă nu vor mai fi și alte documente? Dacă acesta ar fi cazul, vor fi oare succesorii noștri în măsură să înțeleagă operația de deconstrucție a propagandei realizată în film? După cum am spus deja, Ujică este optimist. Este convins că imaginile propagandei sunt reversibile, că se incriminează singure. Are și mare încredere în public : « În filmele mele fac un apel direct la participarea spectatorului, același apel făcut de proza realistă modernă. Munca de interpretare este lăsată în seama spectatorului. ». Din acest punct de vedere filmul său ne lansează o provocare importantă : să învățăm să gândim imaginile, să ne închipuim și ceea ce nu se spune.

Bibliografie

- Aubel, Damien, « L'Autobiographie de Nicolae Ceausescu d'Andrei Ujica », *Transfuge*, martie 2011, n. 48.
- Blouin, Patrice, « Ceausescu tordu. Entretien avec d'Andrei Ujica », *Cahiers du cinéma*, iunie 2010, n. 657.
- Flaux, Adele, și Attali, Elvine, « Un regard réaliste sur Ceausescu », *Myeurope.info*, 21 aprilie 2011.
- Hée, Arnaud, « Des images, des régimes, des régimes d'images », *Critikat.com*, 15 martie 2011.
- Lequeret, Elisabeth și Paradou, Pascal, « Andrei Ujica : 'Nicolae Ceausescu', la première biographie complète d'un dictateur du XXe siècle », *RFI*, 21 mai 2010.
- Mandelbaum, Jacques, « Ceausescu n'est pas un monstre tombé du ciel », *Le Monde*, 12 aprilie 2011.
- Sorin, Etienne, « Trois heures dans la peau de Ceausescu », *Evene.fr*, 13 aprilie 2011.
- Vasiliu, Luiza, « En finir avec la nostalgie de l'époque Ceausescu », *Courrier internationale*, 13 aprilie 2011.

Cele două corpuri ale dictatorului

Denis Cerclet

Centre de recherches et d'études anthropologiques
Université Lumière Lyon 2

Ceea ce pot spune despre filmul lui Andrei Ujică est limitat de cunoșterea mea redusă a realităților sociale românești în timpul dictaturii lui Ceaușescu și a spiritului în care e prelucrată memoria și istoria acestei perioade, la mai mult de 20 de ani după căderea regimului dictatorial. Imi voi juca așadar până la capăt rolul de străin, neputând să mă bazez decât pe imaginile și montajul acestora pe care le-am văzut aici.

Am fost foarte sensibil la mișcările corpurilor participanților și ale dictatorului. Ele interacționează și tind să se sincronizeze atât în manifestările de bucurie cât și în cele de disperare. Ar merita analizată și prozodia discursului lui Ceaușescu - probabil că lucrul acesta a și fost făcut – adică gesturile, intonațiile, organizarea cuvintelor care antrenează măsura și ritmul performanțelor colective. Aplauzele, ca și gesturile dictatorului, fac și ele parte integrantă din performarea respectivă, fie că ele marchează nerăbdarea, iritarea, aversiunea sau bucuria și entuziasmul.

Transpare din imaginile din această primă parte a filmului, o plăcere a comuniunii, a bucuriei de a fi împreună, care se va diminua treptat în partea a doua.

Imaginile mulțimilor pe care le-am putea descrie drept coregrafice, în măsura în care sunt parcă animate de o aceeași mișcare, mă trimit la noțiunea de corp mistic. Ernst Kantorowitz arată în *The King's Two Bodies. A study in Mediaeval Political Theology* (Princeton University Press, Princeton, 1957) că începând din secolul al XII - lea corpul mistic desemnează comunitatea de credincioși, dobândind din acel moment și o dimensiune sociologică. El devine "corpul structurat al societății creștine" și al administrației clericale. Doar din secolul al XIII-lea statele încep să-și revendice o permanență și să construiască o unificare a societății. (Să nu uităm cuvintele pe care De Gaulle le rostește în prezența lui Nicolae Ceaușescu: « Vrem să fim noi înșine. Un stat național, nu unul cosmopolit. ») Aceste state se vor substitui Bisericii, sacralizându-se. Figura Regelui devine ea însăși sacră. Identificarea imaginii lui Ceaușescu cu o astfel de imagine e evidentă: o dovedește imaginea sceptrului pe care îl ține în mână într-una din secvențele filmului, ca simbol al unei astfel de sacralizări. Dictatorul devine astfel capul corpului social și conferă sens materialității acestuia. El e și maestrul de ceremonii, cel prin care corpul națiunii se revelează lui însuși.

Acest ansamblu - o anume concepție despre stat și despre conducătorul lui, despre societatea trăită atât de clasa politică cât și de cetățeni - este cel care va conduce spre dictatură. Ceaușescu devine dictator pentru că nu reușește să pună în relație de corespondență figura sacră a corpului social și cotidianul. Corpul mistic nu mai este nimic altceva decât mistificare. Magia se spulberă și îl face pe fiecare să se replieze pe propriile poziții.

Numeroase state – iar astăzi și unele colectivități teritoriale - s-au servit de ritualuri politice pentru a-și legitima exercițiul puterii și dimensiunea colectivă a acțiunii (să ne gândim la festivalurile artistice și culturale, la manifestările sportive etc). Toate acele imagini din film care pun în scenă vizitele diferitelor părți ale corpului (teritorii sau grupuri ca tot atâtea organe) lasă de fiecare dată să se întrevadă dinamismul corpului în ansamblul său. Imaginile cu vizitele șefilor de stat străini și cele ale vizitelor pe care le-a făcut el în străinătate revelează frumusețea și bunătatea acestui corp. Problema este de a te recunoaște și de a fi recunoscut de către alții pentru a te putea recunoaște mai bine pe tine însuși. Prin aceste relaționări se evidențiază trăsăturile unei persoane morale.

Utilizarea trecutului – care poate fi remarcată în câteva rânduri - e interesantă în măsura în care ea semnifică originea povestirii mitice și construcția unei memorii. Corpul mistic se înscrie într-o filiație, el are o istorie. Camera e mereu prezentă (a se vedea semnele pe care le face Ceaușescu în timpul defilării alături de Regina Angliei) ; ea este adevăratul spectator, martorul exterior – dacă nu obiectiv – al existenței acestui corp. Si tocmai în acest punct ar putea să se manifeste spiritul dictaturii. Conducătorul nu este prezent alături de popor, el acționează pentru un terț care nu e altul decât el însuși, într-o altă poziție.

Simt nevoia să revin la Kantorowitz care distinge două corpuri ale regelui : unul natural, celălalt politic. În ceea ce îl privește pe Ceaușescu, s-ar părea că cel natural nu dispăre niciodată, deoarece el este spectator al corpului politic, ca și cum « nu i-ar veni să-și creadă ochilor » că se vede șef de stat. Incântat de el însuși. Probabil aici se și află resortul transformării regimului în dictatură: șeful statului asistă la spectacolul corpului al cărui cap este, nu ca un dirijor în fața orchestrei sale, ci ca și cum ar asista la propriul spectacol. El devine surd la senzațiile și avertismentele unui corp devenit pentru el feeric.

Iată ce îmi sugerează acest film care mi se pare foarte important întrucât pune în lumină mecanica aflată în funcțiune pe tot parcursul regimului Ceaușescu.

(Traducere de Smaranda Vultur)

Uriși sau mori de vânt

Octavia Sandu

Masterandă, Comunicare interculturală,
Universitatea de Vest din Timișoara

Filmele artistice și literatura au un important punct comun: acela că, sub pretextul unei lumi fictive ne arată lumea reală și reușesc de cele mai multe ori să surprindă însăși esența realității *în* și *prin* ficțiune. Filmele documentare au o pretenție mult mai mare de realitate, și poate, tocmai din cauza aceasta, ajung până la urmă să o rateze căci ea nu va mai putea fi „surprinsă”, ci doar

transportată cu toate neajunsurile ei pe ecran. În plus, asumarea unei perspective și servirea unui punct de vedere fac ca acest gen să fie unul părtinitor și să piardă acest pariu. *Madame Bovary*, spre exemplu, este ficțiunea supremă care cuprinde mai multă realitate decât zece filme documentare la un loc despre societatea burgheză pariziană.

Filmul lui Ujică, *Autobiografia lui Nicolae Ceaușescu*, pe care l-am urmărit în cadrul colocviului *Utilizarea memoriei trecutului recent în spațiul public*, nu poate fi încadrat cu strictețe în niciuna dintre categoriile de mai sus, lucru care îl salvează și îl condamnă în același timp. Faptul că nu se adoptă nicio poziție, că pe cât de absent pare regizorul, pe atât de implicat se cere a fi publicului, îl pune la adăpost față de eventualele decizii subiective ce pot interfera cu o memorie colectivă încă bandajată. Astfel, adevărata regie a filmului, așa cum o înțelege fiecare, are loc în memoria selectivă a publicului care umple golurile și semnifică subiectiv evenimentele. De aici neîncrederea și, în definitiv, respingerea cuvintelor care nu pot să instituie realității, lăsând loc de desfășurare imaginii prin care se accesează anumite resorturi ale memoriei. Filmul, dovedește încă o dată precaritatea instrumentelor pe care omul le are la îndemână pentru a reclădi realități.

Pe de-altă parte, prin faptul că înțelegerea stă în totalitate, dacă nu în mâinile, în capul publicului, în ciuda originalității, riscurile asumate nu sunt de trecut cu vedere, ba dimpotrivă. De aceea, trebuie din capul locului să se înțeleagă că acest film cuprinde, paradoxal, câte ceva din amândouă genurile despre care am vorbit mai sus: surprinde realitatea, însă realitatea din perspectiva subiectivă a lui Nicolae Ceaușescu. Filmul este, așadar, proiectul lui de realitate. Acest lucru transpare în prefixoidul *auto* din titlu și este evident în discursul lui Pârvolescu, moment cheie care dizlocă realitatea de pe pilonii construiți de dictator.

La finalul celor trei ore în care se derulează viața lui Ceaușescu înainte de execuție și se dezvăluie scene absolut fascinate, de un grotesc inimaginabil sau de o simplitate surprinzătoare – mărturii valoroase ale epocii.

Totuși, rămâne riscul ca acest proiect de realitate a lui Ceaușescu, prezentificat de filmul lui Ujică, să ia, într-o zi, locul realității și să aibă efectul acelor romane cavalești care l-au făcut pe Don Quijote să vadă uriași în loc de mori de vânt.

The Dictator's New Clothes

Ioana Duță

Master of Intercultural Communication,
West University of Timișoara

During the colloquium *Using memory/recent past in public spaces* organized by professor Smaranda Vultur we, as students, had the opportunity of seeing Andrei Ujică's *The Autobiography of Nicolae Ceausescu*, a controversial film – a

collage of archival footage depicting history-changing moments from the life of the Romanian dictator. Naturally the most shocking feature of the film is the realization that these images were meant to be kept for posterity, showing the desired image/portrait/biography of the dictator, unaware that his doubled reflection would in fact emphasize his true nature.

Probably the most arguable aspect of Ujica's film is the target group and the stakes involved in this pseudo-documentary (may as well be subjectively called "mockumentary"). Being addressed to the large crowds this film permits many interpretations. Because of this, the younger generations may not fully understand its premises. Perhaps the reasonable thing to do would be to establish beforehand the target group and the purpose, as these may be misleading due to the lack of commentaries. This is in fact the main risk: those born after 1989 that at this point have the mentality of oversaturation (thinking that they are fed up with this subject, with communism, Ceausescu and everything they imply), may not grasp the profound meaning of this *anti-biography*. However, I believe that in this relies the strength and beauty of Ujica's film. It is obviously an assumed risk. Moreover, there are plenty of clues within the film that show the delusion, the buffoonery, the so-called tragic-comedy (i.e. the speeches).

In fact, the misconceptions that appear after viewing the film are the direct cause of poor education. Youngsters do not learn in schools about communism as they should (they know only of important historical dates such as Ceausescu's trips to China or Korea, but they don't have the global view of the sort of life lived during communism). Due to this, I think Ujica's film should be applauded also for trying to educate (in artistic way) those that were not properly informed about their own country's recent history.

Another interesting aspect that occurred to me during the actual viewing of the film was the public's reactions, which I must confess took me by surprise. The public consisted of three categories: the older generations that (out) lived the communism era, the youngsters that hear about this subject more at home than at school and the foreigners that are well aware of the subject matter, but have not lived to feel the direct implications and repercussions. As for the reactions, they were quite different according to the ages of the participants: the younger generations started laughing several times (thing that might have displeased the seniors), which I think showed that Ujica reached his purpose – the truth cannot be replaced or embellished and the recent past remains untouched in the memory of the people. This only points out the fact that even those that have not lived in those traumatic and horrifying times are well aware of the grave impact that those 50 years of dictatorship had on the mentality and subconscious of all Romanian people.

Therefore, *The Autobiography* may become misleading to the untrained eye, but at the same time it is revealing in the sense that it unveils the deformed image of a dictator and it brings up the ways in which memory functions in the collective imaginary and mentality and also in the leading character's consciousness

Recenzii, note

Naufraziul komunismului și resurecția memoriei

Maria Bucur (Indiana University, Bloomington), *Heroes and Victims: Remembering War in Twentieth-Century Romania* (Indiana-Michigan Series in Russian and East European Studies), Bloomington, Indiana University Press, 2009

Extraordinar de revelatoare și superb documentată, cartea "Eroi și victime" de Maria Bucur, publicată de Indiana University Press, analizează modul de folosire și abuzurile memoriei în România secolului douăzeci, înaintea, în timpul și după comunism. Mai mult decât atât, volumul demonstrează cât de legate au fost una de cealaltă experiențele totalitare din istoria acestei țări. Punând accentul pe probleme ce țin de comemorarea celor două războaie mondiale, Maria Bucur, care este titulara catedrei Hill de istorie est europeană în cadrul Universității Indiana, examinează relația dintre memorie, identitate, supraviețuire și căutarea recunoașterii experienței traumatice individuale.

Unul dintre cele mai vizibile efecte ale prăbușirii regimurilor comuniste a fost resurecția memoriei. În timp ce leninismul a fost în mod programatic un regim al amneziei, cu alte cuvinte, o dictatură mnemofobică, postcomunismul a fost dominat de o abundență impresionantă a mărturiilor, memoriilor, documentelor, de cele mai multe ori publicate fără a se ține cont de rigoarea științifică, de veracitatea și plauzibilitatea istorică a acestora. O asemenea situație face ca o serie de întrebări să fie extrem de actuale: Cum modelează memoria și memorializarea comunitățile politice? Există o modalitate prin care se poate crea o memorie europeană comună, mai ales una fundamentată pe o serie de probleme esențiale? Care este relația

dintre memorie, comemorare și ritualuri controlate de stat? Care, când și de către cine sunt mobilizate resurse pentru a genera și consolida legitimitate, autoritate, prestigiu și influență? În ce context **solidaritățile anamnestică** (un termen propus de istoricul Dan Diner) pot asigura continuitatea de experiență între generația care a trăit o traumă și cea care doar a învățat despre aceasta? Cum putem evita cultivarea unor memorii care sunt bazate pe uitare deliberată a suferinței unor colectivități care la un moment dat în istoria lor erau sortite exterminării? Cum poate fi postmemoria construită, dezvoltată și îndrumată într-o direcție democratică, în contrapondere la perpetuarea discursurilor ce promovează ranchiuna, răzbunarea și resentimentul?

Acestea sunt întrebările neliniștitoare care preocupă întreg spațiul postcomunist. Stau mărturie pentru acest lucru dezbaterile din Polonia legate de rolul etnicilor polonezi în masacrul de la Jedwabne și în pogromul de la Kielce (ambele evenimente au fost studiate exemplar de Jan T. Gross). Controverse similare au erupt periodic în România, mai ales în ceea ce privește responsabilitatea statului român pentru Holocaustul în care sute de mii de cetățeni evrei și zeci de mii de cetățeni romi au murit în condiții groaznice.

Așadar, un astfel de subiect deține o calitate de urgență intelectuală și politică. Una dintre chestiunile identificate de Maria Bucur ca fiind cele mai problematice în societățile postcomuniste este chiar această angoasă înrădăcinată în prelungirea autovictimizării, inflația de mituri și în inabilitatea de a asuma erorile trecutului într-un mod demistificator.

Ar fi greu să negăm faptul că noile narațiuni democratice înseamnă respingerea sistemului de credință comunist, care este își are originea în rememorarea autojustificatoare și mincinoasă a principalelor evenimente și semnificații ale celui de-al doilea război

mondial. Pe de alta parte însă, Maria Bucur observă judicios ambivalența actualiei căutări a adevărului istoric: „Lumea democrațiilor postcomuniste se dovedește totuși mult mai complicată și non-democratică decât pretind actualele elite politice atunci când se pune problema rememorării victimelor războiului. Modul în care aceste discursuri comemorative se vor schimba în următorii ani va indica felul în care rememorarea pan-europeană a celor două războaie europene poate deveni un efort non-antagonistic local și continental. Pentru moment, tensiunea dintre aceste niveluri de încadrare a tragediei celui de-al doilea război mondial lasă foarte puțin loc pentru a imagina un spațiu al reconcilierii” (p. 17). Acesta este un avertisment înțelept de care ar trebui să ținem seama.

Maria Bucur își exprimă puternice îndoieli privind validitatea euristică a conceptului de memorie colectivă, preferând să își îndrepte atenția asupra interacțiunii dintre memoriile oficiale și cele vernaculare. Pentru ea, memoria socială pare să fie un concept mai potrivit și cuprinzător. Volumul acoperă într-un mod profund și pertinent aproape un secol de istorie a României. Primul capitol se oprește asupra perioadei de dinainte de primul război mondial. Al doilea accentuează catastrofa de pe frontul de est, procesele de comemorare presupuse de cultul tradițional al morților. Capitolul trei analizează încercările noului stat, Romania Mare, de a organiza comemorările ca un ingredient pentru continuarea construcției și omogenizării naționale. Capitolul patru examinează politicile comemorării în România interbelică. Capitolul cinci discută comemorarea războiului și propaganda de stat în timpul celor două dictaturi (fascistă și comunistă). Un capitol special este dedicat discursurilor victimizante care combină auto-compătimirea cu auto-glorificarea, și care astfel instituie și perpetuează uitarea despre victimele

grupurilor etnice și sociale persecutate. Capitolul concludiv pune accentul pe dilemele postmemoriei în România postcomunistă. Per total, volumul este un tur de forță istoriografic, o lectură convingătoare impresionant argumentată. Cartea de față este așadar o contribuție semnificativă la un domeniu în permanentă expansiune care analizează subiectivitatea, intimitatea și experiențele individuale în contextul unor evenimente catastrofice.

Cercetând modul în care românii (inclusiv istorici importanți) sunt implicați în omiterea, în locul unei confruntări a ceea ce ei consideră episoade potențial rușinoase ale trecutului perpetuu „nedrept” al istoriei țării, Maria Bucur propune o rectificare necesară și invită la obiectivitate și luciditate. Volumul deconstruiește varii discursuri autovictimizatoare și insistă asupra necesității ca românii (sau polonezii, ungurii, croații) să depășească auto-glorificări și martirizări bombastice. Doresc să adaug o scurtă observație critică privind modul în care profesoara de la Indiana University discută despre anumiți intelectuali români importanți. Un exemplu ar fi filosoful Gabriel Liiceanu ale cărui idei și intervenții publice sunt mai complexe decât modul în care sunt prezentate în cartea de față. El este fondatorul și dinamul editurii Humanitas, care a publicat unele dintre cele mai importante texte antitotalitare: Hannah Arendt, “Eichmann la Ierusalim” și “Originile totalitarismului”, Vassili Grossman, “Panta Rhei”, cartea lui Leon Volovici despre intelectuali români și antisemitism, “Jurnalul” lui Mihail Sebastian, și multe altele.

Din punct de vedere metodologic, Maria Bucur combină cercetarea arhivistică și istoria orală într-un efort extrem de convingător de contextualizare și aprofundare a cadrului interpretativ. Opiniile ei asupra istoriei române sunt formulate în mod tranșant și elocvent:

mitologia autoritară a obturat o necesară asumare a trecutului (*Vergangenheitsbewältigung*). Într-adevăr, două comisii au condamnat Holocaustul și crimele comunismului împotriva umanității. Este la fel de adevărat însă că evoluțiile ulterioare nu au produs o asumare a trecutului similară cu ceea ce au reușit germanii prin intermediul „de-normalizării” experienței naziste. Volumul analizează atent rolul cultivării eroilor ca ritual al afirmării naționale în timpul și după cel de-al doilea război mondial (eu aș numi acest fenomen drept **o fantasmă a salvării**). Maria Bucur folosește cu acribie narațiuni autobiografice, făcând distincția între diferite moduri de rememorare, idealizare și autojustificare.

Una dintre cele mai importante contribuții ale acestei analize edificatoare este pledoaria Mariei Bucur în favoarea unei noi periodizări a celui de-al doilea război mondial, o perspectivă care ar ține cont de secvențe istorice, clivaje, adeziuni fluctuante și discursuri conflictuale asupra memoriei. Aceasta abordare se aplică nu doar României, ci și altor țări din regiune. Nu trebuie să uităm că în timp ce Polonia a fost o victimă atât a agresiunii naziste cât și a celei sovietice și că ambele puteri invadatoare au comis crime împotriva umanității, România a trecut printr-o situație semnificativ diferită: a fost victima politicilor agresive sovietice dar și a presiunii politice germane (ocuparea de către URSS a Basarabiei și Bucovinei de Nord, sprijinul pe care Hitler l-a acordat pretențiilor maghiare asupra nordului Transilvaniei), alianța cu nașiștii în timpul „cruciadei anti-bolșevice”, întoarcerea armelor în august 1944 și participarea în cadrul coaliției antifasciste.

Ca și în cazul Poloniei, **mitul „iudeo-bolșevismului”**, invocat frenetic și popularizat de extremă dreaptă (dar nu numai), este direct legat de percepția eronată, fabricată prin intermediul propagandei, despre presupusul sprijin generalizat din partea evreilor pentru

ocupanții sovietici în timpul perioada iunie 1940 și iunie 1941. Sunt de acord cu observația Mariei Bucur: „Cea mai importantă chestiune privind regândirea periodizării celui de-al doilea război mondial ține de modul în care istoricii interpretează înțelesul anumitor acțiuni și cuvinte. Periodizarea războiului strict începând cu iunie 1941 și octombrie 1944 permite unora să evite foarte ușor discutarea semnificativelor politici antisemite și pogromurile împotriva evreilor din România care au fost cuprinse de perioada dintre toamna lui 1940 și vara lui 1941. Astfel sunt eliminate și violențele care au avut loc în Transilvania de nord în toamna lui 1940. Dacă nu prelungim războiul dincolo de 1944, situăm violențele dintre noiembrie 1944 și din anii cincizeci într-un context care este circumscris de politicile războiului rece. Dar războiul rece în teritoriu nu a fost o simplă proiectare a dorinței sovietice pentru putere și control în România” (p. 200). Cu alte cuvinte, originile confruntărilor violente și tensiunilor sociale din România de după 1944 nu pot fi separate de conflictele etno-politice majore din timpul celui de-al doilea război mondial, incluzând politicile genocidare împotriva evreilor și romilor ale regimului fascist al lui Ion Antonescu. Le-a trebuit mult timp istoricilor români să admită existența Holocaustului în România. Recunoașterea politică a venit în 2004, ca urmare a creării, datorită presiunii internaționale, unei comisii prezidată de Elie Wiesel (laureat al premiului Nobel, născut la Sighet, în partea de nord a Transilvaniei, care după 1940 s-a aflat sub control maghiar).

Folosindu-se de o impresionantă cantitate de documente (memorii, arhive, romane, filme), Maria Bucur consideră al doilea război mondial (ca istorie și memorie) drept o referință constitutivă, un element cheie al modului în care identitatea colectivă contemporană a fost formată. Depășirea traumei trecutului nu poate fi realizată în absența unei asumări

colective, a recunoașterii vinovăției și a exprimării compasiunii pentru victime. Există deja câțiva pași importanți care s-au făcut pentru asumarea moștenirii celor două totalitarisme gemene: studiul Holocaustului a devenit materie opțională în licee. Există oficial o Zi Memorială a Holocaustului. În mod similar, președintele României, Traian Băsescu, a numit o comisie de analiză a dictaturii comuniste și și-a cerut în mod public scuze, în numele statului român, victimelor represiunii comuniste. Cu toate acestea, sfera publică este încă bântuită de memorii neasumate, de refuzul unor intelectuali de a accepta magnitudinea masacrelor antisemite, și chiar de eforturi de a-l prezenta pe Ion Antonescu drept erou. Negaționismul este prezent totodată în încercările de a descrie regimul comunist, mai ales perioada Ceaușescu, drept o expresie a emancipării naționale. De fapt, Monica Lovinescu, o intelectuală critică marcantă, a afirmat că moștenirile fasciste și comuniste au fuzionat, în timpul lui Ceaușescu, într-un conglomerat ideologic toxic pe care eu l-am numit **barocul stalino-fascist**. Cu alte cuvinte, demonizarea și defascizarea trebuie să fie în mod inextricabil legate în România dacă această țară dorește să participe la construirea a ceea ce de politologul german Klaus Leggewie a definit drept **memoria europeană comună**. Volumul cu adevărat demistificator al Mariei Bucur analizează eforturile agonizante ale românilor de a realiza o mult întârziată asumare a propriului lor trecut.¹

Vladimir Tismăneanu

Nostalgii postcomuniste

Todorova, M. and Gille, Z. (ed.) (2010). *Post-Communist Nostalgia*. New York, Oxford: Berghahn Books, 310 pagini.

Volumul colectiv coordonat de Maria Todorova și Zsuzsa Gille este construit ca o colecție de studii având în centrul lor noțiunea de *nostalgie*, intensiv și extensiv explorată în ultimii 10 ani cu referire la sentimentele și atitudinile pozitive întâlnite în sud-estul Europei față de perioada comunistă. După eferescența studiilor tranziției, ale modalităților în care oamenii au răspuns dificultăților economice și sociale ce au caracterizat trecerea lumii socialiste la capitalism și democrație (a se vedea spre exemplu volumul coordonat de Daphne Berdahl – care a contribuit și la volumul discutat, Matti Bunzl și Martha Lamplan, 2000, *Altering States. Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Ann Arbor: University of Michigan Press), investigarea memoriei și atitudinilor față de trecutul comunist în societățile actuale a fost și rămâne încă un demers nu doar legitim, ci și necesar.

Criticată uneori ca fiind o noțiune laxă, insuficient determinată, care generalizează și maschează procese și fenomene sociale mai complexe, *nostalgia* se află în centrul a numeroase cercetări în domenii precum științele sociale, istoria, studiile literare și de film. Fiecare dintre discipline abordează din perspectivă proprie acest fenomen care, la început, a contrariat observatorii: cum este posibil ca într-o societate care a suferit o lungă perioadă de timp din cauza unui regim represiv și falimentar economic să apară forme de regret sau de nostalgie față de acea perioadă? Care sunt manifestările și semnificațiile noii atitudini față de trecut? Răspunsurile oferite acestor întrebări diferă adeseori, iar diversitatea disciplinară a cercetărilor existente nu ușurează întotdeauna efortul de a înțelege

¹ Varianta în limba engleză a recenziei a apărut în *Slavic Review*, Vol. 69, No. 4 (Winter 2010), pp. 971-974. Traducerea în limba română a fost realizată de Bogdan C. Iacob.

fenomenul nostalgiei. Însă cititorul atent al studiilor existente, trecând dincolo de contradicțiile aparente sau reale identificate, de divergențele rezultate din varietatea spațiilor geografice, va putea să ajungă la o înțelegere a nostalgiei ca fenomen complex, stratificat și semnificativ pentru societățile sud-est europene de astăzi. Această perspectivă bogată și profundă o va câștiga, fără îndoială, și după ce va parcurge lucrarea coordonată de Todorova și Gille. Destinată în primul rând unui public specializat – studenți și cercetători care studiază societățile post-socialiste, această lucrare interesează pe oricine dorește să înțeleagă formele și manifestările memoriei în general și ale nostalgiei în particular, în contextul unor traume istorice încă nevindecate.

Volumul, alcătuit din 15 capitole, Introducere și Postscript, este organizat în două părți relativ egale ca pondere care, așa cum afirmă Maria Todorova, corespund în linii mari abordărilor care accentuează ruptura și celor care relevă mai degrabă continuitatea reprezentărilor trecutului. Câteodată însă, alegerea de a include un capitol în prima sau în cea de-a doua parte nu este evidentă, căci, așa cum acceptă și Todorova în Introducere ”de fapt, practic toate capitolele se ocupă de ambele aspecte” (p. 8) (toate citatele din volum sunt traducerea noastră). Cele 15 capitole tratează fenomenul nostalgiei în spații geografice diverse, fără a avea însă ambiția exhaustivității. Astfel, Bulgariei îi sunt dedicate patru capitole, Germaniei și fostei Iugoslavii – câte trei capitole, României și Ungariei – câte două, iar fostei Uniuni Sovietice îi este consacrat un capitol. Pornind de la observarea comportamentelor cotidiene, sprijindu-se pe interviuri, analiza discursurilor, a textelor literare, a muzicii și a filmului și, în unele cazuri, făcând apel la istorii ale vieții, autorii reconstruiesc, ca într-un puzzle uriaș, fenomenul nostalgiei în

diferitele sale forme, manifestări și semnificații.

Dacă principalele atuuri ale acestei cărți sunt pluridisciplinaritatea și buna acoperire geografică, unul din meritele sale principale este de a pune în lumină un lucru esențial: faptul că nostalgia nu este doar o manieră de a respinge aspecte ale prezentului printr-un apel sentimental la trecut, ci este poate mai mult decât atât un mod de angajare într-un proiect identitar, un proiect ancorat în viitor. Oana Popescu-Sandu, în analiza sa asupra variantei românești a nostalgiei post-comuniste, arată că singurul tărâm considerat a fi stabil și sigur, singurul reper cert este pentru societatea actuală *viitorul*, nu trecutul continuu reinventat în funcție de nevoi contextuale și nici prezentul flu și indecis. Pornind de la cazul Germaniei, Dominique Boyer merge mai departe și demonstrează că nostalgia este o formă de asumare a identității și de afirmare a autonomiei și critică astfel stereotipul identificat în discursul vest-european care prezumă caracterul retrograd, anti-democratic al nostalgiei post-comuniste. De altfel, această teorie simplistă (pe care o întâlnim nu doar în occident, ci ocazional și în țările foste comuniste) este contrazisă și de studiul nostalgiei în mediul rural din Bulgaria scris de Gerald Creed, care argumentează că nostalgia poate apărea doar atunci când trecutul este complet încheiat și nu mai poate fi resuscitat.

Înțelegerea nostalgiei ca ținând în mod fundamental de un proiect identitar, atât la nivel individual, cât și colectiv, o regăsim și în capitolele lui Fedja Burić și Maya Nadkarni. Primul, focalizat asupra colectivității bosniacilor musulmani din Chicago, demonstrează că nostalgia titoistă nu echivalează în mod simplist cu dorul de casă, ci reprezintă ”o negociere continuă despre ce înseamnă să fii bosniac într-o lume în care nu mai există Iugoslavia” (p. 241). În același spirit, cel de-al doilea capitol arată că, în Ungaria, nostalgia răspunde nevoii create de

fenomenul globalizării de a fi acceptat de către restul lumii ca partener egal și de a rămâne în același timp o individualitate unică. Păstrarea și valorizarea amintirilor din trecutul comunist fac parte așadar din acest efort, prin care societatea se transformă în direcția democrației și capitalismului fără să-și piardă memoria trecutului recent și, prin urmare, identitatea.

La rândul său, Tanja Petrović abordează problematica identității, însă dintr-o perspectivă centrată pe individ și pe construcția genului. În studiul său privitor la rememorarea îndeplinirii stagiului militar în armata Iugoslaviei, autoarea aduce argumente în favoarea ideii că nararea nostalgică a experiențelor din armată este un act prin care este produsă și reafirmată identitatea masculină și nu unul prin care este reprodus, în mod mecanic, trecutul. Regăsim ideea construirii identității individuale prin memorie și în capitolul lui Tim Pilbrow. În analiza pe care o face mediului profesoral în Bulgaria din perspectiva discursului despre prezent și trecut, Pilbrow demonstrează că asumarea și acceptarea explicită a istoriei recente fac parte dintr-o narațiune a continuității, prin care oamenii își construiesc în mod simbolic demnitatea personală, profesională și națională.

O altă cale de a studia și înțelege nostalgia este de a-i observa evoluția, de a căuta dovezi ale transformării ei sau indicii ale continuității în diverse perioade istorice. Una dintre concluziile posibile ale acestui demers este că nostalgia are capacitatea de a se transforma, de a-și schimba radical obiectul, chiar cu riscul inconsistenței. O demonstrează capitolul lui Harriet Murav despre două dintre lucrările literare ale autorului rus Aleksandr Melikhov scrise la distanță de 10 ani, precum și studiul Annei Szemere asupra rockului unguresc din anii '80 și din anii '90. Nu în ultimul rând, constatăm împreună cu Cristofer

Scarboro că privirea nostalgică îndreptată către perioada comunistă nu este apanajul post-comunismului. Analiza pe care o face mișcării de brigadă în Bulgaria anilor '70 alcătuiește un tablou viu al modului în care a apărut regretul de a nu mai trăi și activa în brigăzile anilor '40 – '50 și de a fi pierdut definitiv entuziasmul și eroismul care au caracterizat acele vremuri.

Diverse alte aspecte ale memoriei și nostalgiei în post-comunism sunt puse în lumină în volumul *Post-Communist Nostalgia*, fiecare dintre ele ajutând cititorul să clarifice anumite dimensiuni ale fenomenului, dar provocându-l totodată să deschidă noi interogații. Spre exemplu, Filmul *Good-Bye Lenin!* îi prilejuiește lui Daphne Berdahl ocazia de a constata divizarea est-germanilor față de tema trecutului comunist, dar și faptul că practicile curente ale nostalgiei au adeseori un caracter cinic, ironic și parodic. Un portret al nostalgiei asemănător creionează și Diana Georgescu în capitolul său dedicat memoriei comunismului și a lui Nicolae Ceaușescu în România de astăzi. În același timp, Donna Buchanan, în analiza pe care o face diferitelor genuri muzicale devenite populare în Bulgaria în perioada 1990 – 2005, identifică la rândul său un mix de elemente nostalgice, parodice și ironice, dar nu ezită să afirme că aceste elemente fac parte din strategia de a-și găsi propriul loc și propria voce a unor categorii de oameni ce percep căderea comunismului drept "dislocare, deposare și dezorientare" (p. 149).

În fine, un ultim aspect pe care îl voi menționa aici este cel al memoriei tăcute, al trecutului redus la tăcere, care însă nu este complet mut. Figura paternalistă și autoritară a lui Tito, deja invocată, face și obiectul cercetării pe care Stephanie Schwandner-Sievers a desfășurat-o printre albanezii din Kosovo. Acesta este un caz special în sensul în care, aici, trauma este poate cea mai puternică, iar mizele politice cele mai constrângătoare. Astfel, dacă aparent trecutul, în general, și

memoria lui Tito, în particular, sunt complet evacuate, șterse, ignorate, o cercetare mai atentă dezvăluie că memoria recunoscătoare nu este pierdută, ci doar ascunsă temporar în spațiul privat, acolo unde poate rezista încă multă vreme. Capitolul lui Anke Pinkert, ultimul din volum, descifrează cu răbdare semnele ascunderii și dezvăluirii trecutului, urmărește transmiterea sinuoasă a memoriei prin film. Așa cum demonstrează autoarea prin numeroase exemple, o parte importantă din filmele produse după căderea zidului Berlinului, deși nu tratează explicit trecutul totalitar, expun indirect efectele traumelor istorice trăite de est-germani.

Dacă am vrea să numim meritul principal al acestei cărți dense și provocatoare, acesta ar fi faptul că demontează, cu numeroase argumente, concepția larg răspândită conform căreia nostalgia în societățile post-comuniste este o atitudine periculoasă împărtășită de cei slabi, neadaptați, care nu au făcut față tranziției dificile sau, eventual, de profitorii regimului comunist. De aceea, această carte care pune în lumină complexitatea, plurivalența și chiar contradicțiile interne ale fenomenului nostalgiei post-comuniste va rămâne cu siguranță un reper în literatura academică din domeniu.

Andreea Lazea

Deconstrucția cultului personalității

Manuela Marin, *Originea și evoluția cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu 1965-1989*, Editura Altip, Alba-Iulia, 2008, 640 p.

Cultul personajului Nicolae Ceaușescu a făcut, după 1989, obiectul a numeroase dezbateri, în medii formale și informale, problematizarea sa generând, în sfera academică, internă și de afară, câteva întreprinderi de amploare, între cele mai

cunoscute numărându-se lucrările lui Adrian Gioroianu (*Ce Ceausescu qui hante les Roumains. Le Mythe, les représentations et le culte de Dirigeant dans la Roumanie communiste*), Anneli Ute Gabanyi (*The Ceausescu cult: propaganda and power policy in communist Romania*), Alice Mocănescu (*The Image of the Leader in the Communist Period: the Case of Romania in the Ceausescu Era*), Adrian Drăgușanu (*La commémoration des héros nationaux en Roumanie par le régime communiste de Nicolae Ceausescu, 1965-1989*). Ceea ce ne propune tânăra cercetătoare clujeană (în ceea ce este teza sa de doctorat), este un studiu extrem de extins și aprofundat al premiselor și cadrelor care au condus la apariția și menținerea, vreme de mai bine de două decenii, a unui complex de glorificare, ce a transformat un simplu individ într-un semizeu.

Într-o consistentă și inedită perspectivă, autoarea se remarcă, în primul rând, prin apelul la o variată gamă de surse: documente scrise (fonduri arhivistice inedite și nu numai, presa din epocă, lucrări memorialistice, abordări teoretice, literatură omagială), documente audio (discuri pe care apar compoziții cu caracter de panegiric) și vizuale (producții cinematografice și de televiziune). Toate acestea sunt filtrate prin conjugarea mai multor tipuri de analiză: cea hermeneutică, sintaxă vizuală, cercetare cantitativă, la care se adaugă recursul la metode și concepte care aparțin politologiei, sociologiei, relațiilor internaționale. Un alt merit al lucrării ține de abordarea diacronică a cultului ceaușist; ajungem astfel să urmărim, progresiv, caracterul premeditat (datorat atât liderului, cât și aparatului de propagandă) în edificarea sa, cât și gradul de permisivitate a cadrului în care cultul a dobândit amploare. Autoarea – care, de altfel, pe parcursul întregii sale incursiuni în descălcirea meandrelor edificării portretului ireal nu alunecă în concluzii definitive – argumentează pertinent că în mod decisiv, la construirea imaginii și puterii mitice a lui Ceaușescu, a contribuit criza internă a regimului comunist

autohton, dar și portretul pozitiv creat de o anumită orientare a politicii externe.

Primul capitol al lucrării include ipotezele de lucru și obiectivele urmărite: pornindu-se de la chestiunea definirii sintagmei „cultul personalității” și de la premisa cultului care reproduce pattern-urile comune unui proces de adulare, sunt discutate mecanismele constitutive, specifice pentru cazul lui Nicolae Ceaușescu și sunt expuse căile și mediile de dispersie a acțiunilor laudative (de pildă, manifestările de masă și cele omagiale, organizate în străinătate). Fenomenologic, analiza cultului personalității sale a fost derulată ținându-se seamă de trei planuri: instituțional, un altul legat de aprecierea rolului factorului individual în perpetuarea practicilor encomiastice și, în fine, planul investigării canalelor și instrumentelor utilizate pentru transmiterea în spațiul public a cultului. Din perspectivă instituțională, deconstrucția a permis, pe lângă identificarea etapelor de consolidare a controlului lui Ceaușescu asupra aparatului de partid și de stat, și indicarea instituțiilor care și-au adus aportul la crearea și susținerea mijloacelor de promovare a manifestărilor „devoționale”.

Următoarea secțiune ne introduce în atmosfera în care mitul „tânărului revoluționar” a început să se contureze. În fapt, aparatul de propagandă a fabricat un *curriculum vitae* de „revoluționar profesionist”, ce cuprinde evenimente petrecute în tinerețea viitorului dictator : (pretinsa) numire în conducerea Comitetului Național Antifascist Român, procesul de la Craiova (1934) și cel de la Brașov, detenția la Doftana (dar și anii de detenție ulterioară, la Jilava, Caransebeș și Târgu Jiu) și implicarea în reorganizarea U.T.C. Punând în balanță sursele, Manuela Marin devoalează eforturile de manufacturare biografică, care combinau omisiunile cu inventivitatea, aducând la suprafață memorii ale participanților la evenimentele enumerate și date furnizate de parcurgerea documentelor arhivistice.

Partea cea mai substanțială a cărții este împărțită în capitole ce examinează binecunoscute atribute – asociate în epocă – ale fostului conducător: „Nicolae Ceaușescu” – arhitect al României moderne, „Nicolae Ceaușescu – campion/erou al păcii mondiale” și „Nicolae Ceaușescu – garant al unității și independenței naționale”. Discutarea lor este corelată cu analiza conceptelor de paternalism, adorare publică, umanism revoluționar, umanism socialist. Cercetătoarea explorează modalitățile prin care aportul personal al lui Ceaușescu a dobândit o semnificație fondatoare, prin operarea unui decupaj temporal simbolic în perioada României socialiste, justificat de aparențele și „beneficele” sale realizări. Postura de ctitor de neam s-a construit, în opinia autoarei, prin includerea în cultul personalității ceaușiste a paternalismului de tip socialist (este trecută aici în revistă chestiunea politicii pronataliste și participarea lui Ceaușescu la acțiunile de refacere de după cutremurul din 1977). Totodată, se evidențiază preponderența pe care o capătă, odată cu anii '80, caracterul național, în funcție de care sunt rescrise principalele secvențe din istoria Partidului Comunist Român interbelic.

Cât privește contributorii la realizarea portretului hiperbolizat, pe lângă activitatea desfășurată de către serviciul din interiorul partidului, este prezentată și cea a presei, al cărei discurs a creat imaginea de „arhitect” al noii României, imagine secundată de aceea de teoretician al orânduirii socialiste și de părinte al națiunii. Analiza cantitativă și calitativă asupra producțiilor omagiale (nu numai din presă, ci și din cuprinsul volumelor special consacrate marelui om) a pus în lumină caracterul procesual, atât sub aspect tematic, cât și din punct de vedere temporal, al ascensiunii cultice. Legat de calitatea de „luptător pentru pace”(a) de pretutindeni, sunt sesizate modalitățile prin care un construct ideologic, *securitatea mondială* (pe fondul Războiului Rece), a fost preluat și inclus în cultul liderului comunist. Nu în ultimul rând,

decopertarea reprezentării ca și chezaș al independenței țării dezvăluie o relație de interdependență între distanțarea politică, economică și ideologică de Moscova și așa -zisa stabilitate și de succes dezvoltare a României.

În paralel cu procesul de mitizare a liderului s-a desfășurat și unul de legitimizare al partidului, strategie menită a include propria evoluție în reinterpretata istorie națională. Ca urmare, Partidul Comunist se înfățișează drept continuator al eforturilor românești seculare de apărare a ideilor de unitate și independență; în același timp, inițiator al acțiunilor de recuperare și evaluare a moștenirii cultural - istorice autohtone.

Nu în cele din urmă, menționăm că textul lucrării beneficiază și de imagini (reproduceri după tablouri ale dictatorului, instantanee de la adunările de pe stadioane, aparițiile publice prilejuite de ziua de 23 august) și grafice, indicând repartitia tematică și anuală a articolelor de presă ori situația apariției volumelor omagiale în străinătate.

Sînziana Preda

Persecutori, informatori, cetățeni între coerciție și cooptare

Anuarul Institutului de Investigare al Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc, nr. V-VI, 2010-2011

A apărut anuarul Institutului de Investigare al Crimelor Comunismului și Memoria Exilului, numărul V-VI, număr dublu, reprezentînd activitatea de cercetare din 2010 și 2011.

Volumul are două părți principale, *Represiune*, despre reprimarea rezistenței anti-totalitare, și *Mobilizare, cooptare, control social*, despre crearea și menținerea rețelilor de control social: reprimarea adversarilor, cooptarea celor indiferenți, acestea sînt activitățile politice în orice regim totalitar.

Două capitole suplimentare, *Comunizarea culturii și Rezistență și victime* urmăresc detalii mai fine: primul, imixtiunea regimului în producția simbolică a societății, al doilea, destine individuale ale persecutaților: destinul unui social-democrat, Constantin Titel-Petrescu, dosarele penale ca resursă memorială, persecuția etnică și religioasă a Martorilor lui Iehova maghiari.

Anuarul începe cu o introducere de 8 pagini semnată de Vladimir Tismăneanu, despre comunism în general, care atinge în treacăt probleme ideologice, istorice, politice și economice. Articolul e sumar; orice comentariu l-ar nedreptăți, fiindcă nu se poate cere unui articol scurt să dezbată în profunzime un subiect atît de vast. În schimb, ar fi fost utilă definirea activității de "cercetare a comunismului". Comunismul e un termen politetic, și înseamnă, alternativ:

- a) Doctrina politică expusă de Karl Marx și Friedrich Engels
- b) Regimul politic totalitar din Rusia (1918-1986) și țările satelite (1947-1989)
- c) Sistemul economic de economie centralizată din țările respective.

Fiecare ar trebui dezbătute separat. Cum spune tranșant Joseph Schumpeter, Christos nu e vinovat pentru ororile comise de Torquemada, și nici Marx pentru crimele lui Stalin.

Caracteristicile represiunii în statele comuniste. Paul Hollander inaugurează anuarul cu un articol despre *Caracteristicile represiunii în statele comuniste*, republicare a unui articol mai vechi. Articolul păcătuiește prin esențializare: pentru el, comunismul este un sistem monstruos represiv și criminal. Autorul vede comunismul ca un regim opresiv și monolitic. Esențializarea împiedică analiza, detaliul, înțelegerea. Opiul ne face să adormim *quia est in eo virtus dormitiva*, fiindcă există în el o putere adormitoare. Comunismul a făcut victime fiindcă există în el o *virtus criminalis*.

Autorul încurcă și confundă diverse forme de represiune. Marile procese din

anii 1930 din Rusia, ale lui Nikolai Buharin, Grigori Zinoviev și ale altora, sînt răfuieli interne ale membrilor partidului comunist. De asemenea, Revoluția Culturală din China este contraofensiva lui Mao contra membrilor Partidului Comunist Chinez. Marele pas înainte, politica agricolă catastrofică dintre 1958-1960 duse la moartea prin înfometare a mii de țărani, din vina lui Mao. Slăbit, el lansează Revoluția Culturală după 1966, iar Gărzile Roșii, nou înființate, sînt alcătuite din tineri militanți care contestă partidul și exacerbează cultul lui Mao. Cei marginalizați, închiși, brutalizați sau uciși în această perioadă sînt în general membri ai partidului.

După 1977, China începe o perioadă de progres economic permanent, cu o creștere medie anuală a producției industriale de 10 %. Paradoxal, una din cauzele acestui progres e conflictul dintre Mao și Uniunea Sovietică. El duce la o apropiere între Mao și SUA, care culminează cu vizita președintelui Nixon la Mao în 1972. După această destindere, exporturile chineze spre SUA vor crește continuu.

În Europa de est, mișcările de reînnoire din Cehoslovacia și Ungaria au fost înăbușite în sînge de către Uniunea Sovietică, ceea ce arată că în ambele țări exista o tendință spre democrație și pluralism, iar regimul totalitar era doar o urmare a ocupației sovietice. Autorul vorbește pe larg despre regimul genocidar al lui Pol Pot din Cambodgea, fără să încerce să explice cum a fost posibil acest genocid, cum de au luat puterea Khmerii Roșii. Mai ales, autorul trece sub tăcere faptul că regimul acesta genocidar a fost răsturnat de o țară comunistă, Vietnamul. Esențializarea comunismului ca regim totalitar criminal provoacă imense confuzii.

Cenzura, controlul străinilor care vin în vizită, înăbușirea opoziției politice și deportarea opozanților în Siberia,

spionarea cetățenilor prin poliția secretă, toate acestea pre-există în Rusia Țaristă. Ele se perpetuează, cu semn schimbat, în Uniunea Sovietică, dar nu e nimic comunist în ele. Structura statului rus, de la Ivan cel Groaznic începînd, e paranoică și totalitară.

Perspectiva extrem de restrînsă a autorului îl face să folosească adesea expresia ”încă nu ne putem explica”... Astfel, în capitolul 3, *Decalajul de atenție și selectivitatea preocupărilor morale*, autorul se declară surprins

”Încă nu ne putem explica de ce unele dintre crimele și atrocitățile istorice ajung în centrul preocupărilor și indignărilor publice – cât și în centrul preocupărilor și cercetărilor științifice –, în timp ce altele sunt, în cea mai mare parte, trecute cu vederea, prea puțin cunoscute sau date uitării. De exemplu, crimele în masă (incluzând utilizarea armelor chimice împotriva civililor) comise în Irak sub regimul lui Saddam Hussein au suscitat destul de puțină indignare și îngrijorare în țările occidentale. Aceasta a fost întocmai experiența din Irak. Saddam și-a lansat masacrele în urmă cu 25 de ani; publicul din țările vestice a fost martor la aceste acte de violență și, cu toate acestea, a ales să închidă ochii și să nu protesteze împotriva ororilor. O mișcare de protest realmente puternică și numeroasă a luat cu asalt străzile din Occident abia în februarie 2003 – protestul fiind organizat nu ca să denunțe dictatura teribilă, ci ca să prevină o eventuală invazie care urmărea prăbușirea dictaturii”.

“Publicul din țările vestice a ales să închidă ochii și să nu protesteze în fața ororilor” e o gogoriță. În 1980, cînd ia puterea în Irak, Saddam Hussein e încurajat și de Statele Unite, și de Uniunea Sovietică să lupte împotriva Iranului. Regimul teocratic din Iran îl răsturnase pe șah (atrăgîndu-și ostilitatea americană) și era fundamentalist religios (atrăgîndu-și ostilitatea sovietică). Vreme de aproape două decenii, și SUA, și URSS au susținut militar și politic regimul lui Saddam

Hussein. Crimele comise de acesta (gazarea kurzilor la Halabja în 1988) au fost ignorate, fiind comise de un aliat, și condamnate de un inamic (Iranul). Genocidul kurzilor din Irak, de către Saddam, condamnat strident după ce acesta a devenit peste noapte inamic al SUA, nu a fost însoțit de o condamnare a genocidului kurzilor de către Turcia, important aliat NATO. În 1986-1988, kurzii erau impopulari : în Turcia, insurecția lor era comunistă, și îndreptată contra Turciei, important aliat al SUA ; în Irak, ei erau aliați cu Iranul, țară dușmană a SUA. În 1988, portavioanele americane încă doborau avioane iraniene în Golful Persic, inclusiv avioane civile. Exterminarea lor de către Saddam a fost ignorată în presa occidentală. Abia când Saddam devenea, din aliat, dușman, kurzii au devenit victimele simpatice ale unui tiran sîngeros.

De ce unele crime ajung în centrul indignării publice și altele nu ? se întreabă autorul. De ce unele ajung în centrul cercetării științifice și altele nu ? Fiindcă indignarea publică e canalizată politic, iar cercetarea științifică e canalizată politic. Însăși existența ICCMER se datorează voinței politice, iar cercetarea crimelor comunismului e știință doar fiindcă statul decide s-o finanțeze și să dea titluri academice celor care se ocupă de ea, să finanțeze și să patroneze simpozioane, conferințe, și să publice volume de studii.

Genocidul armean a fost recunoscut ca atare de parlamentul francez, dar nu și de Congresul american, pentru a nu irita un aliat important.

Comunism și religie. Cei care vorbesc despre persecuția religiei și a clerului sub comunism, în Uniunea Sovietică, se referă de obicei la ateismul profestat al comunismului. E vorba de o simplă iluzie optică. Puterea politică se află, în Rusia, într-un foarte vechi și permanent conflict cu puterea religioasă. Ivan cel Groaznic l-a ucis pe patriarhul Filip ; Petru cel Mare a desființat instituția patriarhiei, pe care a înlocuit-o cu Sfântul

Sinod, controlat de stat. Persecuția sîngeroasă a staroverilor, începînd din secolul XVII, denotă opoziția rușilor față de libertatea religioasă. În China (sau Coreea de Nord) religia veche consta într-un număr redus de ceremonii private și superstiții locale ; suprimarea acestora n-a produs traumele importante din Rusia. În Polonia, regimul comunist n-a îndrăznit să atace catolicismul ; conflictul secular dintre Polonia și Rusia fusese, în parte, și un conflict între catolicism și ortodoxie ; persecutarea catolicismului ar fi trecut drept abuzivă. În Cehia, venirea la putere a comunismului a găsit o societate unde două treimi din populație erau fără religie. La fel, în Cuba, ca în toată America Latină, societatea s-a laicizat profund în sec. XIX și catolicismul a jucat un rol secundar. Persecutarea religiei de către comunism a mascat, în Cuba, China, Coreea, Estonia, Cehia și Slovacia, o laicizare profundă și veche a societății.

Controlul asupra mișcărilor populației (p. 67). Unul din paragrafele articolului lui Hollander se numește, naiv, ” Controlul asupra mișcărilor populației ” și vorbește despre controlul circulației persoanelor în țările comuniste. Pașaportul intern, valabil în URSS și în China, nu e o invenție comunistă. El există, cel puțin în China, sub numele de hukou, din secolul XIII. Scopul său e să împiedice supra-aglomerarea orașelor de pe coastă, prospere, prin imigrarea necontrolată a muncitorilor săraci din interior. De asemenea, pașaportul intern în Rusia are o tradiție veche, de stat polițienesc. Propiska țaristă există din sec XIX ; încă de atunci, persoana care voia să-și schimbe domiciliul trebuia să capete permisiunea poliției. Străinii, pentru a părăsi Rusia, trebuiau să-și anunțe plecarea la ziar cu o săptămînă înainte. Auxiliar, pașaportul intern era util pentru a împiedica mișcările masive de populație spre orașele mari (Canton, Șanghai, Pekin, Moscova) și crearea de slums, bidonvilles sau favelas, cartiere cu clădiri precare,

murdărie, sărăcie și activități interlope. Doar această politică dură a permis Moscovei să scape de soarta unor orașe ca Lima, Caracas, Madras, Manila, Rio de Janeiro, Sao Paolo, Ciudad de Mexico, Delhi și Buenos Aires. Pe scurt, controlul intrării străinilor, ieșirii cetățenilor, și mutării cetățenilor dintr-o localitate în alta pre-există, în aceeași formă totalitară, și în Rusia, și în China, cu secole înainte de instaurarea comunismului. Comunismul nu face decât să preia instituții mai vechi. În plus, controlul circulației interne e important pentru evitarea urbanizării sălbatice, ne-controlate.

Dușmanul: dezumanizare și demonizare (p 69). Sînt posibile oare procesele politice în regimurile democratice ? În Statele Unite, în perioada MacCarthy-ismului, Comisia pentru cercetarea activităților anti-americe a acuzat sute de persoane de "activități anti-americe", expulzându-i pe unii, interzicînd pașaportul altora, și încurajînd delațiunile. Sute de persoane au fost închise, concediate în a doua Red Scare, fenomen de isterie colectivă. Curtea Supremă a aprobat, în 1952, un regulament din New York care permitea concedierea profesorilor considerați "subversivi". E interesat că cercetătorii comunismului nu au luat niciodată în seamă fenomenul de isterie colectivă în căutarea și identificarea "dușmanilor regimului" deși, cu un aparat restrîns de ofițeri, și Gestapo, și KGB arestau și interogau persoane pe baza denunțurilor anonime ale populației. În URSS, au avut loc numeroase condamnări secrete și numeroase procese publice ; procesele publice au fost posibile doar în condițiile în care o parte din populație era isterizată și dorea condamnarea dușmanilor regimului. Altfel, procesele ar fi fost secrete. Vinătoarea de vrăjitoare, isteria colectivă sînt posibile și în regimurile totalitare, și în cele democratice. Maccarthyismul ia sfîrșit spre 1957, simultan cu moartea lui Stalin și

condamnarea de către Hrușciiov a abuzurilor regimului stalinist.

În pofida cultului personalității, a dictaturii, și a uciderii prin înfometare a milioane de persoane, Nixon l-a vizitat pe Mao în 1972 și a ameliorat durabil relațiile politice și economice dintre cele două țări. În pofida unui regim politic relativ blind, americanii au menținut o politică de boicot economic și politic sever al Cubei.

Concentrîndu-se pe totalitarismul din statele comuniste, autorul ignoră cu bună știință istoria instituțiilor totalitare din Rusia și China. De asemenea, el ignoră fenomenele totalitare din țările așa-zis democratice (maccarthyismul).

Publicitate și secretomanie (p 73). Secretomania sovietică e binecunoscută. Autorul dă numeroase exemple de secrete militare, (gări, planuri de fabrici, locuri de detenție, numărul deținuților politici) din URSS. Această secretomanie poate fi comparată cu secretomania din Rusia țaristă, despre care scriu pe larg călătorii străini (Astolphe de Custine de exemplu). În China, delegații străini erau atent spionați, și rapoartele de spionare ale soliei lui Nicolae Mîlescu Spătaru există încă în Arhivele Naționale ale Chinei, scrise în manciuriană.

Responsabili (p. 83). Unul din personajele responsabile de întemeierea Cekăi, transformată în NKVD și apoi în KGB, a fost Felix Dzerjinski, pe care Hollander, cu lipsă de profesionalism istoric, îl echivalează cu Himmler. În teoria argumentării, acest procedeu retoric se numește *reductio ad Hitlerum*. Bruce Lockhart, în *Memoriile unui agent britanic*, și-l amintește mai îndeaproape. Atunci cînd întemeiază Ceka, în 1917, țara se află în haos, iar anarhiștii tîlhăresc și ucid în plin Petersburg. Lenin scapă întîmplător unui atentat organizat de eseri. Dzerjinski a fost, desigur, un polițist nemilos, dar el își începe activitatea într-o țară aflată în haos, străbătută de grupuri de orfani de război care fură, de grupuri de soldați demobilizați care tîlhăresc. Armand

Hammer, în memoriile sale, și-l amintește pe Dzerjinski împușcând un șef de gară care nu permitea, din nepăsare, trecerea unui tren cu materii prime. În 1917 începea războiul civil în Rusia, care avea să dureze patru ani. Embrionarul stat comunist se bătea cu patru armate conduse de patru generali : Denikin, Iudenici, Kolceak și Mahno, apoi Wrangel. Rusia era pradă anarhiei iar ordinea trebuia restabilită. Și pentru Lockhart, și pentru Armand Hammer, Dzerjinski e un personaj pozitiv (deși ambii își amintesc ochii intenși, roșii, adânciți în orbite, și privirea tăioasă de metal).

Totalitarismul sovietic (și totalitarismul comunist chinez al lui Mao) reproduce și reia tipare milenare ale absolutismului din aceste țări. Incultura autorului îl face să asocieze comunismului comportamente politice milenare în țările respective ; cultul personalității lui Kim Ir Sen, de exemplu, în Coreea de Nord, preia un model multimilenar al regalității sacrale, prezent în tot Extremul Orient. *Comunismul nu întrerupe nici o evoluție spre democrație în Rusia sau China, ci continuă absolutisme vechi.*

Orientalism. Autorii occidentali scriu (dacă e să-l credem pe Edward Said) despre Orientul Apropiat folosind clișee – trădătorii, misterioșii, misticii, perfizii, iraționalii arabi. Cercetătorii comunismului fac la fel, urmărind senzaționalismul, fără să încerce să analizeze sursele fenomenului. Sadismul torționarilor e un efect, nu o cauză. Cum a fost posibilă instaurarea totalitarismului, dacă acesta poate reveni, ce se poate face împotriva revenirii sale, aceste întrebări sînt mai interesante. E remarcabil faptul că volumul începe printr-o traducere din engleză a unui articol cu surse în engleză. Deși epicentrul totalitarismului comunist a fost Uniunea Sovietică, nici o carte scrisă în rusă nu tulbură bibliografia anglofonă a volumului. Și nici un cunoscător de rusă printre autorii contribuțiilor.

Atrocitățile comuniste tulbură pînă și traducerea articolului, a cărui ultimă frază sună așa :

” La o analiză finală, atrocitățile discutate în această introducere și detaliate în lucrările care urmează au fost, în cea mai mare parte, produse neplanificate ale dorinței de a schimba radical și repede condiția umană prin mijloacele inerent limitate și crude aflate la dispoziția ființelor umane.” unde “mijloacele crude” traduce *the crude means*, adică ”mijloacele rudimentare”.

Urmează un studiu datorat lui Dumitru Lăcătușu, despre Direcția de Cercetări Penale a Securității în timpul lui Mișu Dulgheru (1948-1952), cuprinzînd documente de arhivă și scrisori inedite. În pofida accesului extrem de limitat la arhive (în 2011 încă) autorul identifică două tabere opuse în masa anchetatorilor, un grup al intelectualilor, cu studii de drept sau studii superioare, și unul al muncitorilor, absolvenți ai unor cursuri scurte de trei luni, și a căror pregătire juridică (și pregătire în general) era sub orice critică. Brutalitatea înlocuia pregătirea juridică a acestor noi anchetatori recrutați din rîndurile muncitorimii.

Liviu Pleșa vorbește despre DIRECȚIA REGIONALĂ DE SECURITATE CLUJ (1948-1968) și despre organizarea sa. O mențione aparte îi oferă lui Patriciu Grünsperger, conducător al Securității de aici, care organizează uciderea fără judecată a mai mulți țărani chiaburi, cu singurul scop de a teroriza populația. Înălăturat în 1952, el trăiește liniștit pînă în 1996. Nu a fost anchetat sau inculpat după 1990, și a murit liniștit în 1996. În fapt, așa s-a întîmplat și cu alți torționari, ceea ce dovedește natura strict declarativă, retorică, a anti-comunismului puterii instalate după 1996 ; deși condusă de foști deținuți politici, această alianță nu s-a preocupat de loc de identificarea, inculparea, judecarea și condamnarea foștilor criminali.

Articolul conturează câteva prosopografii, și arată cum s-a construit concret aparatul de supraveghere și represiune numit Securitate, pe cât de temut înainte de 1989, pe atât de necunoscut. Autorul arată, interesant, cum urmărirea foștilor legionari, după 1948, a dus la refugiarea unora dintre ei în munți, și a complicat și prelungit problema legionară. Mai aflăm că exista un concurs între diversele direcții de securitate regionale, acestea fiind clasificate în funcție de numărul de trimiși în judecată. (Timișoara e pe primul loc). Apar în articol și conflictele interne, concedierile, munca deficitară a securiștilor, brutală și proastă, nonșalanța unor grupuri de rezistenți din munți, presiunea asupra țăranilor pentru predarea cotelor și colectivizare, arestarea silnică a foștilor miniștri și șefi de partide ; reprimarea sioniștilor, catolicilor și a greco-catolicilor ; apar măsluirii privind recrutarea de informatori, recrutări făcute doar pentru a-i mulțumi pe superiori ; întocmirea de acte false pentru a întemnița persoane considerate dușmănoase ; condamnarea unor bolnavi de boli psihice.

În anii 1966-67 sînt trecuți în rezervă majoritatea foștilor securiști, vinovați de represiuni, crime și abuzuri.

Silviu Moldovan scrie un articol despre *Aniversările organizate de Securitate în 1968*. Spicuim dintr-un discurs al unui înalt ofițer de securitate din 1950 : ” Nu există nicio hotărâre, nicio transformare, niciun eveniment economic, social sau politic, care pentru noi, Securitatea, să nu formeze un obiectiv, o preocupare. Dușmanul de clasă se ocupă. Dacă nu s-ar ocupa de toate aceste transformări, schimbări, de toate aceste evenimente, noi n-am avea de lucru. Dacă așa pur și simplu ne-ar lăsa în pace, n-am avea de lucru, am merge pe drumul construirii socialiste liniștit și pașnic, lucru absolut neștiințific, lucru care în realitate nu se poate petrece [s.n.]. În realitate schimbările, transformările, acestea merg

pe un drum cunoscut de salturi, de ciocniri, de ciocniri din ce în ce mai ascuțite. ”

”Dacă dușmanul de clasă ne-ar lăsa în pace n-am avea de lucru”.

Această frază aparent naivă subliniază două lucruri : în realitate, opoziția fusese strivită în perioada respectivă. Întreaga Europă de est era sovietizată. Singura țară din Europa de est care avea doar vecini comuniști era România. “Dacă dușmanul ne-ar lăsa în pace n-am avea de lucru” arată că Securitatea devenise independentă de Partid, și trebuia să-și inventeze un dușman pentru a-și justifica existența. *Securitatea își inventează obiectul muncii, și inițiază o prigoană împotriva unor dușmani inventați*. Momentul 1968 e poate cel în care partidul își reia controlul asupra Securității, care nu mai acționează de capul ei, fabricînd vinovați.

Andi Mihalache scrie un articol comparativ despre memorialistica demnitarilor comuniști ai anilor șaizeci (*Epoca Gheorghiu-Dej. Literatură autobiografică și posteritățile compensatorii ale comunismului românesc*). E un studiu despre memorialistica demnitarilor, care încearcă să justifice regimul, să justifice acțiunea autorilor, e un studiu despre toate clișeele retorice autojustificatoare.

Montaillou, village occitan. *Montaillou, village occitan* al lui Le Roy Ladurie devine posibil datorită anchetei amănunțite a Inchiziției, în 1294, în acest sat de două sute de suflete, asupra celor acuzați de erezia cathară. După șapte secole, dosarul anchetei devine o oglindă a vieții de zi cu zi.

În continuarea unor eforturi numeroase pentru recuperarea memoriei orale (concretizate în volume devenite deja bibliografie) Smaranda Vultur vorbește despre *Viață cotidiană și supraveghere în anii 1970-1980. Dosarele de urmărire individuală ca resursă memorială* ; pentru ea, dosarele operative ale Securității (inclusiv de urmărire a autoarei) devin resurse de reconstituire a vieții de zi cu zi.

E extrem de greu, arată autoarea, de extras din molozul expresiilor șablonarde ”dușman de clasă” ”a trădat clasa muncitoare” etc informații concrete despre viața reală zilnică, ”viul ascuns sub litera mortificată”. Autoarea caută să arate cum indicațiile date de ofițeri informatorilor ” oferă o perspectivă asupra priorităților stabilite în definirea problemelor de investigat, în anumite perioade ale epocii comuniste sau în anume circumstanțe ale biografiei celui urmărit. Ele pun în evidență și gradul de agresiune asupra vieții personale și colective, efectele perverse de ordin psihologic și social în funcție de care societatea se modelează și remodelează. ” (p. 361).

Sînt supravegheați oameni, odată intrați în vizorul Securității, toată viața, pînă în ultimele clipe, cînd, muribunzi și retrași din viața socială, nu mai reprezintă, de fapt, nici un pericol. Un preot dintr-un sat e urmărit din 1950 pînă la moartea sa, după 1980. Securitatea înghite resurse imense pentru a supraveghea, fractal, și cele mai neînsemnate detalii ale vieții fiecăruia. Articolul devine apoi autobiografic, iar autoarea arată cum i-a fost cîuită corespondența cu străini în 1989. Caius Dobrescu, student la Litere, urmărit fiindcă participa la un cenacul literar, a fost anchetat și bătut de Securitate în 1988. Peste patru mii de turiști veniți în țară în 1986-1987 au fost și ei urmăriți de același aparat tentacular.

Csongor Jánosi vorbește în *Procese penale ale „Martorilor lui Iehova”* din România despre dubla persecuție, etnică și religioasă, a iehoviștilor secui.

Culte recepte (în cazul Regiunii Autonome Maghiare, unitarian) arată autorul, au denunțat Martorii lui Iehova, ca și cult interzis, și care făcea concurență religiei acceptate. Deservenții cultului au fost arestați și condamnați la diverse termene de închisoare. Doi dintre ei au murit închiși. Articolul dă detalii despre difuzarea religiei Martorilor lui Iehova în zona Harghita Covasna, ierarhie,

misionari și numărul membrilor. După revolta din Ungaria din 1956, un nou val de anchete, arestări și condamnări începe, iar Martorii lui Iehova vor fi prinși și ei de val. În general, sînt agricultori, persoane care au doar școala primară, și ale căror rețele sînt esențialmente rurale.

Volumul este dens, cuprinzînd mult material inedit de arhivă, transcris direct sau interpretat de cercetători. Cu excepția articolului introductiv, volumul cuprinde studii, care, împreună cu cele deja apărute, vor da o imagine mai amănunțită asupra imensului aparat de represiune, control și cooptare a populației folosit de către regimul totalitar comunist din România.

Dan Ungureanu

Barcelona ... pe Dunăre

Agustí Alcoverro, *La „Nova Barcelon” del Danubi (1735-1738) – La ciutat dels exiliats de la Guerra de Successió*, Barcelona Ed. Rafael Dalmau, 2011, 123 pagini.

Povestea celor aproximativ opt sute de exiliați spanioli stabiliți pentru o scurtă perioadă din secolul XVIII-lea în Banat nu reprezintă mai mult decît un episod scurt și anodin din istoria consecințelor Războiului de Succesiune din Spania (1701-1713). Singurul cronicar contemporan al exilului declanșat de schimbarea dinastică din Spania, Francesc de Castellví, ale cărui *Narraciones históricas* constituie principalul document consultat de istoricii de azi, nu acordă episodului respectiv mai mult decît o notă marginală scrisă în grabă. Însemnarea pare prea lipsită de importanță și în plus e greu lizibilă, astfel încît primul editor al lui Castellví nici măcar nu o copiază în versiunea tipărită la începutul secolului al XX-lea. Nu e de mirare, așadar, că primele cărți de istorie scrise în Spania începînd din 1905 nu mai fac nici o referire la această neînsemnată poveste. Istoricul catalan Agustí Alcoverro, autor

al unei substanțiale istorii a exilului spaniol din secolul al XVIII-lea (*L'exili austriacista (1713-1747)*), apărută în două volume la Barcelona în 2002) și colaborator la reeditarea modernă a manuscriselor lui Castellví, se simte dator să umple această lacună. Cartea dedicată scurtei șederi a unei colonii de spanioli în câteva localități bănățene și încercarea lor de a construi un oraș numit Noua Barcelonă, este într-un fel o addenda la marea sa lucrare apărută în 2002, și, tangențial, își propune să disipeze micromiturile vehiculate în Europa centrală vizavi de acest fenomen. Dacă în această zonă memoria locală păstrează amintirea unui grup de basci a căror ședere în Banat e scurtată de rapiditatea cu care cad victime ciumei din 1738 și dacă în secolul al XVIII-lea Francesco Grisellini face referire la bascii stabiliți la Veliki Bečkerek (Becicherecul Mare, respectiv Zdrejnaniinul de azi), Alcoberro insistă să fie recunoscută structura etnică majoritar catalană a acestei colonii. De fapt, e vorba de victimele unor războaie cu fronturi multiple, ale unor lealități prost recompensate, ale unor proiecte realizate târziu și neglijent. Calificativele disprețuitoare cu care, în romanul său din 1931 *Der Grosse Schwabenzug*, Adam Müller-Guttenbrunn îi blagoslovește pe coloni – catalanii puși pe harță („katalonische streithänse”), *spanioletti* – cer o compensație pe care doar istoricul o poate aduce, în măsura în care regăsește câteva urme credibile lăsate de aceste vieți.

Pînă la urmă, Alcoberro dedică o parte poate prea restrînsă din lucrarea sa coloniilor înșiși în scurta perioadă pe care au petrecut-o în Banat (1735-1738), în schimb se extinde asupra cauzelor care au provocat venirea lor aici și reușește să recompună, prin câteva mostre și printr-un număr impresionant de documente indirecte, unul dintre episoadele foarte triste ale exilului spaniol început în 1713. Războiul de succesiune spaniol izbucnește în 1701 ca urmare a unei dispoziții testamentare oarecum neașteptate: ultimul rege spaniol din Casa de Austria, Carol al

II-lea „cel Vrăjit”, decide înainte de moarte să-i lase tronul lui Filip de Anjou, nepotul lui Ludovic al XIV-lea al Franței. Împăratul Leopold I al Imperiului German, văr cu Carol al II-lea, îl considera însă pe fiul său Arhiducele Carol la fel de îndreptățit pentru succesiunea la tron, cu atât mai mult cu cît această numire ar fi împiedicat posibila reunire a Spaniei și a Franței sub aceeași coroană în cazul în care Filip și-ar fi revendicat și dreptul lui la tronul francez după moartea ilustrului său bunic. Renunțarea oficială la acest drept din partea lui Filip de Anjou și intronarea lui cu numele de Filip al V-lea al Spaniei nu a împiedicat formarea alianței împotriva Franței din care fac parte Sacrul Imperiu, Anglia, Țările de Jos, Danemarca, Portugalia și Savoia și declanșarea unui război cu fronturi multiple și schimbătoare, soldat cu nu mai puțin de 1.200.000 de morți. Pe teritoriul spaniol ea a avut ca efect izbucnirea unui război civil între susținătorii lui Filip al V-lea și susținătorii arhiducelui Carol, declarat rege al Spaniei cu numele de Carol al III-lea. Animizitatea catalanilor față de francezi avea rădăcini istorice: în urma Păcii de la Pirinei (1659), catalanii pierduseră teritoriile istorice Roussillon și jumătate din Cerdagne; pe de altă parte, Casa de Austria le respectase instituțiile și libertățile consfințite de o Constituție care le oferea un mare grad de autonomie. Era evident că în Catalonia Arhiducele Carol avea să fie primit cu un entuziasm debordant. Castilienii însă își vor menține fidelitatea față de regele bourbon, această polarizare a simpatiilor pe teritoriul hispanic nefiind decît unul dintre multiplele momente de disensiune între cele două regate peninsulare. Rezistența catalanilor în fața trupelor lui Filip al V-lea avea să dureze 14 luni, însă pe 1 septembrie 1714 Barcelona este ocupată, iar cetățenii ei supuși unei represiuni feroce. Chiar și contactul epistolar cu teritoriile imperiale era pedepsit în Spania prin condamnarea la moarte. Pentru mulți, exilul devenea singura cale de

urmat. Nobili, funcționari, clerici, militari și oameni simpli se vor îndrepta spre Viena, sperînd că lealitatea față de fostul Carol al III-lea al Spaniei, devenit între timp Împăratul Carol al VI-lea, le va fi răsplătită prin pensii și funcții salarizate.

Dintre cele zece capitole ale cărții, doar două sînt dedicate în mod direct legăturii vremelnice și nu neapărat luminoase dintre spanioli, în special catalani, și Banat. Pe vremea celui de-al treilea război turcesc (1714-1718), regimentele spaniole se remarcaseră pe frontul austriac condus de Eugeniu de Savoia în bătălii hotărîtoare, precum cea de la Petrovaradin și de la Belgrad. Ba chiar documentele folosite de Alcoberra arată că în ocuparea cetății timișorene atacul a fost condus de generalul de infanterie Juan Ahumada, rănit în luptă. Pe de altă parte, nu puțini militari spanioli care participaseră la campaniile lui Eugeniu de Savoia în această zonă își ceruseră transferul pe alte fronturi sau solicitaseră pensionarea, din cauza condițiilor climatice prea greu de îndurat. În altă ordine de idei, autorul dovedește cum două texte ale militarilor spanioli, memorii de luptă sau epopeea belică dedicată lui Eugeniu de Savoia, funcționează în același timp ca texte artistice, ca omagiu adus împăratului, cît și ca material subversiv anti-bourbonic, întrucît prin procedee aluzive specifice reușesc să exprime solidaritatea cu spaniolii fideli împăratului rămași în țară, într-o epocă în care contactele dintre exilați cu țara lor erau cenzurate brutal.

Scurtul episod al coloniei de spanioli în Banat este precedat în economia lucrării de o amănunțită prezentare a demersurilor pregătitoare pentru înființarea acesteia. Consiliul Spaniei avea să fie creat în 1714 la curtea veneză și va reprezenta vreme de cîteva decenii un sprijin important pentru exilați, pentru grupurile de rezistență anti-bourbonică din Spania și nu în ultimul rînd un important organ de lobby pentru cauza Cataloniei. Chiar din 1714 membrii Consiliului Spaniol, prevăzînd creșterea

numărului exilaților și deci a pensiilor și ajutoarelor care vor trebui plătite, încep să includă în rapoarte cereri de înființare a unor colonii în teritoriile imperiale din Italia, Ungaria, Slavonia (azi Croația). Prin 1725, un jurist catalan, fost universitar la Barcelona, redactează un proiect care aduce puțin cu o replică anacronică la utopiile renascentiste: orașul exilaților propus de Josep Plantí ar avea un plan urbanistic bazat pe simetria strictă, iar diferențele dintre clase ar fi anulate de înnobilarea tuturor colonilor, fără deosebire; evreii ar avea dreptul să își deschidă prăvălii în oraș, dar nu să locuiască în interiorul lui. Alcoberro dedică un întreg capitol raportului lui Josep Plantí și arată că asemenea proiecte nu țin de genul utopiilor, ci răspund pe de o parte orientării preiluministe din mediul austriac și pe de altă parte se propun ca soluții mai avantajoase decît acordarea de pensii și ajutoare lunare exilaților de la curte. Deschiderea coloniilor ar presupune împroprietărirea coloniilor și acordarea unor stipendii pentru instalare, după care oamenii și-ar cîștiga singuri existența.

Problema financiară cu care se confruntă Consiliul Spaniol devine stringentă abia începînd din decada a patra a veacului, cînd numărul exilaților crește din cauza pensionării foștilor luptători în campaniile austriece și a noului val de exilați spanioli provenind din Napoli și Sicilia, teritoriile imperiale pierdute în urma războiului de succesiune polonez (1735-1738). Miile de spanioli, mulți dintre ei nobili și foști militari, care vin din sudul Italiei spre Viena se confruntă aici cu situații dintre cele mai nenorocite, de la munca înjositoare pînă la apelul la mila publică. Cu toate acestea, imaginea lor rămîne admirabilă, iar faptul că, în ciuda sărăciei extreme, nu se demit la brutalități, furturi sau declasare suscită elogiiile cele mai sincere din partea curtenilor imperiali. Dacă timp de douăzeci de ani nu există decît proiecte de colonii spaniole, după această dată înființarea lor devine urgentă. De bună

seamă, îmbietoare sînt zonele mai apropiate de curte, mai urbanizate, sau cel puțin mai înșorite. Ideea strămutării în zone îndepărtate precum Banatul, teritoriu abia recuperat de la turci de Eugeniu de Savoia în 1718 și populat precar de etnii foarte diferite, nu putea mobiliza mase întregi din cei aproximativ 25.000 de spanioli exilați în Sacrul Imperiu. Banatul părea ultima opțiune pentru susținătorii unor strămutări colective. Totuși, aceasta va fi destinația aleasă în 1734 pentru exilații spanioli. Terenul mlăștinos, rigoarea climei continentale, depopularea ținutului și învecinarea cu populații percepute ca foarte diferite erau poate la fel de neatrăgătoare ca posibilitatea de a desfășura activități exclusiv agricole pentru o comunitate preponderent urbană, formată din foști militari, foști funcționari, servitori etc. Dependența pe care o dobîndiseră în ultimii ani față de măruntele stipendii imperiale, primite pe nimic, contribuia poate și ea la lipsa de entuziasm a colonilor. Cei care reușiseră să-și găsească alte mijloace de supraviețuire cu siguranță au renunțat la o asemenea destinație. La urma urmei, pentru Imperiu, colonizarea avea mai întîi de toate un caracter economic și abia apoi unul social.

Din datele oferite de Alcoberro și din sugestiile împrăștiate de-a lungul capitolelor s-ar înțelege că loturile de spanioli ajunși în Banat erau într-adevăr oameni care cu greu ar mai fi avut ce să piardă. De altfel, și vîrsta înaintată a celor mai mulți dintre ei coroborează această impresie. Majoritatea erau supraviețuitori ai războiului de succesiune care se terminase de douăzeci de ani, mai bine de două treimi dintre ei aveau între 40 și 66 de ani, multe familii erau formate doar din doi membri, iar proporția de văduve și orfani era remarcabilă. Din cei 122 de bărbați înscrși pe o listă de aspiranți la condiția de coloni, autoritățile declară doar 9 persoane robuste și apte de muncă, alți 35 fiind consemnați ca răniți, surzi, ciungi sau bolnavi. Lista cuprinde și

cîteva descrieri succinte ale postulanților, dintre care Alcoberro reține 7 mici portrete: un catalan de 55 de ani care pe vremea asediului Barcelonei (1714) era student și renunșase la studii pentru a se angaja în apărarea orașului, un aragonez de 61 de ani, fost sergent în timpul războiului pentru succesiune și lăsat la vatră din cauza infirmităților, un catalan de 66 de ani, fost soldat voluntar în Spania și exilat mai apoi în Italia unde a intrat în artileria imperială, un castelan de 62 de ani, fost sergent în timpul războiului spaniol care pretinde că în Ungaria a fost făcut sclav de turci, un catalan de 40 de ani a cărui participare la apărarea Barcelonei l-a costat prizonieratul și șapte ani de galere. Tot din lista menționată reiese că proporția etnică e majoritar catalană: peste 60% dintre coloni provin din teritoriile Coroanei de Aragón, care cuprinde Catalonia, Valencia, Aragonul, Mallorca și Sardinia. Nu apar decît puțini castilieni, cîțiva andaluzi, un basc și amestecați cu ei sînt înscrși italieni și portughezi. Listele de coloni păstrate în arhivele vieneze infirmă mitul local, reluat și de Claudio Magris în *Danubius*, al comunității basce din Banat. Ele confirmă însă imaginea unor oameni săraci și pierduți, aterizați într-o lume complet străină.

Primul convoi de coloni ajunge la sfîrșitul lui 1735 și e format din 74 de familii, care vor fi provizoriu stabilite la Pancevo. În primăvara și vara următorului an sosesc aici, călătorind pe Dunăre de la Buda la Belgrad, încă 157 de familii. Al doilea convoi va fi împărțit în trei grupuri dirijate spre Vrsac, Timișoara și Bela Crkva. Membrii celui de-al treilea lot se vor așeza inițial la Veliki Bečkerek, locul propus pentru înființarea coloniei, dar lipsa adăposturilor va obliga autoritățile să-i împrăștie din nou în localitățile Uj-Palanka, Vrsac, Ciacova și altele. Potrivit listelor întocmite de funcționarii Consiliul Spaniei de la curtea vieneză, numărul total de coloni spanioli din Banat este de 837, Alcoberro presupunînd că în realitate e vorba de ceva mai puțin de 800 de

persoane. Activitatea colonilor ar fi fost legată de cultivarea orezului și plantarea de duzi pentru sericicultură, dar proiectul eșuează rapid, la fel cum se împotmolește și planificata construcție a orașului Nova Barcelona în localitatea Veliki Bečkerek. Mortalitatea ridicată e provocată de terenul mlăștinos din jurul râului Tisa și este consemnată în documentele Camerei Imperiale. Comentariile acesteia se reduc cel mai adesea la critici la adresa colonilor, acuzați că dau dovadă de o atitudine pasivă sau ostilă. Citeva voci, precum aceea a secretarului de stat Juan Amor de Soria, se vor ridica fără succes pentru a cere readucerea la Viena a spaniolilor „surghinuți la Orșova, la Pancevo sau în alte locuri pestilente unde sănătatea e în pericol, văduva și fecioara sînt expuse atacurilor, iar bătrînul și orfanul sînt lăsați în părăsire” (p. 92). De altfel, austriecii înregistrau un al doilea eșec în repopularea acestei zone, după încercare făcută în 1722 cu colonii germani. Acum, la condițiile neprielnice ale mediului se adaugă și caracteristicile unei colectivități ciuși de puțin potrivite pentru un proiect colonizator: îmbătrînită, formată din veterani de război și din funcționari la pensie, din văduve și oameni singuri, cu o proporție însemnată de persoane inapte de muncă sau cel puțin incapabile să presteze acele activități fizice mai dure sau mai complexe presupuse de construcția unei localități. Iminența celui de-al patrulea război turcesc (1737-1739) și izbucnirea epidemiei de ciumă va obliga autoritățile austriece să oprească investițiile din Banat și să strămute în locuri mai sigure pe cei inapți de război. Între iunie 1737 și iunie 1738 vor fi aduși înapoi supraviețuitorii experimentului din Banat: istoricii pe care îi urmează Alcoberro avansează o cifră de 347 de persoane, deci mai puțin de jumătate. Colonii declarați apți vor fi reincluși în armată, cei mai mulți vor apărea din nou pe listele de pensionari din Viena, Buda și Pesta. Peste cîțiva ani, puțini dintre foștii coloni din Banat vor profita în 1742 de oferta Mariei Teresia de a subvenționa

exilaților spanioli cheltuielile pentru reîntoarcerea în țară. În nota marginală de pe manuscrisul *Povestirilor istorice*, Francisc de Castellví, îi descria pe supraviețuitorii eșecului de la Nova Barcelona „o rămășiță a celor pe care nenorocul vieților lor i-a condamnat în Banatul Timișoarei”. (p. 91).

Cartea lui Agustí Alcoberro are meritul de a readuce la zi studiile dedicate acestui scurt episod istoric și de a face cunoscute în Spania și în principal în Catalonia – cartea fiind scrisă în catalană – articolele pe această temă publicate în limbi de circulație de istorici și filologi sîrbi și unguri. Povestea colonilor spanioli e spusă fără pathos, accentuarea elementului catalan în dinamica exilului din secolul al XVIII-lea e mai degrabă binevenită, recuperarea din uitare a acestui fragment din istoria Banatului nu poate fi decît stimulativă.

Ilinca Ilian Țăranu

Construcția narativă a istoriei postbelice

Tony Judt (2008), *Epoca postbelică: O istorie a Europei de după 1945*, traducere de Georgiana Perlea, Ed. Polirom, Iași.

La finalul articolului dedicat monumentalei lucrări a lui Pierre Nora *Les lieux de mémoire*, Tony Judt atrăgea atenția asupra pericolului virtual pe care îl reprezintă atacul neîncetat împotriva a ceea ce ar putea fi numit ‘o versiune dată’ a istoriei, adică acea narațiune în care obiectivitatea și subiectivitatea sînt de neseplat și care se clădește inevitabil pe mituri dintre cele mai diverse, la rîndul lor bazate pe o negociere adesea tendențioasă între amintire și uitare. Pentru istoric britanic, demersul lui Pierre Nora demn de laudă, mai puțin însă distincția judecată ca excesiv de rigidă pe care se întemeiază acesta: „Istoria aparține tuturor și nimănui, avînd astfel o vocație universală”, în vreme ce memoria

„aparține grupurilor de oameni care se adună laolaltă” (Judt, 2011: 167). Discreditarea istoriei pe temeiul pretenției sale universale în favoarea memoriei care îi reunește pe indivizii concreți e privită cu un scepticism deloc surprinzător la un spirit atât de reticent față de maniheismele de orice fel și față de módele schimbătoare din lumea intelectuală. Dincolo de avertizările vizavi de perversitatea muzeificării și de pericolul excesului de memorie, ceea ce pare a-i trezi semne de întrebare lui Tony Judt este neîncrederea în istorie ca narațiune propusă dezbaterii generale. Este cât se poate de clar, pe de o parte, că povestirea, ca fixare, ordonare, categorizare și asamblare a unor fapte eterogene într-o intrigă coerentă, poate antrena mistificări redutabile. Pe de altă parte, demistificarea i se pare și istoricului englez unul dintre exercițiile cele mai utile după lungile decenii de vise dogmatice în care s-a zbatut Europa. Cu toate acestea, îndoiala sistematică vizavi de tot ceea ce la un moment dat ar putea fi obiectul unui consens nu are, după părerea lui, șanse de reușită. „A ne învăța copiii, cum facem acum, să fie critici la adresa versiunilor date ale trecutului nu mai are nici un rost dacă nu mai există deloc o versiune dată”, afirmă răspicat Tony Judt, care își întărește spusele printr-un citat al lui Patrick Hutton: „Nici o cultură nu se poate susține prin autopsii ale formelor instituționale și ale modurilor de discurs din trecutul ei repudiat” (Judt, 2011: 178, 180). Ceea ce se enunță aici nu este o justificare a utilității miturilor pentru construcția istoriei, ci e apărarea virtuților narațiunii istorice, singura care poate da un sens împrăștiatelor rămășițe ale memoriei.

Proiectul capodoperei sale *Postwar: A History of Europe since 1945*, apărută în 2005 și tradusă la noi sub titlul *Epoca postbelică: O istorie a Europei de după 1945* (Judt, 2008) i s-a impus autorului, așa cum le împărtășea în 1998 membrilor grupului de cercetare „A Treia Europă”, în primul rînd pentru că „nu exista una

completă” (Judt, 2000a: 128; Mihăieș, 2011: 245). Printre altele, afirmația sa poate fi înțeleasă ca o încercare de a oferi o posibilă 'versiune dată' a istoriei postbelice întregului continent, reunind Vestul și Estul. O asemenea întreprindere nu putea porni decît de la convingerea fermă a autorului că trecutul poate fi cunoscut, măcar pentru că, departe de a constitui o lume complet diferită, el comportă nenumărate configurații asemănătoare cu cele din prezent, ca dovadă că lecția lor nu a fost asimilată și umbra multor tragedii persistă, nerezolvată, în prezent. Într-un fel, poziția lui Judt este cel mai bine ilustrată în reflecțiile asupra unuia dintre marii săi maeștri, Raymond Aron: acesta afirma încă din 1938 limitele pozitivismului istoric, fapt devenit banalitatea însăși de-a lungul secolului al XX-lea, dar era departe de a nega existența unei rațiuni în istorie și posibilitatea cunoașterii despre trecut. Nu e vorba de o rațiune ultimă nici de o cunoaștere absolută, ci de o rațiune și o cunoaștere capabile totuși să susțină o știință socială sănătoasă unde, „înainte de orice, [trebuie] să fie stabilite conexiunile cerute prin observarea regularităților” (Judt, 2000b: 151). Nu mai trebuie spus că regularitățile sînt cu totul altceva decît simplificările frauduloase sau falsele analogii: pentru Aron, la fel ca pentru Tony Judt, regularitățile există, nu sînt o construcție subiectivă a istoricului, iar faptul inevitabil că există limite epistemologice ale obiectivității istorice nu e totuna cu afirmarea falsității oricărui discurs despre trecut pe temeiul subiectivității de neocolit a emițătorului său.

Totuși, această concepție sănătoasă vizavi de constrîngerile și libertățile oferite istoricului nu explică decît într-o măsură prea mică enorma forță de convingere a unei lucrări ca *Postwar*. Ea își extrage puterea de seducție din încrederea autorului, dublată de un talent scriitoricesc inegalabil, în virtuțile inteligenței narative care, pentru a folosi o sugestie a lui Paul Ricoeur, își

subordonează raționalitatea istorică (Ricoeur, 1984: 293)¹: punerea în intrigă, ca sinteză a eterogenului, poate învinge ceea ce în fiecare moment apare ca o proprietate inexplicabilă a faptelor cuprinse în vertijul mutațiilor lor neîncetate. Ca orice mare scriitor, Tony Judt știe să-și construiască narațiunea în așa fel încât criteriul adevărat / fals să fie înlocuit cu cel convingător / neconvingător; dar, ca orice mare istoric, el știe că frumusețea argumentării, savoarea detaliului bine plasat sau speculațiile savante nu pot servi decât pentru reabilitare unui adevăr de atâtea ori obnubilat de discursuri atrăgătoare, dar calpe. Materialul, imens, este organizat în patru mari părți, împărțite la rândul lor în 6-7 capitole fiecare: perioada 1945-1953 este în Occident perioada refacerii datorată în bună măsură Planului Marshall iar în Est cea a epurărilor criminale care au durat pînă la moartea lui Stalin; intervalul 1954-1973 este cel al prosperității Occidentului și al aparentei bunăstări din statele socialiste; perioada tulbure 1971-1989 este marcată în Occident de sfîrșitul legislației economice postbelice și de noua turnură a politicii, iar dincolo de Cortina de Fier este caracterizată de apatie sau disperare; în fine, 1989-2005 este perioada construcției Europei Unite, dar și a sîngerosului război din fosta Iugoslavie, precum și a profundelor aberații politice produse după căderea comunismului în Est. Ca narațiune, Postwar e construit românesc, pe patru fire narative întreșute, pe care autorul le semnalează judicios în introducere: istoria „retrogradării” țărilor Europei de la statutul de mari puteri; istoria decăderii „marilor narațiuni” romantice de-a lungul unui secol tragic; istoria formării unui „model european” ca un substitut modest pentru ambițiile grandioase ale trecutului ideologic

european; istoria relațiilor complicate ale Europei cu Statele Unite; în fine, istoria impunerii unui nou tip de multiculturalitate, datorat globalizării, pe ruinele acelei Europe multiculturale pe care războiul a nimicit-o pe vecie. Dintre aceste fire narative, aș alege pentru exemplificarea modului în care Tony Judt își organizează povestirea, pe cel de-al doilea, poate și pentru că pe baza lui apare mai vădit contrastul dintre Europa Occidentală și cea aflată dincolo de Cortina de Fier.

Descrierea involuției „marilor narațiuni” pornește de la o perioadă postbelică în care acestea par să se bucure în continuare de un succes răsunător. În anii de refacere a Europei, 1945-1953, mitul fascist fusese risipit, dar potențialul său de violență nu se epuizase, setea de „soluții finale” nu secase, lupta ideologică rămăsese neîncheiată. Singura diferență față de perioada anterioară e că discursul politic major s-a mutat la stînga, împărțind taberele între dușmanii ideologici ai Uniunii Sovietice și apărătorii ei, din Est și din Vest. Privită din această perspectivă, virulența occidentalilor comuniști nu e mai mică decât a colegilor de partid estici, cu diferența că în Vest lipsesc procesele de epurare și miile de morți în închisorile statului. Tonul imperios-apocaliptic al fasciștilor rămăsese viu în scrierile și manifestările publice ale comuniștilor, iar tinerețea intelectualilor de după război explică entuziasmul cu care ei îmbrățișau propaganda schimbării din temelii a lumii. Lui Tony Judt nu îi e greu să găsească nenumărate mărturii ale viitorilor disidenți estici referitoare la episoade juvenile de fervoare comunistă, urmate apoi de dezamăgiri crîncene. Or, ceea ce reușește să pună în lumină istoricul este că deșteptarea din iluzie a esticilor nu e doar efectul rigorilor staliniste și a dogmei jdanoviste în cultură care impunea adoptarea poziției „corecte” în toate domeniile, de la politică la poezie. În acest proces, un rol important îl joacă de asemenea surditatea impenetrabilă a

¹ „Nous avons pu ainsi rendre justice à la naissance d'une *rationalité* nouvelle dans le champ de l'explication historique, tout en préservant, par cette genèse de sens, la subordination de la rationalité historique à l'*intelligence narrative*”.

intelectualilor occidentali și reactualizarea unui sentiment care însoțește Estul încă din secolul al XVIII-lea: sentimentul că au fost abandonați, că sînt victimele unei „iubiri înșelate”. Societățile apusene și răsăritene sînt tratate de Judt în calitate de cvasi-personaje, cu evoluții și crize apte de a fi descrise în termeni inteligibili. Desigur, nuanțele sînt importante. În Occident, comunismul nu este uniform reprezentat: în Marea Britanie el e aproape inexistent, în Germania el este amestecat cu mitologiile nou create în RDG vizavi de trecutul său „fără pată”, antinazist și progresist, în Italia el are un succes colosal, în Franța unul nu mai puțin considerabil, de vreme ce obține 26% din voturi în 1946. Pentru dezbaterile de idei, însă, cea mai mare relevanță o are însă discursul de extremă stîngă al intelectualilor parizieni, iar Tony Judt nu se ferește să demaște miopia grotescă a unor intelectuali care se consideră purtătorii de cuvînt ai întregii Europe și își dau aere de grandoare, fără să remarce rolul secundar al țării lor în raport cu SUA și Marea Britanie și mai ales fără să-și conștientizeze dilemele morale pe care ar fi trebuit să le trezească ocupația germană și regimul de la Vichy. Ca peste tot în lucrare, atitudinea lui Judt este evidențiată prin citatul plasat perfect, urmat de comentariul lapidar, adesea cu intenții nimicitoare: „Intelectualii francezi care vizitau blocul sovietic se extaziau mai mult decît oricine dinaintea comunismului în construcție. Suprarealistul Paul Eluard se adresa în 1948 unui public bucureștean (fără îndoială perplex): «Vin dintr-o țară în care nimeni nu mai rîde, nimeni nu mai cîntă. Franța e în umbră. Voi, însă, ați descoperit strălucirea Fericirii»” (Judt, 2008: 201).

Tony Judt supune discursul vremii unui tir de ironii dezolate, dar și unei deconstrucții în urma căreia iese la iveală caracterul profund convențional al acestor intelectuali, din nefericire atît de influenți: convingerea lui Sartre și a contemporanilor săi că violența comunistă e „moașa istoriei” și reprezintă

o formă de „umanism proletar” ar fi fost doar ridicolă dacă nu ar fi participat la un climat de teroare întreținut, în secret (în Vest) și fățiș (în Est), de URSS. Într-o asemenea atmosferă, cartea lui Viktor Kravcenko *Am ales libertatea*, care revela ororile comuniste, a stîrnit nu uluirea, ci atacurile și mai vehemente ale procomuniștilor. Aceștia susțineau într-o serie de articole din *Les lettres françaises* că amintirile lui Kravcenko nu erau altceva decît „o făcătură a serviciilor secrete americane” (Judt, 2008: 202). Într-o altă carte, Tony Judt le aplică acestor activiști obtuși cu aere de grandoare lovitura de grație citînd cîteva remarce ale lui Camus: *Parisul este plin de „faux grands hommes”*, care iau etalarea disperării culturale drept semn de inteligență superioară și proclamă absurditatea existenței ca pe descoperirea ultimă și epatantă, cînd de fapt ea nu ar trebui să fie decît „un punct de plecare” (Judt, 2000b: 107, 99). Nu în ultimul rînd, atitudinea lor crudă este produsul dezgustului față de propria condiție. „Existențialism. Cînd se critică pe ei înșiși, puteți fi siguri că își propun să lovească în alții. Judecători plini de remușcări [des juges pénitents]” (Judt, 2000b: 110), scrie Camus.. Iar Judt comentează: „Răbufnirile de mînie și de ură de sine ale unor scriitori francezi interbelici ca Drieu la Rochelle sau Céline au fost transferate cu o remarcabilă fidelitate urmașilor lor postbelici; cu diferența că spleen-ul antiburghez care fusese transformat în narcisism, antisemitism, nihilism și, în ultimă instanță în filofascism de către Drieu (...) era acum disimulat într-un solipsism metafizic, *ouvriérisme* iar în multe cazuri în filosovietism de către Sartre, Simone de Beauvoir, Emmanuel Mounier și discipolii lor” (Judt, 2000b: 111). Găsim în astfel de observații dovezi convingătoare ale regularităților dintr-un proces istoric care doar în aparență a suferit transformări radicale. Uitarea trecutului (aici, regimul de la Vichy), exaltarea violenței în cea mai evidentă

descendență fascistă, împănarea cu un eroism inexistent (în ocurență, participarea la Rezistență, reală doar în cazul lui Camus), dar mai ales credința iluzorie într-o schimbare din temelii a prezentului și îmbrățișarea într-un elan revoluționar a unor „mari cauze”, toate acestea par să reprezinte pentru Judt combinații distructive constante. Semnalînd paralelisme istorice, textele lui pot avea ca efect dezamorsarea unor asemenea melanjuri periculoase. Sau cel puțin ele pot semnală tragicele paradoxuri la care conduc acestea: „Entuziasmul intelectualilor occidentali pentru comunism a atins apogeul nu în momentele de «comunism de gulaș» sau «socialism cu față umană», ci în perioadele de maximă cruzime ale regimului: 1935-1939 și 1944-1956. Scriitorii, profesorii, artiștii, învățătorii și jurnaliștii îl admirau adesea pe Stalin nu în ciuda greșelilor sale, ci din cauza lor”. De asemenea, cum notează în josul paginii: „La fel, cultul lui Mao în Vest a atins apogeul în plină Revoluție Culturală, tocmai cînd Mao persecuta scriitori, artiști și profesori – și tocmai de aceea” (Judt, 2008: 204).

Lipsa de solidaritate a vesticilor în momentul revoltelor tragice din Ungaria anulului 1956 are, așa cum arată Tony Judt, cauze care țin de un context supracontinental. În momentul izbucnirii mișcărilor conduse de Imre Nagy, guvernanții Franței și ai Marii Britanie purtau convorbiri secrete cu israelienii în legătură cu ajutorul într-o planificată invadare a Egiptului, în urma căreia canalul Suez ar fi trecut în mîinile lor. Statele Unite se aflau în campanie electorală și erau de asemenea implicate în criza Suezului. Hrușciiov era conștient că „englezii și francezii sînt într-o mare încurcătură în Egipt” (Judt, 2008: 296), astfel încît intervenția singeroasă a Uniunii Sovietice în Budapesta putea să se desfășoare fără probleme. Politica de „neintervenție” a Occidentului în țările controlate de sovietici le era necunoscută rebelilor, care erau pe de altă parte încurajați de tonul ferm al discursului

public american și de transmisiunile radioului „Europa Liberă” că vor obține ajutorul extern. Absența acestuia este o nouă dovadă de „dragoste neîmpărtășită” din parte Occidentului, iar Judt nu se sfiește să închidă acest capitol în termeni de psiholog social: „Este de înțeles că atunci cînd sprijinul nu s-a materializat, rebelii înfrinți și deziluzionați au alunecat în cinism” (Judt, 2008: 295).

Prăpastia dintre Occident și Est nu va continua decît să se adîncească de-a lungul anilor '60, iar strategiile istoricului pentru a reliefa acest proces sînt multiple: pe de o parte, capitolele închinete țărilor apusene pun accentul pe asemănările dintre ele în momentul în care are loc o explozie demografică fără precedent în istorie, oferta de locuri de muncă e maximă, mobilitatea angajaților ia amploare, speranța de viață crește, tehnologia schimbă radical aspectul locuințelor și modul de viață al oamenilor. Nu în ultimul rînd, prelungirea perioadei de educație și deschiderea universităților pentru mase are un impact profund asupra culturii. Compunerea acestui tablou al bunăstării occidentale se bazează pe un joc subtil între evocarea trecutului și anticiparea viitorului: implementarea unor politici de protecții sociale și economice conduce la o perioadă de prosperitate care ar fi fost greu de imaginat în urmă cu zece ani, dacă ne gîndim că raționalizările la alimente s-au menținut în Marea Britanie pînă în 1954 (Judt, 2008: 221). Pe de altă parte, contrastul dintre impresia pe care o produce această epocă în rîndul contemporanilor și imaginea recompusă de istoric după trecerea timpului este marcată: „Deceniul va avea consecințe extraordinare pentru Europa modernă, dar nu tot ce părea important pe moment a intrat în istorie. [...] Iar geografia politică a deceniului e înșelătoare: cele mai importante evenimente nu s-au produs întotdeauna în cele mai cunoscute locuri” (Judt, 2008: 361-2). Harta politică a Europei de Vest este multicoloră, dar ceea ce îi conferă omogenitatea este „o

viziune, cea a social-democraților” (Judt, 2008: 337). Fără știrea contemporanilor, închești încă în bătălii ideologice, „statul asistențial, declarat social, dar nu socialist [...], era cu adevărat postideologic” (Judt, 2008: 337).

Într-un contrast marcat cu tabloul occidental, țările central și est-europene sînt abordate din perspectiva diferențelor dintre ele. Ungaria lui Kádár este cea a „comunismului de gulaș”, Iugoslavia lui Tito are un regim „opresiv, nu represiv” (Judt, 2008: 396), „stalinismul național” era practicat în Albania și, parțial, în România, cu diferența că prima nu e altceva decît „surogatul european al Chinei, [care] nu atrăgea decît staliști nostalgici și maoiști incorigibili” (Judt, 2008: 396), în vreme ce a doua se bucură de încurajările pline de inconștiență ale liderilor politici occidentali, care vedeau în Ceaușescu un fel de tînăr Tito, „stabil, docil și mai interesat de puterea locală decît de agitația internațională” (Judt, 2008: 397). Polonia și Cehoslovacia trec în schimb prin încercări de prefacere, iar mișcările din 1968 din cele două țări sînt abordate de asemenea din perspectiva diferențelor. Dacă în Polonia, guvernul comunist polonez condus de Gomułka este cel care înăbușă revoltele studențești și, într-o lungă tradiție antisemită poloneză, îi găsește ca țapi ispășitori pe evreii rămași în țară, în Cehoslovacia revoluția este înăbușită de sovieticii însoțiți de membrii fideli ai Pactului de la Varșovia, într-un act prea bine cunoscut. Eșecul cehoslovac din 1968 se bazează, arată Judt, pe trei iluzii, gravitînd în jurul ideii utopice a îmbinării dintre libertate și comunism, a credinței reînnoite într-un „socialism întinerit”, „cu față umană”, a încrederii absurde într-o liberă determinare pe care sovieticii n-ar avea de ce să o condamne. Neînțelegerea lecției istorice din 1956 este în mare măsură responsabilă de acest sfîrșit tragic: „Dacă Dubček a făcut această eroare de calcul fatală, e fiindcă reformiștii cehi înțelesesă greșit lecția din 1956. Ei credeau că vina lui Imre Nagy fusese ieșirea din Pactul de

la Varșovia și declarația neutralității maghiare. Cîtă vreme Cehoslovacia rămînea ferm în Pact (...) Brejnev și colegii lui aveau să-i lase în pace” (Judt, 2008: 407). În ceea ce privește lipsa de sprijin occidental, comentariile istoricului sînt clarificatoare: „Dar liderii sovietici știau că nu există un astfel de risc [izbucnirea unui al treilea război mondial], și nu doar fiindcă Statele Unite erau implicate pînă peste cap în Vietnam. Cu numai cinci săptămîni în urmă, Moscova și Washingtonul semnaseră un Tratat de Neproliferare Nucleară: SUA nu avea de gînd să pună în pericol un asemenea cîștig de dragul cîtorva milioane de cehi răătăciți” (Judt, 2008: 408).

Pretenția la o minimă solidaritate din partea intelectualilor și studenților pare imposibilă într-un moment în care Occidentul trece printr-o revoluție socială și economică de anvergura celei din anii '60, cu observația că această revoluție reală și certă este cu totul altceva decît revoltele circumstanțiale din acest deceniu. Funcționînd într-un regim „postideologic”, „statul asistențial” produce revolte în care vehemența sloganurilor și ingeniozitatea inscripțiilor pe pereți produc contemporanilor sentimentul fals al marilor „revoluții” ideologice. Tony Judt le descrie pe acestea din urmă cu un amestec de dispreț și de sarcasm în cea mai curată descendență swiftiană. Notele pe marginea scurtei isterii colective din mai '68 la Paris pot fi incluse într-o antologie a umorului caustic: în timp ce copiii de bani gata mărșăluiau pe Rive Gauche, „de la ferestrele clădirilor burgheze, confortabile, părinții, mătușile și bunicile îi priveau cum se încolonează în stradă pentru a sfida puterea armată a statului francez” (Judt, 2008: 378). Cel mai adesea, acuzele lui Judt coincid cu cele ale conservatorilor vremii: radicalii din 1968 imită pînă la caricatură stilul revoluțiilor trecute, dar sînt departe de a propune ceva serios, revolta din mai pare mai degrabă născută din plictiseală decît de nemulțumire, „mustește de iritare și

frustrare, dar trădează surprinzător de puțină minie” (Judt, 2008: 381). Nici măcar revendicările țipătoare ale „revoluției sexuale” nu sînt privite decît ca simple fandoseli de adolescenți răzgîiași: „Libertinajul anilor ’60 era văzut, de obicei, la antipodul anilor ’50, prezentați (oarecum pe nedrept) drept o eră constipată de rectitudine morală și cenzură emoțională. Dar în comparație cu anii ’20, cu faimosul fin-de-siècle sau cu viața semimondenă din Parisul anilor 1860, „Swinging Sixties” erau destul de cuminți” (Judt, 2008: 366). Aspectele cu adevărat detestabile ale acestor pseudo-revoluții țin însă de orbirea pe care o provoacă vizavi de europenii din Est: adepții lui Marx, preinșii dușmani ai unei „societați de consum” echivalate simplist cu un fel de totalitarism bazat pe „toleranța represivă”, se lasă de fapt pradă unei noi izbucniri a setei de violență, pe care și-o pot satisface cel mai bine în foarte îndepărtata „Lume a Treia”, oricum prea exotică pentru a fi înțeleasă. Comentariile lui Judt combină compasiunea și sarcasmul: „Desigur, violență se găsea din plin la numai cîteva ore spre Est, în URSS și statele-satelit. Dar era a statului, a comunismului oficial. Violența din Lumea a Treia era una eliberatoare” (Judt, 2008: 375). Pentru a dovedi ignoranța totală în privința culturilor apropiate, exemplele sînt, ca de obicei, cele mai grăitoare: „Cînd Rudi Dutschke [liderul de extremă stînga a mișcărilor studențești vest-germane] a făcut o vizită amicală la Praga, la apogeul mișcărilor reformiste din primăvara anului 1968, el i-a șocat pe studenții cehi afirmînd că adevăratul inamic era democrația pluralistă. Pentru ei, ea era țelul” (Judt, 2008: 388).

În ciuda dialogului de surzi pe care îl poartă actorii povestirii, ceea ce reușește istoricul este să surprindă trăsătura comună care unește cele două versante ale Europei la sfîrșitul deceniului al șaptelea. E vorba de o orientare cel puțin neașteptată, pe care zgomotul revoluționar și frecvența terminologiei

politice în discursul intelectual din această perioadă le ocultează complet: dincolo de aparențe, ceea ce se petrece este pregătirea pentru demobilizarea politică totală și deflația de cauze care va marca Europa după acest deceniu. Dreapta radicală se discreditase în război, stînga radicală se transformase în parodie în timpul pseudo-revoluțiilor șaișoptiste sau pierise ca proiect politic stimulator o dată cu intrarea tancurilor rusești în Praga. Pentru Judt, anii ’70 și ’80 marca specifică a Europei este cinismul generalizat: Margaret Thatcher și François Mitterand, dincolo de orientările divergente ale partidelor pe care le conduc, sînt văzute ca paradigme ale unei politici pragmatice și lipsite de scrupule, a căror efecte este discreditația totală a statului; în Est, statul pare doar un difuzor monocord care transmite același discurs găunos, deja fără să mai ceară de la cetățeni să-l ia în serios. Economia estică este paralizată de ineficiența endemică indusă de ideologie și de obsesia planificării totale: minciuna „normelor” îndeplinite, descurajarea oricărei inițiative și a oricărei inovații reale, schimburile de mărfuri între țările Pactului de la Varșovia care făceau adesea ca materiile prime să valoreze mai mult decît produsele finite, corupția mărunță, sărăcia generalizată, dar mai ales resemnarea în fața unei situații de neschimbat, toate acestea răsună în cunoscuta glumă populară „Noi ne facem că muncim, ei se fac că ne plătesc” (Judt, 2008: 531).

Diagnosticul pus de Tony Judt culturii din această perioadă e deprimant: „Pentru viața spirituală, anii ’70 au fost deceniul cel mai trist din secolul XX. [...] Tinerii nu mai căutau să schimbe lumea: căutau doar o slujbă. [...] Dacă anii ’60 stau sub semnul credinței naive, suficiente, că tot ce se întîmplă e nou (și că tot ce e nou este important), anii ’70 au fost o epocă a cinismului, a iluziilor pierdute și a speranțelor modeste” (Judt, 2008: 429). În cultură, accentul se mută de pe colectiv pe individual, vehemenței îi ia locul dezabuzarea și relativismul, stilul științelor

umane devine încâlcit pînă la marginea incomprehensibilului, kitschul și autoironia domnesc în artele plastice și în muzică. Poate că simplificările nu lipsesc din acest tablou, dar ele îi servesc naratorului pentru a face mai clar un viraj neașteptat al istoriei ideilor europene într-un moment în care „marile cauze” fuseseră definitiv abandonate, încrederea în marile scheme istorice fusese pierdută, iar dezorientarea devenea tot mai greu de suportat. Totuși, ceea ce creează acest vid de repere este posibilitatea ca ideile vechi, ignorate, luate peste picior sau demolate cu cruzime în trecut, să fie în sfîrșit auzite. Dacă în 1949 Kravcenko fusese acuzat că ar fi agent american, dacă memoriile Margaretei Buber-Neumann din lagărele sovietice și naziste, publicate în 1957, sau Călătoria în vîltoare a Evghenia Ginzburg apărută în 1967, nu provocaseră reacții majore, în schimb Arhipelagul Gulag declanșează în 1973 un cutremur important în viața intelectuală occidentală. „Noii filozofi” ca André Glucksmann și Bernard Herny-Lévy care reiau idei despre distorsiunile utopismului radical expuse mult mai bine de Raymond Aron și Albert Camus, devin dintr-odată poli ai conștiinței publice. Schimbarea de registru îi este datorată, consideră Judt, stîngii progresiste (Judt, 2008: 518): aceasta redescoperă limbajul drepturilor umane, pe care cu un deceniu în urmă l-ar fi considerat naiv, iar acest limbaj, afirmă istoricul britanic, a reușit să-i lege din nou pe opoziții politici din țările de Est de intelectualii vest-europeni care vreme de cîteva decenii ridicaseră un zid de comunicare la fel de inexpugnabil ca acela politic.

Una dintre constantele surse de plăcere intelectuală pe care le prilejuiește textul lui Tony Judt este siguranța tonului său în momentul în care afirmă răsplată diferența dintre iluzia prezentului și realitatea pe care o scoate la iveală reflecția asupra acestuia în urma scurgerii timpului. Prolepsele reprezintă poate procedeul cel mai tipic al narațiunii istorice, dar în cazul de față frumusețea

acestor rupturi de ritm se combină și cu aceea, mai rară, a senzației de participare la revelarea unor structuri obiective profunde ce susțin povestirea, dincolo de subiectivitatea discursului. „Pe atunci ei credeau... Astăzi putem spune” sau „Aparent, în acele vremuri... Retrospectiv, lucrurile se văd complet diferit”, aceste sintagme specifice discursului istoric capătă la Tony Judt o forță reînnoită prin faptul că judecata din perspectiva istoricului se susține pe opțiuni morale ferme, cărora le-a dat glas în ceea ce ar putea fi considerat testamentul său politic din 2010, *Ill Fares the Land*, un manifest în favoarea social-democrației. Tony Judt nu ezită să-și afirme convingerea că într-o lume ca aceea de azi, tot mai polarizată între indivizi nesiguri și forțe globale nereglementate, autoritatea legitimă a statului democratic ar putea fi cea mai bună instituție intermediară pe care o putem concepe. Creșterea și decăderea încrederii în stat și în politică este de altfel un fir narativ care poate fi urmărit cu ușurință în construcția lucrării.

Narațiunea, în orice caz, este dezvoltată din perspectiva unui prezent care reușește să redea dimensiunile reale evenimentelor din trecut, exagerate sau, dimpotrivă, minimalizate de contemporanii lor. Figuri „importante” își pierd din grandoare (cazul cel mai insolit e acela al Papei Ioan Paul al II-lea), altele, precum social-democratul Willy Brandt inițiatorul politicii de deschidere către Germania de Est, cîștigă un relief mai pregnant. Cît despre Mihail Gorbaciov, el este declarat fără ezitări factorul care a permis și a accelerat un șir de revoluții a căror trăsătură comună este „inapetența pentru violență” (Judt, 2008: 576) și care își merită elogiile nu pentru inteligența tactică, în care a eșuat, ci pentru inteligența strategică de care a dat dovadă înțelegînd perfect mersul istoriei și zădărniciia eforturilor de a i se opune. Rolul lui a fost să permită nimicirea unui colos de putere în modul cel mai pașnic posibil la scara istoriei: „Nici un alt imperiu din istorie nu a renunțat la colonii

atît de rapid, cu atîta grație și atît de puțină vărsare de sînge” (Judt, 2008: 580). La polul opus, răfuiala atît de sîngeroasă din fosta Iugoslavie nu îi poate produce lui Tony Judt decît adoptarea unei poziții de judecător inclement față de un criminal ca Miloševici, răspunzător că a deșteptat amintirea unui trecut zbuciumat și a exploatat-o în scopuri politice, provocînd astfel moartea violentă a unei națiuni. Ardoarea multor pagini din Postwar provine, de altfel, din convingerea fermă a autorului că există criterii morale capabile de a-i diferenția pe victime de călăi și că recunoașterea greșelilor din trecut are un efect direct și eficient asupra prezentului.

Una dintre constantele narațiunii din Postwar, așa cum am încercat să arăt, este reliefaarea aparenței de nou în evenimentele trăite și inconștiența cu care atitudini dezastruoase din trecut sînt reluate într-un context diferit, unde ele apar ca descoperiri genuine. Or, pentru Tony Judt această obsesie a noului cu orice preț și violența efectivă sau abstractă pe care ea se susține sînt periculoase în orice epocă, dar mai ales în secolul al XXI-lea. O spune în eseu ales ca introducere pentru volumul *Reappraisals* din 2008: „dintre toate iluziile contemporane, cea mai periculoasă este cea care stă la baza tuturor celorlalte, pe care le justifică. Este vorba despre ideea că trăim într-o perioadă fără precedent, că ceea ce ni se întîmplă este nou și ireversibil și că trecutul nu are ce să ne învețe” (Judt, 2011: 23). Or, pentru a cunoaște trecutul, el trebuie povestit, trebuie să existe ‘o versiune dată’ la care să ne putem referi unanim, fie că acceptăm sau nu anumite detalii sau ne luăm libertatea de a o pune în discuție. Prin capodopera sa, Tony Judt nu doar propune o astfel de versiune a istoriei Europei după război, ci restabilește deopotrivă demnitatea narațiunii istorice.

Bibliografie:

Tony Judt (2008), *Epoca postbelică: O istorie a Europei de după 1945*, traducere

de Georgiana Perlea, Ed. Polirom, Iași.

Tony Judt (2000a), *Europa Iluziilor*, volum coordonat de Daciana Branea și Ioana Copil-Popovici, Ed. Polirom, Iași.

Tony Judt (2000b), *Povara responsabilității: Blum, Camus, Aron și secolul XX francez*, traducere de Lucian Leuștean, Ed. Polirom, Iași.

Tony Judt (2011), *Reflecții asupra unui secol XX uitat*, Traducere de Lucian Dos și Doris Mironescu, Ed. Polirom, Iași.

Mircea Mihăieș (2011), *Ultimul Judt*, Ed. Polirom, Iași.

Paul Ricoeur (1984), *Temps et récit II*, Ed. Seuil, Paris.

Ilinca Ilian Țăranu

Corectitudinea politică în Franța

Jean Sévillia, *Terorismul intelectual din 1945 până în prezent*, Editura Humanitas, București, 2012 (trad. de Ileana Cantuniari)

30 aprilie 1945. Adolf Hitler se sinucide în buncărul său din Berlin. Stalin îi va supraviețui încă opt ani, dar pentru mulți epoca terorii și totalitarismului s-a încheiat. De ce numai atrocitățile nazismului au fost aduse în fața unor tribunale și condamnate, pe când ororile comunismului nu, se întreabă retoric Alain Besançon, fost simpatizant comunist, în fața colegilor de la Institut de France. În Hexagon nimeni nu îi răspunde pentru că majoritatea politicienilor, jurnaliștilor, scriitorilor și actorilor, adică intelectualii care participă la viața publică, refuză până și posibilitatea ca aceste două regimuri să fi fost la fel de criminale. În *Terorismul intelectual din 1945 până în prezent*, Jean Sévillia încearcă să explice fenomenul memoriei selective în Franța.

Un sondaj de opinie realizat spre sfârșitul războiului relevă că 61% dintre francezi văd în URSS factorul-cheie ce a

contribuit la înfrângerea Germaniei naziste. Până în 1947, Partidul Comunist, beneficiind de pe urma gloriei dobândite în mișcarea de rezistență, rămâne la guvernare. Chiar și după ce va fi alungat de la putere, nenumărați simpatizanți și militanți comuniști, dar și mare parte din presa franceză a vremii, vor rămâne fideli politiciii „antiimperialiste” și „antifasciste” a lui Stalin. Noul dușman nu mai este URSS-ul, ci America, imperiul banului și al exploatării omului de către om. În acest timp, Paul Eluard îi dedică poeme înflăcărâte lui Stalin, Louis Aragon colaborează cu presa comunistă, Sartre predă doctrina angajării de partea comuniștilor, bineînțeles, iar toți intelectualii refractari la noile tendințe sunt catalogați și discreditați drept „fasciști”. Viața publică se împarte maniheist între cei buni și cei răi. Așa funcționează ceea ce Sévillia numește „terorismul intelectual”.

„Recunoașterea naturii totalitare a Uniunii Sovietice ar însemna repunerea în discuție a legitimității dobândite de comunism cu prilejul victoriei asupra lui Hitler.” Or, în Franța e plin de simpatizanți comuniști care nu pot recunoaște, așa, peste noapte, că s-au înșelat. Unii o vor face, precum Alain Besançon, André Glucksmann, Bernard-Henri Lévy, dar mulți pur și simplu preferă să înlocuiască lupta împotriva imperialismului cu alte cruciade purtate la fel de asiduă. Dacă în anii șaizeci aceștia din urmă susțineau frenetic China populară și reformele „antiautoritare” și „antidogmatice” ale lui Mao, în anii șaptezeci orice formă de autoritate le devine suspectă, fie că e vorba de familie, religie, școală sau politică. Condamnă la unison invazia americană în Vietnam, aplaudă victoria lui Pol Pot împotriva mareșalului Lon Nol, un aliat al SUA (în *Le Nouvel Observateur* deportarea a trei milioane de locuitori din Phnom Penh este entuziasmat numită o „cutezătoare transfuzie de popor”), cer scoaterea de sub incidența legii penale a relațiilor sexuale cu minori (printre semnatarii

manifestului publicat în *Le Monde* se numără Louis Althusser, Roland Barthes, Jean-Paul Sartre, Jacques Derrida, Phillipe Sollers) precum și accesul liber al acestora la contraceptive. Pentru ei, Soljenișin nu reprezintă decât un reacționar care predică întoarcerea la Evul Mediu cel mai religios. În anii optzeci lupta de clasă e înlocuită cu lupta de rasă, iar termenul de „națiune” devine nu numai desuet, ci chiar „rasist”. „[...] orice restricție adusă imigrației este considerată rasistă, și deci susceptibilă de a avea ca rezultat ceva analog nazismului”. Franța primește valuri de imigranți, majoritatea vin din nordul Africii, din fostele colonii. Pe parcursul unui deceniu, 100.000 de străini primesc în fiecare an dreptul de a se stabili în țară, alți 100.000 dobândesc naționalitatea franceză. Cu toate astea statisticile declară altceva. Teroretic, imigrația este oprită din 1974. În 1990 însă, nouă milioane de străini trăiau deja pe teritoriul francez. Pentru aceștia stânga organizează în 1985 mitingul SOS-Rasism, unde, drapată în discursuri despre toleranță și prietenie, se ascunde o campanie electorală atent pusă la punct. Când, în 1989, izbucnește scandalul vălului islamic, aceeași stângă militantă paralizază: laicitatea trebuie păstrată fără a-i jigni pe imigranți. Din presa scrisă și de la televizor deceniul al nouălea pare a se afla în pragul unei crize de nervi, criză ce va cuprinde și începutul noului mileniu. Disputa între dreapta și stânga e purtată în fața camerelor de luat vederi. Cine nu apare la televizor, nu există. Potrivit unei anchete făcute printre jurnaliștii francezi, 53% își compară meseria cu aceea a unui cadru didactic, 44% o consideră vocație, iar 18% văd în ea o misiune („vocabular religios care nu vestește nimic bun într-un mediu în general ateu”, remarcă ironic Jean Sévillia). Majoritatea însă e de stânga, tot așa cum majoritatea revistelor și publicațiilor franceze sunt de stânga. Iar atunci când stânga are nevoie de voturi, cinci milioane de musulmani formează un electorat deloc neglijabil. Astfel, în 2003,

Jacques Chirac putea să afirme că rădăcinile Europei sunt atât musulmane, cât și creștine. Acuratețea istorică a afirmației nu are importanță aici. Homofobia, rasismul, antisemitismul trebuie eradicat, iar urii față de străini i se răspunde cu ura față de sine. Conștiința vinovată își face simțită prezența. Discursul antirasist alunecă în capcana rasismului și a excluderii celor ce nu gândesc la unison. „Neîndoielnic, în cazul terorismului intelectual, epurarea se operează prin cuvinte și imagine, dar efectul rămâne același [cu al sistemelor totalitare, *n.m.*]. Cel care nu se pliază pe discursul dominant e un cetățean nedemn de acest nume. Când, de fapt, cetățenia constă în a admite că aceia care nu îți împărtășesc ideile sunt totuși cetățeni. [...] A vrea să-i mulezi pe toți francezii după un model uniform înseamnă a acționa împotriva păcii civile. Căci uniformitatea este contrariul unității: când unitatea adună, uniformitatea divide. Or, politica nu înseamnă război civil.”

Avem aici o listă lungă a păcatelor stângii franceze de după război, iar Jean Sévillia este un scriitor de dreapta, redactor-șef adjunct la *Figaro Magazine*, conservator, catolic și regalist (e președintele Asociației pentru Beatificarea Împărătesei Zita, ultima împărăteasă a Austriei și Ungariei). Soluția lui la problemele Franței - revenirea la ideea de națiune și asimilarea tuturor străinilor - devine greu de acceptat într-o țară al cărei peisaj etnic și cultural nu mai seamănă deloc cu cel de acum o sută de ani. E adevărat că asta poate rezolva unele probleme la nivelul discursului *politically correct*, dar, chiar și prin asimilare, străinii nu vor înceta să fie spanioli, italieni, turci, alegrieni sau marocani. Cât despre derapajele drepte franceze, ele nu fac obiectul cărții, deși ar fi fost interesant de știut cum abordează intelectualii de dreapta temele discutate. Neîndoielnic, gândirea unică încurajată de regimurile autoritare și totalitare neagă, de fapt, virtuțile gândirii, iar, pentru autor, termenul de „terorism intelectual” se

înscrie în această categorie. Etichetarea adversarului drept dușman împiedică dialogul, iar în lipsa unui dialog real nu e posibilă nici viața politică. Dar, din tonul cărții devine limpede că și stânga franceză se situează, pentru Sévillia, de cealaltă parte a unei baricade, cu alte cuvinte, discursul se construiește pe aceeași schemă antagonică. Cât de reală rămâne atunci posibilitatea unui dialog? Deocamdată, discursul de stânga domină, iar celor care îndrăznesc să îl sfideze, Jean Sévillia le acordă din 2009 un „Premiu pentru Impertinență”. Însă și convingerea că propria poziționare morală e cea corectă, creează în anumite situații, un discurs la fel de intolerant. Uneori, să găsești justa măsură poate fi cel mai greu.

Cristiana Budac